

Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati 10.

EÖTVÖZET 10.

**Az Eötvös Loránd Kollégium 10.
konferenciáján elhangzott
előadások**

EÖTVÖZET 10.

Az Eötvös Loránd Kollégium 10. konferenciáján
elhangzott előadások

Szeged, 2022

Az Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati a
Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégiumának
kiadványa

SZTE Eötvös Loránd Kollégium
6725 Szeged, Tisza Lajos krt. 103.
<http://www.eotvos.u-szeged.hu>

Szerkesztők:

Varga Anikó, Virág Nándor

Borítókép: Szabó Adrienne

A kiadásért felel: dr. Hunyadi Zsolt igazgató

Valamennyi tanulmány szakmai lektoráláson esett át.

ISBN 978-963-306-871-7

ISSN 2062-8439 (Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös
Nominati)

A konferenciakötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma
megbízásából, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által
meghirdetett NTP-SZKOLL-21 kódszámú pályázati támogatásból
valósult meg.

Nyomdai kivitelezés:

Innovariant Nyomdaipari Kft.

6750 Algyő, Ipartelep 4.

Tartalom

<i>Előszó</i>	3
Bálint Sándor: <i>A 140 éves Kelebia vasútállomás története a rendszerváltozásig</i>	4
Besztercei Márk: <i>„mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység” - A monoenergista formula és az egyházi egység elérésének lehetősége a VII. században</i>	14
Csomán Sándor: <i>Filmpedagógia a gyakorlatban - Szembenézés a Fekete tükörrel</i>	28
Gordon Márk Alexander: <i>Ngo Dinh Diem viszonyulása az Amerikai Egyesült Államok dél-vietnami nemzetépítési politikájához</i>	40
Gyuris Imre: <i>A családi agrárgazdaságok problémái, fennmaradási és fejlődési lehetőségei a Homokhát példáján</i>	55
Hidi Boglárka: <i>A képzett tér - Závada Péter A széplélek című drámájáról és a Geréb Zsófia rendezte színpadi adaptációról</i>	68
Kiss-Pető Apor: <i>Tanácsköztársaság a határszélen - A jánoshalmi direktórium összetétele és kapcsolati hálója</i>	75
Lakatos Dorina: <i>Női ÁVH-s koncepciók perек Az „ávós” nők jelenléte a kommunista igazságszolgáltatásban</i>	89
Lukács Domokos: <i>Az Alaptörvény 28. cikke szerinti jogértelmezés megvalósulása a felsőbb bírósági büntetőjogi gyakorlatban</i>	100
Magdus Tamás: <i>Bűn és bűnhődés - Messalina megjelenítése Tacitus Annalesében</i>	106
Nagy Richárd: <i>Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban</i>	118
Szabó Levente Gábor: <i>A Japán Birodalmi Haditengerészet Washington és London között</i>	142
Vác István Dávid: <i>A Khoshtaria koncesszió és az Angol-Perzsa Olajvállalat</i>	151
Völgyi Réka: <i>„bordélyüzletet szándékozom nyitni” - Bordélytulajdonosok és törvényes bordélynyitás a századfordulás Budapesten</i>	163

Előszó

Kedves Olvasó!

Kollégiumunk 2022. április 8-9. között rendezte meg a 10., jubileumi Eötvözet Konferenciát. Az évek során hagyománnyá vált rendezvény egy kislétszámú bölcsészkonferenciaként indult, mely arra szolgált, hogy az Eötvös kollégisták prezentálhassák kutatási eredményeiket. Mára az Eötvözet mind a tudományterületek, mind a résztvevők számát és összetételét tekintve „felnőtt”, hiszen a kétnapos konferencia során 76 előadás hangzott el 15 szekcióban, valamint egy plenáris előadást is meghallgathattunk dr. Szabó Évától, az SZTE BTK Pszichológiai intézetének vezetőjétől. Ezen előadások egy részéből tanulmány is készült, melyek jelen kötetben olvashatók.

Azonban egy konferencia nem lehet sikeres mindazon emberek kitartó munkája nélkül, akik a szakmai és a technikai háttér megteremtésében szerepet vállalnak. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani a 17 szekcióelnöknek, valamint a mintegy 25 segítő szervező kollégistának, akik közreműködtek a rendezvény lebonyolításában. Köszönettel tartozunk szponzorainknak is, akik a konferencia megvalósulásának anyagi, illetve tárgyi feltételeit segítettek biztosítani.

Az idei konferencia rekordmennyiségű résztvevője is bizonyítja, hogy az esemény tízéves múltja során nemcsak a Kollégium, hanem az országos szintű szakkollégiumi együttműködés jelentős tudományos fórumává nőtte ki magát. Nagy örömmel töltött el minket, hogy ebben az évben végre újra személyes jelenléti formában tarthattuk meg a konferenciát, így a szekciók szüneteiben, illetve a pénteki gálavacsorán is nagyobb lehetőség nyílt a szakmai eszmecserére, kapcsolatépítésre, egymás megismerésére. Reméljük, hogy egy év múlva, a 2023-as Eötvözet Konferencián újra találkozhatunk, és megoszthatjuk egymással a legújabb kutatási eredményeinket.

Szeged, 2022. június 10.

Kaposvári Dániel és Varga Anikó
a konferencia főszervezői

A 140 éves Kelebia vasútállomás története a rendszerváltozásig

Bálint Sándor

SZTE TTIK Földrajz–történelem osztatlan tanári képzés

Bevezetés és módszertan

Jelen tanulmányom egy folyamatban lévő vasúttörténeti kutatást és annak eredményeit mutatja be. A kelebiai vasút története már egy régóta igényelt kutatási téma volt, mivel a kelebiaiak szerették volna, ha egy kötet őrizi meg a helyi vasutasok és a vasút emlékét. A kutatást az sürgette, hogy jelen cikk írásakor már elkezdtek felújítani a vasútvonalat, így féltő, hogy a jelenlegi állapot el fog tűnni, és valami modernebb épület kerül a helyére. Ezek alapján a munkámnak tulajdonképpen két aspektusa van. Először is szükség volt írott forrásokra, valamint a helyiek elbeszéléseire, amit természetesen csak a legújabb kor esetén tudtam felhasználni.

Az írott forrásokat a következőképpen használtam fel. A Magyar Államvasutak (MÁV) Archívumban eredeti ügyiratokat, tervrajzokat találtam, amelyek hiteles képet adtak az állomás hivatalos működéséről és személyi állományáról. Az újságokban olyan forrásokra leltem, amikben hétköznapi történéseket jegyeztek le, itt volt baleset, kisebb építkezés vagy a közösségi élettel kapcsolatos esemény is. A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) iratai főleg a település és a MÁV kapcsolatáról nyújtottak információkat. A szakirodalom igen szegényesnek ígérkezett, csupán egy-egy apró információt tudtam kiszedni a vasúttal kapcsolatosan, viszont helytörténeti és vasúttörténeti áttekintéssel szolgált, amivel könnyebben megértettem az egyes iratokat. A helyiek elbeszéléseit – amelyek főképp a vasút hangulatáról és a munka menetéről nyújtottak elengedhetetlen információt – csak azután tanulmányoztam, miután az egyéb forrásokat mélyebben megismertem.

Jelen munkámból a helyi önkormányzat kötetet fog kiadni, ezért ezen publikációm csupán a kutatásomnak egy szeletét tartalmazza, egyfajta szakmai áttekintésként. A kötet a legtöbb helyen közérthetőbben és részletesebben fog fogalmazni. Ebben a munkában tudományos jellege okán igyekszem minél lényegre törőbben fogalmazni.

Tanulmányomat a vasút szempontjából periodizálom. Az első szakasz a vasút megépülése és annak előkészítése, mivel az állomás átadásának dátuma 1882. december 5-e, ezért ez a rész eddig tart. Majd ettől a dátumtól kezdve az 1910-es évek eleje a következő vízváltástól, amikor is egy nagyméretű beruházás keretében jelentősen

kibővült az állomás. Ezután egy hosszabb időszak következik egészen 1960-ig, amikor egy újabb vonalfelújítás következtében az állomás a mai, maga korában végtelenül modern állapotát nyerte el. 1960-tól a rendszerváltozásig fog tartani az utolsó szakasz. Ahogy már látható, a tanulmány főleg a korszakokon átívelő, dinamikus változásokra próbál rávilágítani.

Az állomás megépülésének előtörténete

Kelebia Trianon előtt Szabadka város pusztája volt, de tulajdonképpen nem ott volt található, ahol ma, hanem a mai Kelebiától délnyugati irányban, ahol ma a szerbiai Kelebija nevű település helyezkedik el (Iványi 1892: 133), melynek oka a majd később kifejtett trianoni változás. A kelebiai állomás helyét több forrás is kietlen pusztaságként írja le (Politikai Ujdonságok 1882. december 28. (XXVIII. évf. 52. sz.) 725.), és megállapítható, hogy ha a vasútvonal nem itt húzódna, akkor lehet, hogy nem is alakult volna itt ki település.

A tárgyalt vasútvonal a Budapesttől Zimonyig vezető vasútvonal. Eredetileg már az 1836-os pozsonyi országgyűlés is említést tesz a Belgrád irányába futó vasútvonalról. Az ország vasúthálózatát Pest központtal sugárirányokban tervezték megvalósítani, a felsorolásból a harmadik a Pest–Zimony vasútvonal volt (1836. évi XXV. törvénycikk). Annak ellenére, hogy a harmadik helyen említik, igen sokára sikerült megvalósítani, mivel a tényleges építés csak 1880-ban kezdődött meg (1880. évi XLII. törvénycikk). A csúszásnak részben gazdasági okai voltak, mivel épp az előző évtizedben szakította meg a vasútépítéseket egy gazdasági válság (Keller 1982: 561).

A Budapest–Zimony vasútvonal a gazdasági nehézségek ellenére egy nemzetközileg is sürgető projekt volt, ugyanis 1869-ben átadták a Szezei-csatornát, ami által a mediterrán kikötők felértékelődtek, és ezzel az oda vezető útvonalak is (Keller 1982: 561). Ennek következtében kezdték el az 1870-es évek elején a vasútvonalat tervezni, de a már említett 1873-as válság hatására az építkezés elmaradt. A végső löketet az 1878-as berlini konferencia adta meg, ami kötelezte a balkáni államokat, hogy építsenek Konstantinápolyig egy vasútvonalat, valamint létesítsenek egy leágazást Szaloniki felé (Szalai 2021: 63).

Ennek értelmében az Osztrák–Magyar Monarchia is rövidesen elkezdte az építkezést. Két útvonal közt folyt a vita: az egyik a Budapest–Baja–Zombor vonalon, a másik a Budapest–Szabadka–Újvidék vonalon érné el Zimonyt. Végül olcsósága és rövidege okán a másodikra esett a választás. 1880-ban kezdték el építeni a vonalat, majd 1882-re elkészült a Budapest–Szabadka szakasz, melyet december 5-én adtak át. Ezt tekintjük a kelebiai vasútállomás születésnapjának. Ugyanekkor a kalocsai szárnyvonalat is átadták. 1883-ra elkészült a

Zimonyig terjedő szakasz és az Indija–Mitrovice szárnyvonal, majd 1884-ben elkészítették a Zimony–Belgrád szakaszt a Száva-híddal, végül pedig 1885-ben átadták a Szabadka–Baja szárnyvonalat is, ezzel az egész projekt befejeződött (Keller 1982: 561–562).

A felépüléstől az első kibővítésig

Már említettem, hogy a kelebiai állomás valójában Szabadka város Tompa pusztáján épült fel. Miért épp a Kelebia nevet kapta? Egy korabeli leírás szerint tévedésből, mivel az, aki elnevezte az állomást, az nem ismerte a két puszta pontos határát (Iványi IV. 1907: 56). Tény ugyanis, hogy a legközelebbi lakott település, ami egy major egy tanyabokkal a közelében Kelebia volt akkor (II. Katonai felmérés), ez a rész ma Tompához tartozik. Ezek alapján úgy gondolom, ha esetleg mégsem tévedés volt, és tudták, hogy az állomás Tompán van, akkor a legközelebbi lakott részről nevezték el.

Mindenesetre az állomás közelében csak egy csőszház található. Egy korabeli újság leírja, hogy a vonal kietlen pusztaságon keresztül halad, és már az első napokban jelentettek arról, hogy egy őrházat kiraboltak (Politikai Ujdonságok 1882. december 28. (XXVIII. évf. 52. sz.) 725.). Akkor miért erre vezették a vonalat? Erre akár több magyarázat is létezhet, de a legpraktikusabb az, hogy egy tanyabokor miatt nem érte volna meg nagyobb kerülőt tennie a vonatnak, hanem inkább a lehető legrövidebb úton vezet Szabadkára. Ettől északra a legközelebbi állomás Kisszálláson található, így ez és Szabadka közt félúton létrehoztak egy állomást, ami egyelőre még lakatlan területen ment keresztül.

De hogyan nézett ki ez az állomás? A korabeli helyszínrajzok és a kisajátítási tervrajz segít meghatározni egészen pontosan. Az állomás a fővágányon kívül egy mellékvágánnyal rendelkezett, amelyek egyesével 700 métereseek voltak, ugyanakkor később kibővítették 900 méteresre még ebben a korszakban. Az állomás déli és északi végén 1–1 őrház állt, tulajdonképpen a váltóknál. Az északi végén a 104-es őrház volt, a déli végén pedig a 105-ös őrház. A 105-ös őrházra vagy kettős emeletes őrházként vagy négyszeres őrházként hivatkoznak (Arch. KT. 10255.; Arch. KR. 10104.), ami azt jelentette, hogy négy lakás volt megtalálható benne. A legelső létszámadatok szerint öt fő dolgozott általában az állomáson állandó jelleggel az 1910-es évek újjáépítéséig, így feltételezhetjük, hogy ez az öt személy ebben a két őrházban lakott, tisztjük szerint egy állomáselőjáró, egy intéző, két váltókezelő és az ötödik személy változó, hol málházó, hol pedig váltókezelő volt (Arch. Vasúti szaknaptár 1899; 1901; 1903; Vasúti Almanach 1905–1912.).

Az állomáson eleinte nem volt felvételi épület, hanem az állomás központja a 105-ös őrház volt (Arch. KT. 10255), ami de facto felvételi épületként is működött. 1901-ig kellett várni, míg kihirdették a felvételi épület létesítését (Pesti Hírlap 1901. május 24. (XXIII. évf. 141. sz.) 18.). Az építkezésre vonatkozó egyéb adataink nincsenek, így csak feltételezni lehet, hogy 1902-ben készítették el az épületet. Az 1910-es helyszínrajzokon már egyértelműen szerepel az új épület (Arch. KR. 10090), aminek a földszintje a forgalom kiszolgálására volt fenntartva, az emelet pedig négy szobát tartalmazott, így abban a vasutasok tudtak lakni a családjajaikkal (Arch. AC 10714 V05750822).

Azzal, hogy az állomást létrehozták, a település kialakulása várható volt. 1890-ben Szabadka földeket parcellázott ki szőlő- és gyümölcsbirtokoknak (Iványi 1892: 135), ezzel a mai Kelebia településszerkezetét akkor rajzolták meg. 1894-től lehetőség van a darabáruforgalomra is (Vasúti és Közlekedési Közlöny 1894. szeptember 14. (XXV. évf. 110. sz.) 819.). 1901-ben hegyközséget alapítanak a szőlőskerteknek Kelebián (Miskolczi 2016: 21). 1910-től marharakodásra is alkalmas az állomás, amit viszont csak a helyi báró használhatott (Földművelési Értesítő 1910. május 15. (XXI. évf. 20. sz.) 347), majd 1913-tól megnyitják a nyilvánosság előtt is (Földművelési Értesítő 1913. december 21. (XXIV. évf. 51. sz.) 51.). Mindez arra utal, hogy az állomás környékén egyre intenzívebb mezőgazdaság zajlik, és ezt kétségtelen, hogy az állomás jelenléte okozta.

Az első és a második bővítés közti időszak

Az első nagy bővítésre az 1910-es években kerítették sort, ugyanis a MÁV úgy döntött, hogy kettősvágányúsítják az egész vonalat, valamint az egyes állomásokat kibővítik (Keller 1982: 563). Ennek a döntésnek igen nagy aktualitása volt, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia ezidőtájt a Balkán irányába növelte a befolyását, és a nemsokára kitörő I. világháború alatt az egyetlen hatékony felvonulót a vasút volt (Kéri 1985: 225–227).

Az állomás egyre jelentősebb volt a Szabadkával folytatott kereskedelem szempontjából, így nagy horderejű bővítésbe kezdtek bele ekkor. Az állomás vágányainak számát kettőről hétre növelték, és jelentősen meghosszabbították azokat déli irányba, így a vágányok teljes hossza 700 és 1162 méter közé esett. A 105-ös őrház közelében lévő vasúti átjárót fél kilométerrel délebbre helyezték a 106-os őrház mellé, így a helyieknek egy kilométert kellett ezután kerülniük (Arch. HG 10016 Y20143427.). Ekkor megígérték a lakosoknak, hogy lesz gyalogos híd a pálya felett (AB 10055 U00019109), de ez végül nem valósult meg később sem (Miskolczi 2016: 76–77).

Ekkor készült el a két váltóállító épület is. A 104-es őrház váltóállító szerepét a 2-es őrhely – ami még ma is áll –, a 105-ös őrházét pedig az 1-es őrhely vette át (Arch. HG 10016 Y20143427) – az utóbbi már nem létezik. A 104-es őrházat le kellett bontani, mivel a vágánybővítés épp a területére esett, az új 104-es a pálya másik oldalán lévő pályamesteri lakás lett.

Ezen felül még több épületet terveztek építeni: készült volna több lakás is a helyben dolgozó vasutasoknak, valamint kibővítették volna a felvételi épületet és az árurakodót is (Arch. KR 10090). Végül ezek a háború végéig nem fejeződtek be, de később megvalósultak más formában (Arch. KT.10255). A kettősvágányúsítás sem sikerült úgy, ahogy eltervezték, ugyanis csak két szakaszon valósult meg az egész vonalon, ebből az egyik a Kelebia–Szabadka–Somssichtanya szakasz volt (Budapesti Közlöny 1917. december 16. (LI. évf. 290. sz.) 10.). Ez azt jelenti, hogy déli irányba elkészült a második vágány, de az északi (budapesti) irányba már nem. 1918-ban befejezték az építkezést, majd 1922-ben felszedték a határig a második vágányt, így a kibővített állomásból továbbra is csak egy vágány vezetett ki (Magyar Vasutas 1982. december 20. (XXVI. évf. 25. sz.) 4.).

A felújítás következtében az állandó létszám ötről tizennégytizenöt főre növekedett, majd a II. világháború idejére elérte a huszonöt főt (Arch. Vasúti Almanach 1915–1918; 1926; 1930–1931; 1938–1939; 1943). A létszám további növekedése nem csupán annak köszönhető, hogy a vasút a gazdaság fejlődésével egyre fontosabb lett, hanem Kelebián ennél egy jelentősebb változás is történt, ami megváltoztatta az állomás jellegét. Az okot a trianoni határváltozásban kell keresni, melynek következtében Kelebiából határállomás lett, ami több és másfajta munkát jelentett az ott dolgozóknak, mivel egy határállomáson a vámoltatást és a határrendészeti feladatokat is el kellett látni, ezenkívül a külföldről beérkező kocsikat adott esetben rendezni is kellett aszerint, hogy a szállítmánynak hol van az úticélja (Varga 2022). Ennek köszönhetően ebben a korszakban új szolgálati lakások készültek, mind vasutasoknak, mind vámosoknak (Költségvetés 1926: 112), emellett határrendészeti laktanya, vámépület épült (Arch. KT.10255). A felvételi épület oldalában megépült a resti, ami a vasútra várakozó utasokat látta el melegétellel (Kiskun-Halas Helyi Értesítője 1927. augusztus 27. (XXVII. évf. 69. sz.) 2.; Arch. Y20036215).

Az anyavárosról leszakított falvaknak önállóan kellett boldogulniuk gazdaságilag is. Ennek egy érdekes szeglete, hogy 1929-ben készül a Kelebiát nyugat–kelet irányba átszelő kisvasút, ami a nyugati sáskalaposi erdőt kötötte össze a keleti Nagykéri majorral (Felsőház III. 1929: 283). Mindkét terület mezőgazdaságilag és erdőgazdaságilag fontos eleme volt Tompának, illetve Kelebiának. A kisvasútnak az

állomás területén található gyümölcspakoló mellett volt a saját kis pályaudvara, ahonnan a terméket egyből át tudták pakolni a vagonokra (Miskolczi 2016: 49). A kisvasúton fát is szállítottak a környező erdőkből, amit az állami erdőgazdaság rakodóterületén pakoltak le, majd onnan rakodták fel a fővonal vagonjaira. Ezenkívül homokot is szállított a közeli téglagyárnak a kisvasút (Házi 2022). Tervezték összekötni a szegedi vicinális déli ágával is (Városok Lapja 1948. február 1. (LXI. évf. 2. sz.) 30), viszont mire ez megvalósulhatott volna, akkorra a helyi gazdaságok tönkrementek, és a kisvasút jelentőségét veszítette (Miskolczi 2016: 49), majd 1950 körül szűnhetett meg. Az egyetlen emlék, ami megmaradt belőle, az a kisvasút saját aluljárója az államvasút alatt.

Fontos még megemlíteni, hogy Trianon után nemcsak Kelebiának, hanem a környező nagyobb településeknek is hátrányos volt az, hogy a szabadkai kereskedelmi kapcsolat megszűnt, vasúttörténeti szempontból a szabadkai csomópont leszakítása a legjelentősebb. Az országgyűlésben többször is felmerült ennek a problémának az orvoslása, viszont egyik felvetés sem valósult meg. Egyes képviselők ugyanis azt a javaslatot tették, hogy Szegedről készítsenek egy vasútvonalat Bácsalmásra, hogy a régi Szabadka–Baja szárnyvonalba újra be lehessen csatlakozni Szeged felől, ezzel összekötve Szegedet és Baját, a Tiszántúlt és a Dunántúlt. Mivel ez nem valósult meg, ezért vasúttal a mai napig a Kiskunfélegyháza–Kiskunhalas vonalat kell használni, ami hatalmas kerülő. A korban ez kereskedelmi szempontból drágább is és jelentősen hosszabb is volt (Képviselőház 1927. III. 104.; Képviselőház 1932. IX. 173.; Képviselőház 1936. VII. 266–267).

A II. világháború után, 1950-ben létesítettek egy határzónát, ami az esetleges Jugoszláviával létrejövő konfliktusok esetén védte volna meg az országot. Ez azt jelentette, hogy a határ 15 kilométeres körzetében nem tartózkodhatott senki engedély nélkül. Minden kelebiai lakosnak, vasutasnak volt egy igazolványa, amivel igazolhatta, hogy ott lakik vagy állandó jelleggel ott tartózkodik, ezt a vonatokon a határőrök rendszeresen ellenőrizték. Miután javult a kapcsolat Jugoszláviával, 1965-ben megszüntették a határsávot (Hornják 2016. 332.).

A második bővítés után

Az 1960-as évekre az 1910-es években készült építmény igen elavulttá vált, így muszáj volt azt újjáépíteni. Ez ebben az esetben sem csak annyit jelentett, hogy a vágányokat felújították, hanem azt is, hogy az állomáson jelentős változtatásokat eszközöltek, amelyről elmondható, hogy tulajdonképpen a trianoni határváltozás óta ez az első átfogó felújítás. Ennek szellemében az állomást úgy újították fel, hogy a

határállomási funkcióját könnyebben be tudja tölteni. 1962-ben felújították a felvételi épületet, és a korábbi századeleji stílust lecsupaszítva egy egységes vakolatú téglavörös színt kapott, sűrű lábazattal. A korábbi resti épületet megmagasították, és irodákat helyeztek el benne, valamint egy oktatóhelyiséget (Arch. AC 10714 V05750822). Emellett a vamosoknak és a határőröknek 1963-ra elkészítettek egy ún. útlelvizsgáló és vámépületet, amiben irodák kaptak helyet, és az épület része volt még a külföldi váróterem. Itt az eltűnő resti pótlására kialakítottak egy utasellátó éttermet (Magyar Építőművészet 1963. 3. sz. (XII. évf. 3. sz.) o.n.), amit a helyiek Kolibrinek neveztek annak belső színességéből adódóan (Házi 2022). Az állomáson 1970-re felépült egy szénatároló, ami a határon át érkező és itt várakozó állatok takarmányának tárolására volt alkalmas. Szintén ez évre elkészült a szociális épület, ami öltözőt és fürdőszobát foglalt magába (Arch. HG 10016 Y20143427). 1968-ra ikermérleget létesítettek az első vágányon, amivel a beérkező árut tudták lemérni (Délmagyarország 1970. július 11. (60. évf. 161. sz.) 3.). 1969 táján elkészült a kocsjavító műhely, amiből egy keskeny nyomtávú vágány indult ki a legkeletebbi csonkavágány mellé. Ez arra szolgált, hogy a szerszámokat és az alkatrészeket direkt a legszélső csonkavágány mellé tudják szállítani, és ott könnyebben tudják az ott állomásozó hibás szerelvényt javítani (Varga 2022).

A vágányok rendje is módosult. A korábbi hét átmenő vágány helyett nyolc lett, illetve további csonkavágányok létesültek tárolásra, javításra, salakolásra és állatetetésre (Arch. TG 11719 T21920417). A vágányok átadása a vonalon 1970-ben volt. A felújítás eredménye a D55-ös biztosítóberendezés is, amit napjainkig használnak (Arch. AA 17142 Z20194285). 1976–79-ig elvégezték a villamosítást a vonalon, ami nagy fejlődés volt, hiszen 1967-ben kezdődött el a dízelesítés (Keller 1982: 565–566).

Néhány szó a közösségi életről. A kelebiai állomáson is működött a brigádmozgalom a szocialista időkben. A fellelt források és elbeszélések alapján három brigád volt Kelebián, nem egészen egy időben. 1972-ben alakult harminc fővel a Petőfi-brigád, aminek női tagjai 1976-ban kiváltak, és nem sokkal később a Petőfi-brigád meg is szűnt. A női brigád a Zrínyi Ilona nevet vette fel, és 1986-ban tizennégy főt számláltak (Brigádnapló 1976). Még a Petőfi-brigádból való kiválás előtt jött létre a Bebrits Lajos-brigád, amiben férfi munkások vettek részt. A brigád időközönként szociális munkavégzés céljából gyűlt össze, amivel a közösséget segítették vagy a környezetet szépítették, pl. véradás, faültetés, takarítás. A vasutas közösség egyébként főleg az állomáson szerveződött, a brigádok ritkán, akár havonta találkoztak egy-egy munkára a hivatalos munkaidőn kívül.

Az állomás életében főleg az egy túrban (turnusban) dolgozók ápolták egymással nagyon jó kapcsolatot (Brigádnapló 1976; Sutka 2022). Eleinte három, később négy túr dolgozott felváltva az állomáson (Magyar Vasutas 1963. április 2. (VII. évf. 7. sz.) 3.; Sutka 2022). Az állomás létszáma 1992-es adat szerint csaknem 250 főt számolt ekkor (Vasúttörténeti...), ez oszlott szét négy túrra, valamint egy nappali irodista műszakra (Sutka 2022).

Zárszó

Jelen rövid írásom talán elég jól rávilágított arra, hogy egy egyszerű puszta közepén elterülő, öt főt foglalkoztató kis vasútállomást hogyan alakíthat a történelem egy hatalmas, 250 főt alkalmazó rendező határállomássá.

A folyamat több komponensű volt. A vasútállomás kijelölte a jövőbeli település helyét, de maga az állomás jelenléte nem feltétlen vezetne ahhoz, hogy település szerveződjön köré, erre jó példa a Szabadkán túl lévő Somsichtanya, ami hasonló pusztai állomás volt, mégsem alakult ki mellette falu. Kelebia a létét nemcsak az állomásnak köszönheti, hanem a határátkelőjének is, mivel ennek következtében jöttek létre határt kiszolgáló létesítmények, ez vonzott ide az ország minden tájáról munkásokat – és itt nemcsak a nagyjából 250 vasutasról van szó, hanem a vámosokról és a határőrökről is. A digitalizáció hatására mára a létszám természetesen csökkent, de ahogy egyes munkakörök eljelentéktelenednek, úgy a változásokkal új munkák jelennek meg, és előfordulhat, hogy egy következő felújítás után a kelebiai vasútállomás még jelentősebb lesz, mint ahogy ebben a tanulmányomban felvázoltam az olvasóknak.

Bibliográfia

Irodalom

Iványi István, *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helységnévtára I–V*. Szabadka: k. n. 1907.

Iványi István, *Szabadka szabad királyi város története II*. Szabadka: k. n., 1892.

Keller László, *Adatok a százéves Budapest–Kelebia vasúti fővonal történetéből*. In: Közlekedéstudományi Szemle, 1982/12. (XXXII. évf. 12. sz.) 561–567.

Kéri Kálmán, *Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban*. In: Hadtörténelmi Közlemények 1985/2. (XXXII. évf. 2. sz.) 225–294.

Miskolczi Miklós, *Trianon gyermeke Kelebia. Helytörténeti monográfia (huszonöt év a nyolcvanból)*. Kelebia: szerző kiadása, 2016.

*Bálint Sándor: A 140 éves Kelebia vasútállomás története a
rendszerátalakításig*

Szalai Sándor, „A Pest–Zimony-vasútvonal építésének története.” In. *A Szilády Áron Társaság évkönyve 2001–2020*. Kiskunhalas: Szilády Áron Társaság, Péter Dénes Népfőiskola, 2021.

Internetes források:

II. katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2112447.154889082%2C6020183.126815255%2C2130266.537108064%2C6027138.896389206> (letöltve: 2022. 04. 07.)

Újságok és napilapok

Politikai Ujdonságok:	1882
Pesti Hírlap:	1901
Vasúti és Közlekedési Közlöny:	1894
Földmívelési Értesítő:	1910, 1913
Budapesti Közlöny:	1917.
Kiskun-Halás Helyi Értesítője:	1927.
Városok Lapja:	1948.
Magyar Építőművészet:	1963
Délmagyarország:	1970
Magyar Vasutas:	1963

Levéltári források és magángyűjtemények:

Arch: MÁV Archívum¹:
AB: Budapesti Igazgatóság Iktatott iratai
AC: MÁV Szegedi Igazgatóság iktatott iratai
HG: Helyszínrajzok gyűjteménye
KR: Építési és Pályafenntartási Főnökség Központi Tervtára
KT: Vasutak és csatornák központi telekkönyve iratai
TG: MÁVTI 2. (magasépítmény) iroda tervrajzai
Vasúti szaknaptár 1899; 1901; 1903
Vasúti almanach 1905–1918, 1926; 1930–1931; 1938–1939; 1943
Brigádnapló 1976: A Zrínyi Ilona vasutasbrigád naplója (Kézirat Sutka Istvánné magángyűjteményéből)
Vasúttörténeti...: Vasúttörténeti alapítvány magángyűjteményéből.

Adatközlők:

Házi Mátyás, 2022
Sutka Istvánné, 2022
Varga Sándor, 2022

Egyéb források

Felsőház 1935: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés felsőházának irományai. III. Budapest, 1936.

¹ A Rövidítések dobozkódhoz tartoznak, ahol a szövegben nincs dobozkód ott ügyiratszám van, ami nem rövidít semmit.

*Bálint Sándor: A 140 éves Kelebia vasútállomás története a
rendszerváltozásig*

Képviselőház 1927:	Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest. 1927.
Képviselőház 1932:	Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest. 1932.
Képviselőház 1936:	Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés
Törvénycikkek:	1836, 1880,

**„mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige,
egy a tevékenység” - A monoenergista formula és az
egyházi egység elérésének lehetősége a VII.
században**

Besztercei Márk

ELTE BTK Középkori Történeti Tanszék

Az egyháztörténetben igen korán, már az ősegyház idejében találunk vitákat és a keresztény közösségeket megosztó kérdéseket. A IV. századtól a IX. századig tartó időszakot szokás „teológiai viták korának” nevezni, mivel ekkoriban ezen véleménykülönbségek még intenzívebbek lettek, és jelentősebb szakadások alakultak ki az egyes nézetek képviselői között. Voltak azonban olyan teológiai formulák, amelyek igyekeztek megteremteni a lehetőségét, hogy helyreálljon az egyházi egység. A VII. század első felében a monoenergista formula egy ilyen kompromisszum kívánt lenni, amelyet Szergiosz konstantinápolyi patriarcha és Hérakleiosz bizánci császár is igyekezett elfogadtatni a különféle irányzatokkal, kiváltképp a nesztoriánusokkal és a monofizitákkal. Tanulmányomban ezen formula történetét és lehetőségeit kívánom megvizsgálni. A fő kérdésem az, hogy volt-e esélye a monoenergista formulának megalapozni egy egyházi uniót.

A Bizánci Birodalom helyzete

A VII. század eleje a Bizánci Birodalom számára egy nagyon zavaros időszak volt. 602-ben Phókasz meggyilkolta/meggyilkoltatta Maurikiosz császárt, és maga állt oda a kormányrúdhoz. Uralkodását a források szerint belső és külső anarchia jellemezte, keleten a sasszanida-perzsák, a Balkánon pedig az avar-szláv csapatok indítottak támadást, belpolitikailag pedig polgárháborús állapotok uralkodtak. Talán jó képet fest ezen korszakról Szümeón Metaphrasztész X. századi bizánci történetíró-hagiográfus egy megjegyzése:

„Mindannyian jól tudjátok, a boldog emlékezetű Maurikiosz császár utódja alatt az ördög (*diabolosz*) mily porfelhőket kavart fel, melyben a szeretet megfulladt, és az egymással szembeni gyűlölet vált uralkodóvá az egész Keleten, Kilikiában, Ázsiában, Palesztinában és a szomszédos környékeken, egészen magáig a császárvárosig...” (*Acta S. Demetrii X.* In *PG* 116., 1261-1262.; Ostrogorsky 2001:92.)

Phókasz uralkodásáról egyértelműen negatív kép él a mai napig a köztudatban, Bizánc egyik legrosszabb császáranak tartják. Fontos

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

azonban hozzátenni ezen képhez azt, hogy a legkorábbi forrásaink is Hérakleiosz-koriak, így nem hagyhatjuk figyelmen kívül esetleges elfogultságukat. Mindazonáltal a rekonstruálható helyzet igencsak sötét, valószínűleg a Phókaszról kialakult kép korántsem alaptalan. Annyi bizonyos, hogy 610-ben Hérakleiosz afrikai exarchosz fia, Hérakleiosz bevonult a császárvárosba, meggyilkolta/meggyilkoltatta Phókaszt, majd 610. október 5-én Konstantinápoly patriarchája, Szergiosz császárrá koronázta. Szergiosz pár hónappal ezen esemény előtt lett a város patriarchája, és ekkortól kezdve egészen 638-as haláláig szinte teljes egyetértésben működött együtt a császárral, mondhatni egyfajta egyházpolitikai *szümpóniáról* volt szó kettejük között. Hérakleiosz trónra jutásával nem állt meg a perzsák előretörése, 619-re elesett Egyiptom, Szíria, Palesztina és Arménia. Ez egyházilag sem maradt hatástalan, hiszen a helyi monofizita közösségek több helyen megerősödtek, például Szíriában és Egyiptomban. A birodalmi-khalkedóniánus egyházzal szembeni ellenszenvet jól mutatja Aszmuneini Szévérosz X. századi kopt történetíró krónikájának egyik része, melyben Tevehajcsár Athanasziosz monofizita antiókhiai patriarcha levelét idézi, amelyet Anasztasziosz monofizita alexandriai patriarchának írt: „A világ békében és szeretetben ujjong, ugyanis eltűnt a khalkedóniánus éj.” (*Sev. Hist.* In PO 1, 481.; Meyendorff 2001:437.; Hovorun 2015:113.) Ez a hangnem is kellően érzékelteti, hogy a monofizitáknak legalább egy része örömmel üdvözölte a perzsa hódítást, és ez előrevetíti a későbbi arab hódításhoz való viszonyukat is. A Bizánci Birodalom 624-re került olyan helyzetbe, hogy visszavághasson, és 628-ra – sok véráldozat árán – sikerült a perzsákat lényegében legyőzni, Hérakleiosz visszaszerezte az elveszett területeket. Ez volt az a pont, amikor újra előkerült az egyházi egység kérdése, a megoldást pedig Szergiosz és Hérakleiosz először a monoenergizmusban látta.

A monoenergizmus teológiai előzményei

Mielőtt a formula VII. századi történetét részletesebben megnéznénk, szükségesnek vélem felvázolni a formula teológiai előzményeit. A IV. század végén már Laodikeai Apollinarisz használja a formulát. Apollinarisz teológiájáról annyit érdemes tudni, hogy alapvetően azt tanította, hogy Krisztusban az emberi értelmet/lelket (*nousz*) az isteni *Logosz* helyettesítette. Emellett azt is írta egyik művében, hogy Krisztus „az isteni pneuma, egyesülve a testtel.” (*Recapitulatio* 16. In Lietzmann 1904:244.) Ezt nevezzük *Logosz-szarx*, azaz Ige-test krisztológiának, hiszen a *Logosz* által felöltött testről van szó alapvetően. Apollinarisz, mint említettem, használja az egy tevékenység formulát, például amikor ezt írja: „Az isteni iratokban nincs megosztás

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

az Isten-Ige és a teste között, de egy a természet (*phüszisz*), egy a *hüposztaszisz*, egy a tevékenység (*energeia*), egy a *proszópon*, teljesen Isten és teljesen ember.” (*De fide* 6. In Lietzmann 1904:198-199.) A szövegrészletből látszik, hogy mi Apollinarisz intenciója: megőrizni Krisztus egységét. Ellenfelei azonban – bár nem az egy tevékenység miatt – szemére vetették, hogy Krisztus emberi értelmének *Logosz* általi helyettesítésével csorbította Krisztus teljes emberségét, emiatt eretnekként ítélték el a 381-es I. konstantinápolyi (II. egyetemes) zsinaton. Azt is érdemes megjegyezni, hogy Apollinarisz számára az *energeia* nem csupán tevékenységet jelentett, hanem egyfajta életet adó erőt is. Több töredékben is találunk olyan részt, amely azt mutatja, hogy Apollinarisz az emberi testet egyfajta eszköznek (*organon*) tekintette, amelyet az egy tevékenység mozgat, az emberi test passzív elszenvedője a tevékenységnek. (*Fides secundum partem* 30. In Lietzmann 1904:178.; *Contra Diod.* In Lietzmann 1904:235.; Grillmeier 1975:335-336.; Sullivan 1956:171-172.) Az emberi test mozgásait (*szarkikász kinészeisz*) nem is nevezte *energeiának*. (Hovorun 2008:7-8.)

Apollinarisszal lényegében szembehelyezkedett az antiókhiai teológiai iskola, amely a *Logosz-szarx* krisztológia helyett inkább a *Logosz-anthróposz* krisztológiára alapozta álláspontját. Ezen esetben Krisztus emberségének teljessége nagyon is kitüntetett szerepet kapott, az antiókhiaiak ellenfeleinek szemében talán túlságosan is. Az antiókhiai iskola egyik legnagyobb hatású tanítója, Mopszvesztiai Theodórosz, valamint tanítványa, Nesztoriosz is használta az egy tevékenység formulát. Ők Krisztus egy *proszóponjához* („megjelenési forma”) kapcsolták az egyetlen tevékenységet, amely isteni és emberi is volt, mert maga a *proszópon* is egyszerre Istené is, meg az emberé is. (Hovorun 2008:9-15; az antiókhiai krisztológiához lásd Brock 2006)

A korszak egyik legnagyobb teológusának, az ortodoxia etalonjának, Alexandriai Kürillosznak nem volt sok megszólalása az *energeia* kérdésével kapcsolatban, egyetlen művében láthatjuk egy pillanatra feltűnni a tevékenység témáját. Egy János evangéliumával kapcsolatos művében, amikor arról ír, hogy Jézus feltámasztotta Jairus leányát (Márk 5:22-43; Lukács 8:40-56), megjegyzi, hogy Istenként adott neki életet, de emberi testével érintette meg, ezen kettőből lett egy „együtt született tevékenység” azaz *szüggenezs energeia*. (*In Ioan.* 4. In PG 73., 577.; Hovorun 2015:113.; Grillmeier-Hainthaler 2013:332-333.) Ezen kívül Kürillosz nem tulajdonít teológiájában nagyobb szerepet a kérdésnek.

A monofizitizmus egyik legnevesebb teológusa, Antiókhiai Szévérosz esetében jóval kiemeltebb szerepet kap Krisztus tevékenysége, és annak egyedüli volta. Szévérosz rájött arra, hogy az egyetlen tevékenység

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

remek támasza lehet az egy természet tanításának, ami a monofizitizmus „*sine non qua*”-ja. Egyik írásában ő magyarázza elsőként Pszeudo-Dionüsziosz Gaiushoz írt negyedik levelének egyik – később fontos monoenergista hivatkozássá váló – részét „proto-monoenergista” értelemben, amely így hangzik: „emberré lett istenként valami új, istenemberi tevékenységet mutatott fel nekünk.” (*kainén tina tén theandrikén energeian*; lásd *Ep. 4.* In PG 3., 1072.; Meyendorff 2003:175.; Grillmeier-Hainthaler 2013:330.) Szevérosz egyik művében idézi ezt a részt (*ad Ioan.* In Diekamp 1907:309-310.), és hozzáteszi, hogy ez alapján minden dualizmust el kell utasítanunk Krisztusban, és egy természetet, valamint egy „összetett tevékenységet” (*energeian szüntethon*) kell vallanunk. Szergiosz Grammatikoszhoz írt első levelében pedig a következőt írja: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Isten-Ige, egy a tevékenység.” (*Ep. I. ad Serg.* In CSCO 120., 60-61.; Hovorun 2008:21.) Szevérosz nyomán a monofizita teológusok nagyobb része is érintette a tevékenység kérdését, jelen írásom keretében azonban nem tudok ezekről részletesen beszélni. Amit mindenképpen meg kell említeni, az az, hogy Szevérosz után az általa vallott „*energeian szüntethon*”, avagy a theandrikus tevékenység-elképzelés a monofiziták belső vitái során radikalizálódott, és az egyetlen isteni tevékenység kezdett el egyre inkább népszerűvé válni. A VII. századra a monofiziták között, főleg a szevériánus, azaz mérsékelt monofizita közösségeken belül alapvető teológiai kitétté vált a monoenergizmus. (Hovorun 2015:51.)

A Szergiosz-féle monoenergizmus

Fontos kérdés, hogy mi is volt a Szergiosz-féle monoenergizmusnak az alapja, háttere és lényege. A formula célja természetesen az egyházi egység (*oikonomia*) elérése volt, ráadásul remekül beillett a neokhalkedóniánus törekvések sorába. A neokhalkedónianizmus – amely fogalmat Joseph Lebon honosította meg az egyháztörténeti kutatásban – lényegében azon teológiai irányzatot vagy törekvést jelenti, amely igyekezett a 451-es khalkedóni zsinat teológiai álláspontját szintézisbe hozni Alexandriai Kürillosz terminológiájával. Jusztinianosz császár idejében ezen törekvések egyik központi teológiai kérdése a theopaszkhizmus volt, amely jelen kérdésünktől sem független. (Hovorun 2015:106-112.) Hérakleiosz és Szergiosz monoenergizmus melletti kiállása szintén egy ilyen neokhalkedóniánus kísérletnek tekinthető. (Hovorun 2015:112-115.) Szergiosznak a legfőbb célja a khalkedóniánus és monofizita csoportok kibékítése volt. Ennek érdekében ugyan megtartotta a Khalkedónban megfogalmazott két természet (*phüszisz*) – egy személy (*hüposztaszisz/proszópon*) álláspontját, de ezt kiegészítette azzal, hogy Krisztusban egyetlen

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

tevékenység van. A patriarcha úgy vélhette, hogy ez egy jó alap lesz a monofiziták megnyeréséhez, miközben a khalkedóniánusok sem fognak ennek ellenállni.

Mik voltak a formula támogató tényezői? Először is az a teológiai konszenzus, amely szerint Krisztusnak egyetlen alanya volt. A monoenergizmus alapvetően ehhez rendelte hozzá az egyetlen tevékenységet. Emellett a formula sikerességének lehetőségét vetítette előre, hogy a szeveriánusok között, mint említettem, fontos tanítással vált a monoenergista formula. Az egyik legnagyobb fegyverténynek egy VI. századi libellust tartottak, amelyben Ménasz konstantinápolyi patriarcha megfogalmazta az egy tevékenység tanítását, és ezt elküldte Vigilius római pápának. A VI. egyetemes zsinat során egyébként tüzetesen megvizsgálták a zsinati atyák a dokumentumot, és elvetették mint hamisítványt, valószínűsíthetően jogosan. (Strickler 2013:56-59.; kétségeket említ Bathrellos 2004:91.) Szergiosz esetében is fontos hivatkozási alap volt Pszeudo-Dionüsziosz theandrikus *energeia*-felfogása. A formula kialakításakor Szergiosz nem egyedül dolgozott, hanem kikérte egyes püspökök véleményét, például Theodórosz pharani és Makaronasz arszinoói püspökökét (az előbbi khalkedóniánus, az utóbbi antikchalkedóniánus), akik jóváhagyták a formulát. Erről Hitvalló Szent Maximosz is megemlékezik Pürrhossal folytatott vitájában. (*Disputatio* In PG 91., 331-334.; Hovorun 2008:58-59.; Hovorun 2015:113.; Meyendorff 2001:433-434.)

A monoenergizmus és az egyházegyesítési kísérletek

Az első tárgyalásokat 622 környékén folytatta le Hérakleiosz császár az örményekkel Theodosziupoliszban, de nem is ez számunkra a legérdekesebb, hanem hogy ezen a tárgyaláson egy jelentős monofizita teológust, Félszemű/Egyszemű Pált (Paulosz Monophalmosz) is igyekezett a császár megnyerni a monoenergizmus ügyének. Ennek érdekében teológiai segítséget kért Szergiosztól, de még ezzel együtt sem sikerült Pált meggyőzni. Hérakleiosz erre kiadott egy rendeletet (*kéleuszisz*), amelyben elítélte Pált, és ezen rendelkezést elküldte Ciprus metropolitájának, Arcadiusnak is. Az eseményekről beszámol Szergiosz is Phasziszi Küroszhoz írt első levelében. (*Serg. ad Cyr.* I. In Allen 2009:165.) 622-ben tehát a formula sikertelennek bizonyul, 627-ben azonban a császár újra tárgyaláson vesz részt, ekkor Phaszisz püspökével, Kürosszal Lazikában. A püspök a monoenergizmus pontos kifejtését kérte, és kifejezte kétségeit a tanítással kapcsolatban. A császár újfent Szergioszhoz fordult segítségért, aki írt is Kürosznak egy levelet, melyben idézi Alexandriai Kürilloszt és Ménasz libellusát is. Mielőtt a levelet

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

elküldte, összehívta az állandó konstantinápolyi helyi zsinatot (*szünodosz endémusza*), amely jóváhagyta álláspontját, legalábbis a *Synodicon Vetus* erről tudósít bennünket. (*Synodicon Vetus* 128.) Küroszt végül sikerült meggyőzni, nem véletlen, hogy később még olyan fontos szerepet fog kapni a monoenergizmus propagálói között. (Frend 1972:345.; Meyendorff 2001:434.)

Az események rendje ugyan időnként kissé homályos, 630 körül azonban újra van egy jelentősebb találkozó Aleppóban, ekkor a császár II. Isójahb perzsiai nesztoriánus katolikosszal találkozik, akít a Szasszanidák küldtek követségbe. (Kaegi 2003:212-213; Hovorun 2008:63-64.) A politikai ügyek után egyházi-teológiai kérdések is szóba kerültek, többek között a monoenergista alapokon nyugvó egyházegyesülés kérdése is. Mivel a nesztoriánus teológia két legtiszteltebb alakja, Mopszvesztiai Theodórosz és Nesztoriosz is használta a formulát, ezért nem volt alaptalan az a remény, hogy a nesztoriánusok hajlani fognak a megegyezésre. II. Isójahb katolikosz el is fogadta a formulát, majd az egyházi közösség (*communio*) egyik legfontosabb jeleként közös istentiszteleten vettek részt. Nagyobb sikert azonban nemigen érhetett el Isójahb a sajátjai tekintetében, mert nincs jele a későbbiekben semmilyen komolyabb egyházi közösségnek a nesztoriánus egyház és a birodalmi egyház között.

A következő terület Szíria, ahol jelentős számban éltek monofiziták, a szír-jakobita közösségek ugyanis itt működtek leginkább, Antiókhia központtal. A fentebb már idézett Tevehajcsár Athanasziosz volt ekkor az antiókhiai monofizita patriarcha. (Személyéhez lásd Winkelmann 2001:198.) Bar Hebraeus XIII. századi monofizita történetíró művében be is számol arról, hogy Hérakleiosz vele és az őt követő 12 püspökkel ült le tárgyalni a monoenergizmus kérdéséről (*Chron. Ecc.* 50.; Hovorun 2008:65.). Ez 631 körül történhetett Hierapoliszban. A tárgyalás alapját valószínűleg Hérakleiosz azon levele jelenthette, amelyet Athanasziosznak küldött, és amelyet Szír Mikhaél XII. századi, szintén monofizita történetíró is idéz. (*Chron.* XI., 1.) A tárgyalás kimenetele kétséges, ugyanis Bar Hebraeus leírásában arról is tudósít, hogy Athanasziosz és társai nem nagyon akarták elfogadni a khalkedóni zsinatot, még monoenergista alapokon sem. Erre Hérakleiosz feldühödött, és kiadott egy rendeletet, miszerint aki nem fogadja el a khalkedóni zsinatot, annak levágják az orrát és a füleit. (*Chron. Ecc.* 50.) John Meyendorff szerint viszont lehetett valamiféle megegyezés a patriarcha és a császár között, csak aztán ennek a gyakorlatban történő megvalósulását megakadályozta Athanasziosz még 631-ben bekövetkezett halála. (Meyendorff 2001:441.)

Az örömeikkel már 622-ben megindult a tárgyalás, mint fentebb láthattuk, azonban akkor tudomásunk szerint semmilyen eredményre

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

nem vezetett. 630 körül azonban Ezer örmény katolikosz is tárgyalóasztalhoz ült Hérakleiosszal. Szebeosz VII. századi örmény történetíró megemlíti művében a tárgyalást, és elárul néhány részletet. Említi, hogy Ezer katolikosznak el kellett fogadnia a khalkedóni zsinatot monoenergista alapokon, cserébe megkapta Kolb városának harmadát, valamint a sóbányákból származó jövedelmeket. (*Hist.* 41.) Emellett arról is tudósít Szebeosz, hogy a katolikoszt megfenyegették, hogy ha nem ül le tárgyalni a császárral, akkor új katolikoszt fognak választani, ez pedig azért lebeghetett rémképként Ezer felett, mert ezelőtt nem sokkal egyesült újra az örmény egyház, amely 591-től volt kettészakadva egy khalkedóniánus és egy monofizita részre. Ezer elfogadta a formulát, és eucharisztikus közösségre lépett a császárral. 631–633 között egy Theodosziupoliszban tartott zsinaton megerősítették az egyházi uniót, 640-ben pedig Ezer utódja, III. (Építő) Nerszesz az uniót ellenzőket elítélte egy Dvin városában tartott zsinaton. Ennek ellenére – meglepő fordulatként – 648/649-ben egy másik dvini zsinat érvénytelenítette az uniót, és kifejezte az örmények Bizánctól való függetlenedésének szándékát. (Hovorun 2008:65-66.; Meyendorff 2001:439-440.)

Legvégül szeretném tárgyalni az egyiptomi egyházi uniót, amely talán a legnagyobb „sikere” volt a monoenergista formulának. 631-ben nevezte ki Hérakleiosz alexandriai patriarchává s egyszersmind egyiptomi prefektussá Phasziszi Küroszt. Benjámín alexandriai monofizita patriarcha elbujdosott – Aszmuneini Szevérosz szerint egy angyal tanácsára (*Sev. Hist.* In PO 1, 490.) –, Kürosz pedig elkezdte megvalósítani egyik legfontosabb feladatát, az egyiptomi szevériánusokkal való egyházi uniót. Szergiosz Honorius pápához írt levelében beszámol arról, hogy az uniót hosszú előkészületek előzték meg. (*Serg. ad Hon.* In Allen 2009:185.) A közös nyilatkozatra és eucharisztikus ünneplésre 633. június 9-én került sor (*Cyr. ad Serg. II.* In Allen 2009:175.), ekkor adták ki a *Kilenc fejezetet* is mint az unió alapidokumentumát. Ennek tartalmát a következőképpen lehet röviden összefoglalni (Allen 2009:169-173.):

- 1. fejezet: Egylényegű Szentháromság megvallása
- 2. fejezet: Az Ige idő előtt való születése, megtestesülése, szenvedése, halála, eltemetése és feltámadása
- 3. fejezet: A szenvedés és a csodák ugyanazon egyetlen Krisztusé
- 4. fejezet: Krisztus egysége
- 5. fejezet: Mária Istenszülő, azaz *Theotokosz*

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

- 6. fejezet: „egy az Isten-Ige megtestesült természete” (Alexandriai Kürillosztól idéznek), ezt egészítik ki az „egy Fiú két természetből” meghatározással
- 7. fejezet: A monoenergista formula megjelenése, amikor azt írják, hogy ugyanazon Krisztus hajtotta végre az emberi és az isteni cselekedeteket az „egy istenemberi tevékenység” (*mia theandriké energeia*) által. Itt egyértelműen meg is nevezik ezen gondolat forrását, méghozzá Pszeudo-Dionüszioszt, viszont nem idézik pontosan. Emellett használják a khalkedóniánus nyelvezetet is, amikor kimondják, hogy az egy úr Jézus Krisztus két természetben létezik (Meyendorff 2001:444.).
- 8. fejezet: Anathematizmusok (Arius, Apollinarisz, Nesztoriosz, Eutükhész stb.)
- 9. fejezet: További anathematizmusok

A Synodicon Vetus emellett megemlíti, hogy egy helyi alexandriai zsinat is összeült, erre azonban más bizonyítékunk nincs. (*Synodicon Vetus* 130.) A 633-as unió első ránézésre teljes sikernek tűnik, hiszen abban az Egyiptomban sikerült egységet létrehozni a birodalmi egyház és a monofiziták között, amely hagyományosan szembehelyezkedett a birodalmi egyházzal. Nézzük meg azonban, hogy mit mond maga Kürosz a Szergioszhoz írt második levelében.

„Most jutott nekem az a megtiszteltetés, hogy felajánlhatom az én háromszorosan áldott mesteremnek az első gyümölcsöket. Ezért világossá teszem, hogy minden klerikus, aki az úgynevezett theodosziánusokhoz (ti. az egyiptomi szevériánusok) tartozik ezen Krisztusszerető Alexandriában, együtt azokkal, akik előkelők az állami hivatalokban és a katonaságban, illetve ehhez hozzávéve azokat az ezreket, akik az állami adót fizetik, június harmadik napján egyesültek a mi legszentebb, katolikus egyházunkkal és részt vettek velünk a szeplőtlen, isteni misztériumokban.” (*Cyr. ad Serg. II.* In Allen 2009:175., saját fordítás angol nyelvről)

Kürosz tehát azt írja, hogy több ezer ember lépett unióra a birodalmi egyházzal, többek között az alexandriai klérus egésze. Ezen leírást nincs okunk kétségbe vonni, emellett Aszmuneini Szevérosz beszámol például két püspökről is, akik elfogadták az uniót. (Kürosz nikiui és Viktor fajjúmi püspökök, lásd *Sev. Hist.* In PO 1, 491.) Szevérosz egyébként nincs jó véleménnyel az unióról, azt írja, hogy egyeseket megtévesztéssel és meggyőzéssel, másokat megvesztegetéssel és tisztségekkel vett rá Kürosz a khalkedóni tanítás elfogadására. Emellett kiemeli a monofiziták nagy üldöztetéseit is, amelyeket Kürosz idején szenvedtek el. Khalkedóniánus oldalról a VIII-IX.

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

századi Hitvalló Szent Theophanész az, aki bírálta az uniót, ugyanis azt írja, hogy egyes theodosziánusok így kiáltottak fel: „Nem mi vagyunk azok, akik közösségre lépünk Khalkedónnal, inkább Khalkedón velünk, megvallva Krisztus egyetlen természetét az egyetlen tevékenység által.” (*Theoph. Chron.* AM 6121.) Természetesen mind a monofizita Szévérosz, mind a khalkedóniánus és a monoenergizmust eretnekségnek tartó Theophanész nézőpontja torzít, hiszen mindketten elkötelezettek egyik vagy másik irányba. Mindenesetre az eredmény valószínűleg Alexandriában és környékén volt jelentősebb, valamint néhány püspök fogadhatta még el az uniót, az arab hódítás azonban ezen „sikert” is el fogja söpörni a 640-es években.

A monoenergizmus bukása

Abban az időben, amikor Kürosz éppen az egyiptomi unión munkálkodott, Egyiptomban tartózkodott egy nagytekintélyű palesztinai szerzetes, Szóphroniosz. Hitvalló Szent Maximosz egyik levele szerint Kürosz megmutatta neki a *Kilenc fejezetet*, Szóphroniosz viszont könyörgött neki, hogy ne adja ki az iratot, mert Apollinarisz eretnokségét tartalmazza. (*Max. ad Petrus Ill.* In PG 91., 143.) Kürosz azonban nem hallgatott rá, emiatt pedig az idős szerzetes Konstantinápolyba utazott Szergioszhoz ezen ügy kapcsán. Maga Szergiosz számol be Honoriuszhoz írt levelében római kollégájának arról, hogy Szóphroniosz nála járt. Ennek hatására Szergiosz kiadott egy tekintélyi véleményt (*Pszéphosz*), amelyben azt mondta, hogy senki se beszéljen Krisztus egy vagy két tevékenységéről, sokkal inkább Krisztus egyetlen cselekvő alanyát kell kihangsúlyozni, ugyanis ő cselekszi az emberi és isteni cselekedeteket is. Ezzel Szergiosz felfüggesztette a monoenergista alapokon álló egyházegyesítési programot, ennek oka azonban nem világos, talán el akarta kerülni a további szakadásokat a khalkedóniánus oldalon belül. (Hovorun 2008:70.) A *Pszéphosz* szövege nem maradt ránk, de Szergiosz hosszasan beszámol róla Honoriuszhoz írt levelében, ahogy magukról a keleti egyházegyesülésekről is. (a levelet lásd Allen 2009:183-195.) Levelében emellett megtalálható a monothelétizmus, azaz az „egy akarat” tanának csírája, amikor arról ír, hogy Krisztusban nem lehet két, egymással ellentétes akarat. (Meyendorff 2001:446-447.)

Valószínűsíthető, hogy Szergiosz azért írt levelet 634-ben Honoriusznak és azért számolt be neki mindenről, mert hírét vehette, hogy megválasztották Szóphronioszt jeruzsálemi patriarchává, és tartott attól, hogy az ekkor szokás szerint kiadott zsinati levélben – amelyet minden patriarchának, így a római pápának is elküld az újonnan megválasztott főpap – maga fog beszámolni a monoenergizmusról, rossz színben tüntetve fel azt. Szergiosz nem tévedett, ugyanis

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

Szóphroniosz kiadta zsinati levelét, amelyben ugyan a Pszéphosz szellemében nem számolgatta a tevékenységeket, de kifejezi azon véleményét, hogy minden természetnek megvan a maga tevékenysége, amely lényegi, természetes és megfelelő (*tén úsziódéd légó kai phiüszikén kai katállélon; Ep. Syn. 2.3.10.* In Allen 2009:103.). Emellett elfogadja Pszeudo-Dionüsziosz „theandrikus tevékenység” megfogalmazását, de csak olyan értelemben, hogy ez nem egy tevékenység, hanem minden természet sajátja, csak egy összetett kifejezésben. (*Ep. Syn. 2.3.16.* In Allen 2009:115.) A tevékenység természethez való párosítása nem Szóphroniosz találmánya, az arisztotelészi filozófiában is így van. Ez abból a szempontból is érdekes, hogy Ióannész Moszkhosz VI–VII. századi író szerint Szóphroniosz Alexandriai Sztephanosz iskolájában tanult Alexandriában. (*Pratum spirituale 77.* In PG 87³, 2929-2930.) Sztephanosz a korszak egyik jelentős Arisztotelész-kommentátora volt, Szóphroniosz innen is kölcsönözhetette a Zsinati levelében jól megfigyelhető gondolatainak egy részét. (Hovorun 2008:109-111.)

Honorius pápa valószínűleg még azelőtt válaszolt Szergiosznak, hogy megkapta volna Szóphroniosz levelét. A pápa első levele nem maradt fenn eredetiben, csupán a VI. egyetemes zsinat aktái között görög fordításban. Honorius dicséri az uniós politikát, de egyetért Szergiosszal az egy vagy két tevékenység kifejezések elvetésében, ehelyett jobb Krisztus egyetlen cselekvő alanyáról beszélni két természetben. (Meyendorff 2001:450-451.; Hovorun 2008:72.) Emellett Honorius az, aki a monothelétizmust elsőként nyíltan megvallja, amikor ezt írja: „az Úr Jézus Krisztus egy akaratát is valljuk” (*kai én theléma homologomena ta Küriu Iészu Khrisztu; Hon. ad. Serg I.* In Allen 2009:196-197.). Honorius ezen állítását idézni fogják a 638-as császári rendeletben (*Ektheszisz*), amely elvetette a monoenergizmust, mondván, hogy az egy vagy két tevékenység kifejezések egyeseket megzavarnak, ehelyett pedig a monothelétizmust tették meg hivatalos birodalmi álláspontnak. (az *Ektheszisz* szövegét lásd Allen 2009:208-217.) Ez a tanítás Jézus Krisztus egyetlen cselekvő alanyához egyetlen isteni akaratot rendelt. Innentől kezdve a császári udvar teológiai álláspontja ez lett, és a VII. század további részében ez a tanítás lesz meghatározó, a monoenergizmus csillaga lényegében leáldozott.

Konklúziók

Ha végigtekintünk a monoenergizmus VII. századi pályafutásán, akkor megállapíthatjuk, hogy átütő sikert sehol sem tudott elérni. Ennek több oka is lehetett, egyrészt a monofiziták esetében már egy megszilárdult egyházszervezetről beszélhetünk, amely a khalkedónianus-

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

birodalmi egyházszerkezettel párhuzamosan állt fenn, lényegében Jusztinianosz császár idejétől kezdve. Ez a jól kiépült szervezet biztos „hátszínigot” teremtett a monofizita teológusoknak, valamint az átlagos hívek sem feltétlen érezték szükségét az egyházi egyesülésnek. Ezzel kapcsolatos az is, hogy a monoenergizmus mint formula végsősoron egy teológusokból és főpapokból álló kör ügye volt, az átlagembereket nem nagyon foglalkoztatta ez a kérdés. A nesztoriánusok esetében a kiépült egyházszerkezeten kívül az is fontos tényező volt, hogy kívül éltek a Bizánci Birodalom határain, őket nem érte el a császár keze közvetlenül. Nem szabad elfelejtenünk az arab hódítást sem, amely gyökeresen átalakította a térség politikai és egyházi helyzetét, a muszlim uralom alá kerülő területek (Palesztina, Szíria, Egyiptom) ezt követően nem tartoztak közvetlenül a császár uralma alá. Ahogy említettem fentebb, még a monoenergizmus számára legsikeresebb Egyiptomban is elsöpörte a muszlim hódítás a 633-as unió maradványait. Megemlíthető még az az ellenállás, ami a 633-as egyiptomi uniót követte Jeruzsálemi Szóphroniosz részéről. Szóphroniosz és az általa alkalmazott – valószínűleg arisztotelianus alapokon álló – teológiai rendszer megadta az alapot a düoenergéta, azaz két tevékenységet valló álláspontnak, melynek egyik legnagyobb képviselője Szóphroniosz nyomán Hitvalló Szent Maximosz lesz. Érdekes, hogy csak 633-ban alakult ki nagyobb ellenállás, korábban a császár által vezetett tárgyalások ellen senki sem szólalt fel. Mindenesetre Szóphroniosznak és az általa felvetett kérdéseknek nagy szerepe volt a monoenergizmus sikertelenségében, valamint annak is, hogy Szergiosz több potenciált látott végül a monothelétizmusban, amelyet Honorius pápa is elismert első levelében (bár 638-as halála miatt nem tudta teljesen tisztázni saját nézeteit). Arra a kérdésre tehát, hogy a monoenergizmusnak volt-e lehetősége az egyházi egység elérésére, úgy vélem, hogy nemleges választ kell adnunk.

Bibliográfia

Források

Acta S. Demetrii = Sanci Demetrii Martyris Acta In *Patrologia Graeca* 116., 1082-1426.

Ad Ioan. = Ad Iohannem abbatem In Diekamp, Franz. *Doctrina Patrum de incarnatione Verbi. Ein griechisches Florilegium aus der Wende des siebenten und achten Jahrhunderts.* Münster, 1907, 309-310.

Chron. = *Chronique de Michel le Syrien* Vol. 2. (ford. Jean-Baptiste Chabot). Paris: E. Leroux, 1901.

Chron. Ecc. = *Chronicon Ecclesiasticum* Vol. 1. (ford. Joannes Baptista Abbeloos – Thomas Josephus Lamy). Louvain: Peeters, 1872.

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

Contra Diod. = Contra Diodorum ad Heraclium (Λόγος συλλογιστικὸς κατὰ Διοδώρου πρὸς Ἡράκλειον) In Lietzmann, Hans. *Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904, 235-237.

Cyr. ad. Serg. II. = Cyri Alexandrini epistula secunda ad Sergium Constantinopolitanum In Allen, Pauline (szerk.). *Sophronius of Jerusalem and Seventh-Century Heresy* (Oxford Early Christian Texts). Oxford: Oxford University Press, 2009, 174-177.

De fide = De fide et incarnatione contra adversarios In Lietzmann, Hans. *Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904, 193-203.

Disputatio = Disputatio cum Pyrrho In *Patrologia Graeca* 91., 288-353.

Ep. 4. = Epistula IV ad Gaium monachum In *Patrologia Graeca* 3., 1072.

Ep. I. ad Serg. = Epistulae I. ad Sergium Grammaticum In *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 120., 53-70.

Ep. Syn. = Epistula Synodica In Allen, Pauline (szerk.). *Sophronius of Jerusalem and Seventh-Century Heresy* (Oxford Early Christian Texts). Oxford: Oxford University Press, 2009, 67-157.

Fides secundum partem = Fides secundum partem (Ἡ κατὰ μέρος πίστις) In Lietzmann, Hans. *Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904, 167-185.

Hist. = *The Armenian History attributed to Sebeos* (ford. E. W. Thomson; Translated Texts for Historians 31.). Liverpool: Liverpool University Press, 1999.

Hon. ad Serg. I. = Epistula I Honorii papae ad Sergium Constantinopolitanum In Allen, Pauline (szerk.). *Sophronius of Jerusalem and Seventh-Century Heresy* (Oxford Early Christian Texts). Oxford: Oxford University Press, 2009, 194-205.

In. Ioan. = Commentarii in Iohannem In *Patrologia Graeca* 73., 9-1056.

Max. ad Petrus Ill. = Epistula ad Petrum Illustrem In *Patrologia Graeca* 91., 141-146.

Pratum spirituale = Pratum spirituale In *Patrologia Graeca* 87³, 2851-3112.

Recapitulatio = Recapitulatio (Ἀνακεφαλαίωσις) In Lietzmann, Hans. *Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904, 242-246.

Serg. ad Cyr. = Sergii Constantinopolitani epistula ad Cyrum episcopum Phasidis In Allen, Pauline (szerk.). *Sophronius of Jerusalem and Seventh-*

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

Century Heresy (Oxford Early Christian Texts). Oxford: Oxford University Press, 2009, 162-167.

Serg. ad Hon. = Epistula Sergii Constantinopolitani ad Honorium papam In Allen, Pauline (szerk.). *Sophronius of Jerusalem and Seventh-Century Heresy* (Oxford Early Christian Texts). Oxford: Oxford University Press, 2009, 182-195.

Sev. Hist. = History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria (ford. B. Evetts) In *Patrologia Orientalis* 1., 99-214.; 381-518.

Synodicon Vetus = *The Synodicon Vetus* (ford. John Duffy – John Parker; Corpus Fontium Historiae Byzantinae 15.), Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 1979.

Theoph. Chron. = *The Chronicle of Theophanes the Confessor* (ford. Cyril Mango – Roger Scott), Oxford: Clarendon Press, 1997.

Szakirodalom

Bathrellos, Demetrios. *The Byzantine Christ: Person, Nature, and Will in the Christology of Saint Maximus the Confessor* (Oxford Early Christian Studies). Oxford: Oxford University Press, 2004.

Brock, Sebastian. „The Christology of the Church of the East”. In *Fire from Heaven. Studies in Syriac Theology and Liturgy*, 159–79. Ashgate, 2006.

Frend, W. H. C. *The Rise of the Monophysite Movement*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Grillmeier, Alois – Hainthaler, Theresia. *Christ in Christian Tradition*. Vol 2. /p. 3. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Grillmeier, Aloys. *Christ in Christian Tradition*. Vol 1. Atlanta: John Knox Press, 1975.

Hovorun, Cyril. „Maximus, a Cautious Neo-Chalcedonian”. In *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor* (szerk. Pauline Allen – Bronwen Neil), 106-124. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Hovorun, Cyril. *Will, Action and Freedom. Christological Controversies in the Seventh Century* (The Medieval Mediterranean, 77.). Leiden - Boston: Brill, 2008.

Kaegi, Walter E. *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Meyendorff, Jean. *Krisztus az ortodox teológiában*. Budapest: Odigitria-Osiris, 2003.

Meyendorff, John. *Birodalmi egység és keresztény szakadások* (Bizánc világa 4.). Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2001.

Besztercei Márk: „mert egy, mégpedig a cselekvő, a megtestesült Ige, egy a tevékenység”

Ostrogorsky, Georg. *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

Strickler, Ryan W. *A Dispute in Dispute: Forgery, Heresy, and Sainthood in Seventh-Century Byzantium*. University of Kentucky, 2013.

Sullivan, Francis A. *The Christology of Theodore of Mopsuestia*. (Analecta Gregoriana 82.). Romae: Universitatis Gregoriana, 1956.

Winkelmann, Friedhelm. *Der monenergetisch-monotheletische Streit* (Berliner Byzantinistische Studien 6.). Frankfurt a.M.: Peter Lang, 2001.

Filmpedagógia a gyakorlatban: Szembenezés a *Fekete tükörrel*

Csomán Sándor

SZTE BTK Vizuális Kultúra és Irodalomelmélet Tanszék

Bevezetés

1895 decemberében vetítettek először mozgóképet a párizsi Grand Cafében, ami az emberiség történelmének egyik legfontosabb mérföldköveként értelmezhető, hiszen olyan médium született, mely a történelem során fokozatosan fejlődve egyre meghatározóbb közlésformává nőtte ki magát. Kijelenthető, hogy a mozgóképek korát éljük: akár egy közlekedési eszközön utazunk, a telefonunkat használjuk, vagy csak sétálunk egy nagyobb város utcáin, mozgóképek sokaságával szembesülünk, melyek mára életünk szerves részét képezik (Bazin 1995). Nem csoda, hogy a mozgókép hamar az oktatás látókörébe került: a filmmel való tanítás gondolata gyakorlatilag egyidős a médiummal, hiszen Franciaországban már 1896-ban felmerült a film iskolai keretek közötti alkalmazásának lehetősége (Szabó Sóki 2009). A fokozatos fejlődésben Magyarországnak is nagy szerepe volt: Európában gyakorlatilag egyedülálló módon már az 1960-as években felismerték a filmtanításban rejlő lehetőséget, hiszen filmesztétika címen először került konkrét, mozgóképre irányuló tantárgy a tantervbe (Szíjártó 2021).

Annak ellenére, hogy befolyása letagadhatatlan, a mozgóképről való beszéd az oktatásban ma koncentráltan egy választható tantárgyra, a mozgóképkultúra és médiaismeretre szorítkozik, melyet a jelenlegi NAT 12. osztályban, heti egy órában határoz meg. Azonban mozgóképi szövegekkel a tanulók nem csak ezen az órán dolgozhatnak: gyakorlatilag bármely tantárgy eszköztárába, struktúrájába implementálhatóak.

Így körvonalazódik az a módszertan, mely a film médiumának sajátosságait eszközként használja fel a tanulási-tanítási folyamatban. Ezt a megközelítést összefoglalóan filmpedagógiának hívjuk, ami tudományos értelemben relatíve „fiatal”, ám rengeteg potenciált magában hordozó módszertani forma, melynek vizsgálatára kevés tanulmány vállalkozott (Hartai 2018). A továbbiakban a filmpedagógia elméletének ismertetésén, kérdéseinek tematizálásán túl egy négy órából álló tananyagcsomagon keresztül annak konkrét, gyakorlatorientált felhasználási lehetőségeinek ismertetésére, továbbá iskolai környezetben megvalósult kipróbálásának módszertani szempontú elemzésére kerül sor. A tanulmány egyrészt arra tesz kísérletet, hogy beemelje a filmpedagógiát a 21. századi oktatás módszertani diskurzusába mint

innovatív, pedagógusok és diákok számára egyszerre hasznos és értékes tanítási módot, másrészt a tananyagcsomaggal illusztrálja annak működését a gyakorlatban.

A filmpedagógia elmélete, kutatási háttere

A filmpedagógia kifejezést először André Bazin, nagyhatású francia filmkritikus és filmesztéta használta a *Mi a film?* (Bazin 1995) című tanulmánykötetében. A *Korunk nyelve* című írásában így hivatkozik a film médiumára: „Kétségbevonhatatlan tény, hogy a film korunk népművészete; hogy a középkor óta ilyen vonatkozásban semmi sem hasonlítható hozzá” (Bazin 1995:8). Kiemeli emellett, hogy „mint minden nyelvezetet, a filmet is meg kell tanulni” (Bazin 1995:10). Összességében két javaslatot tesz a filmmel kapcsolatban, melyek pedagógiai szempontból is vizsgálhatók. Egyrészt számára a film nem tekinthető egyetemes nyelvezetnek, „mivel mint minden nyelv, a film is megköveteli a pontos értelmezést, begyakorlottságot, mely egyszerre tudatos és ösztönös” (Bazin 1995:14). Másrészt azonban ennek az ellentéte is igaz: „...ez a nyelvezet mégis olyan, amely az érzékelhető világ közegében manifesztálódik, és megegyezik azzal. Ettől a privilégiumától nyeri rendkívül meggyőző erejét” (Bazin 1995:14-15). Ezt az ellentmondást egy példával szemlélteti: szerinte minden film közvetít valamilyen erkölcsöt, életformát; rendszer vagy civilizáció értékeit hangsúlyozza, azonban csak a kulturált, filmhez értő ember tudja eldönteni, hogy ezeket elfogadjuk-e (Bazin 1995). Bazin korai írásából kiolvasható az a progresszív attitűd, mely alapvetően határozza meg jelenkorunkat is: annak ellenére, hogy elsőséged evidenciának, egyértelműnek tekintjük a mozgóképi szövegeket, szükség van az azokkal értő módon való foglalkozásra a közoktatás keretein belül is.

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a filmpedagógia elméletéhez, érdemes szétválasztani és megjelölni a filmoktatás különböző kategóriáit. Ha a filmoktatást tekintjük annak a gyűjtőfogalomnak, mely a legnagyobb halmazt képezi, abban három további alcsoportot különíthetünk el: a filmesztétikát, a gyakorlati filmes oktatást, valamint a filmpedagógiát. A három kategória más-más módon közelíti meg a film médiumát a tanítási folyamatban: a korábban már többször említett filmesztétika közvetlenül a filmet mint médiumot jelöli meg a vizsgálat tárgyaként, míg a gyakorlati filmoktatás a film elkészítésének aspektusait foglalja magába (rendezés, világítás, operatőri munka, vágás stb.). A filmesztetikához kapcsolható a már említett filmesztétika tantárgy, valamint a jelenlegi mozgóképkultúra és médiaismeret filmes része is: mindkettő elemző szándékkal állítja a filmet a középpontba, amibe beletartoznak a narratív, történeti vagy formanyelvi

szempontok is.¹ A filmpedagógia mint harmadik filmoktatási mód céljait tekintve ugyan hordoz közös elemeket a filmesztétikával (pl. médium esztétikai vizsgálata, elemzése), azonban azokon túllépve nem közvetlenül a film médiumának aspektusait tanítja.

Ugyan a filmpedagógia fogalma már Bazinnál megjelent, annak koncepcióján és alapvető hatásain túl mégis korlátozott szakirodalmi vagy kutatási háttérrel rendelkezik, főleg magyar viszonylatban. Hazánkban a mozgóképkultúra és médiaismeret tantárgy meghatározó alakja, Hartai László a filmpedagógiát a *filmmel* való tanításként definiálja, „...amely rengeteg kulturálisan kódolt probléma felismerésére, megfogalmazására és feldolgozására alkalmas” (Hartai 2018). Ebből az értelmezésből kitűnik, hogy míg a filmesztétika és a gyakorlati filmoktatás konkrét tantárgyakhoz rendelhető, addig a filmpedagógia gyakorlatilag az összes tantárgy esetében implementálható, hiszen bármely probléma- és kérdéskör feltárására, szemléltetésére alkalmas. Ugyanúgy használható fizika, matematika vagy történelem órán, mivel a film témáit tekintve annyira univerzális és sokszínű, hogy tulajdonképpen bármit feldolgozhatunk a segítségével. A filmpedagógia számára a film eszköz a tanítási-tanulási folyamatban: „a filmpedagógia tehát nem csak vagy nem elsősorban a film gazdag, sok rétegben és rendkívül sűrűn kódolt szöveganyagát használja az értelmezés tárgyaként, hanem magát a filmet helyezi az erkölcsi, történelmi, társadalmi nevelés centrumába” (Hartai 2018). Cheryl Bluestone (2000) ettől némileg eltérve a pszichológia területén keresztül igyekszik megragadni a filmpedagógia elméletét: tanulmányában az aktív, élethosszig tartó tanulást, a kritikai gondolkodás fejlesztését, a pszichológiai valóság megismerését és vizsgálatát, továbbá az átfogóbb, szociotörténelmi kontextust emeli ki. Számára a film használata oktatási környezetben segíthet a tanulók figyelmének felkeltésében, stimulálja az aktív mentális kapcsolódást az adott koncepcióhoz és arra sarkallja a diákokat, hogy az adott filmen a primér jelentésrétegen túlmutató kritikai analízist végezhesenek el (Bluestone 2000). Felvetéseit olyan példákkal támasztja alá, mint a pszichológiai problémákat boncolgató *Száll a kakukk fészkére* (*One Flew Over the Cuckoo's Nest*, Milos Forman, 1975), a francia reneszánsz történelmi korát bemutató *Vizontlátásra, gyerekek!* (*Au revoir les enfants*, Louis Malle, 1987), vagy Harper Lee regényén alapuló 1962-es, a rasszok viszonyát történelmi és törvényhozási

¹ A hangsúlyok azonban különbözőek: a jelenlegi, Hartai László és Muhi Klára által készített tankönyv 2007-es kiadása a logika egységében látta a film formanyelvi és tartalmi egységeit, addig a 60'-as években induló, többnyire a magyar nyelv és irodalom tantárgy modulként választható filmesztétika a filmet, mint értéket, a hetedik művészeti ágat dolgozta fel.

kontextusba helyező *Ne bántsátok a feketerigót!* (*To Kill a Mockingbird*, Robert Mulligan, 1962).

Hartaihoz hasonlóan a témában több tanulmányt és könyvet publikáló William Benedict Russell szerint „a film egy effektív kommunikátor, melyen keresztül a diákok képesek jobban megérteni az adott tudásanyagot a vizuális képeken keresztül” (Russell 2009: 1). A mozgóképet tehát ő is hordozóként interpretálja a folyamatban, azaz a film egyfajta hangsúlyozása, kiemelése a tananyagnak, nem pedig a tanulandó, értelmezendő szöveg (Russell 2009:1). Russell egy négylépcsős modellt (*The Russell Model for Using Film*) állított fel, melynek célja a filmpedagógia módszertani lépéseinek leírása. Az előkészület (*Preparation Stage*) stációja a film használatának általános tervezését foglalja magába, mint például az óratervezést, célok, eszközök és követelmények meghatározását. A következő szakasz az ún. előbemutató (*Pre-Viewing Stage*), mely a film konkrét implementálása és vetítése előtt történik. A diákok megismerik a filmet, annak háttérét, a vetítés célját, továbbá a film és a tanítandó anyag közötti kapcsolatot. Ezt követi a filmnézés (*Watching the Film Stage*), végül a tetőfokot elérve a filmhez kapcsolódó tevékenységek (*Culminating Activity Stage*) megoldása zárja le a foglalkozást.

Az említett elméleti kutatáson és problémafelvetésen túl leginkább specifikus, jól lehatárolt csoportban vizsgálták a filmpedagógia hatékonyságát empirikus kutatásokkal. Ilyen Goldenberg, Lee és O’Bannon (2010) kutatása is, amely a korábbi Hartai-tanulmányhoz mérhető eredményekre jut: a tanárok előszeretettel használják a film adta lehetőségeket a tanórán, valamint úgy gondolják, hogy alapvetően segíti a tanítási-tanulási folyamatot a különböző alkotások beemelése. A pozitívumok mellett azt is kiemelik azonban, hogy a tanárok és a diákok közötti generációs szakadéknak köszönhetően előfordulhat, hogy a témába való bevonódásra negatív hatást gyakorolhat egy-egy filmválasztás (Goldenberg, Lee & O’Bannon 2010). Az ok az eltérő kulturális referenciákban, világszemléletben és gondolkodásmódban keresendő: egy 2000-es években formálódó személyiség teljesen más közegben szocializálódott, mint egy 1960-70-80-ban született tanár.

Összefoglalóan, a filmpedagógia egy olyan módszertani irányzatként definiálható, mely a film médiumát eszközként használja fel a tanítási-tanulási folyamatban. A film segítségével képes az adott kérdés- és problémakört szemléltetni, magyarázni, kontextusba helyezni, értelmezni, összefüggéseit feltárni, vagy felkelteni a diákok érdeklődését az adott téma iránt.

A tananyagcsomag bemutatása

A filmpedagógia az említett pozitívumok és potenciál ellenére kevés konkrét foglalkozástervben jelenik meg. Kivételt képeznek az olyan oldalak, mint a *Teach with Movies*, amely angol nyelvű órák, feladatok, ötletek a gyűjtőhelye, vagy a *Teaching with Film* (2020), ami Martin Bradley háromkötetes könyvsorozatát és az ahhoz tartozó kiegészítő audiovizuális és szöveges segédleteket összesíti. Magyarországon a helyzet a digitális tananyagok fejlesztése szempontjából sem kielégítő, nemhogy filmet használó, filmmel dolgozó anyagok tekintetében. Pozitív példaként említhető a Digitális Káprázatok-projekt², mely egy-egy feladat erejéig beemeli a mozgóképet, viszont a konkrétan filmpedagógiára, vagy akár csak filmek köré felépített óraterveket, foglalkozáscsomagokat kézről-kézre terjesztik a motivált pedagógusok.

Az elméleti kérdések kutatásán túl megfogalmazódott a gondolat, hogy készüljön egy olyan, kurrens kérdésekkel foglalkozó tananyagcsomag, mely a filmpedagógiát tekinti központi szervező elemnek. A felvetéshez először készült egy egyetemi és középiskolai tanárok, továbbá tanárjelöltek és diákok számára szóló kérdőív, melyből két fontos következtetést vonhatunk le: egyrészt a tanárok részéről igény mutatkozik a filmeket iskolai környezetben felhasználó digitális anyagokra, segédletekre, másrészt az olyan témák, mint a közösségi média, a technológia, vagy medializált világunk átfogó problémái és kérdéskörei kevéssé, vagy szinte egyáltalán nem jelennek meg a tanítási-tanulási folyamatban. Az eredmények hatására 2020 végén kezdődött el a filmpedagógia módszertana köré szerveződő, négy órából álló tananyagcsomag fejlesztése, ami a *Fekete tükör* (Black Mirror. Charlie Brooker, 2011-)³ antológiásorozaton alapul.

A *Szembenézés a Fekete tükörrel* című tananyagcsomag összesen három, egymással összefüggő, egymást kiegészítő komponenst tartalmaz: az óraterveket, a prezentációkat, továbbá az ahhoz tartozó tanári segédletet. Az óratervek a foglalkozások percalapú lebontásán túl tartalmazzák a szakirodalmi háttérrel, a felhasznált epizódokat, valamint a különböző tantárgyak tanmenetével átfedésben lévő felhasználási lehetőségeket. A prezentációk az óratervekhez készült segédletek, melyeket egyedileg, az adott témához passzoló képi világgal a leírások vizualizálását célozzák meg, továbbá az órákon

² Lásd: <https://digitalisgyermekvedelem.hu/toolbox>

³ A *Fekete tükör* egy 2011-ben indult brit sorozat, melyet Charlie Brooker jegyez. Az epizódok inkább önálló, egészestés filmként funkcionálnak, mivel nem történetileg, hanem témájukban kapcsolódnak egymáshoz: minden rész egy elképzelt jövőt ábrázol, és azt mutatja meg, hogy milyen hatást gyakorol az emberre a technológia.

használt vágott jeleneteket is tartalmazzák. Végül a két komponens magyarázza lépésről-lépésre a gyakorlatorientált tanári segédlet, melyben konkrét módszertani javaslatok, egyéb téma- és kérdésfelvetések, megvalósítási módok kerülnek bővebb kifejtésre.

A négy óra négy témakört érint: az első (*Amikor a fikció realitásba fordul: A Fekete tükör és a kor, amelyben élünk*) a sorozat és a valóság közötti különbségeket és hasonlóságokat, a második (*Szelektált valóságérzékelés: Mit szeretnénk látni a Fekete tükörben?*) a közösségi média hatásait, jelenségeit (úgy mint véleménybuborék, online felelősségvállalás, aktív állampolgárság, megfelelési kényszer stb.), a harmadik (*Disztópiák élesben: Tükröm, tükröm, mondd meg nékem...*) az utópia és a disztópia oppozícióján keresztül azoknak jelentőségét, irodalmi beágyazottságát és ehhez kapcsolódó társadalmi kérdéseket, míg az utolsó (*Kurrens trendek a filmvilágban: Átlépés a Fekete tükörbe*) a filmnézési szokások átalakulását, a streaming térnyerését és mozi modern, folyamatosan változó szerepét dolgozza fel.

Filmpedagógia a *Fekete tükörben*: a módszertan működési mechanizmusa

A tananyagcsomag fejlesztésénél elsődleges célként tűztük ki, hogy a filmpedagógia módszertana minél prominensebb szerepet töltsön be, ezzel demonstrálva annak széleskörű implementálási lehetőségeit. A négy tanórához tartozó audiovizuális anyag meghaladja a háromnegyed órát, azaz minden foglalkozáson legalább 12 perc vetítéssel telik. A Russell-moddal ellentétben a tananyagcsomag a filmet a szemléltetésen túl átvitt értelemű tudás forrásaként is használja, melyet induktív módon valósít meg: a rövid jelenetekhez először kérdéseket kapnak a diákok, majd a kérdések „szemüvegén” keresztül nézik meg a jeleneteket. A kérdések minden esetben orientálják a tanulót, szervezik és a megfelelő irányba terelik a figyelmét. A rövid (fél perctől négy percig kiterjedő) jelenet megtekintése után a diákok csoport- vagy pármunkában, esetleg közös megbeszélés keretében válaszolják meg a kérdéseket. Azaz a *Szembenézés a Fekete tükörrel* tananyagcsomag modellje vázlatosan az alábbiak szerint alakul:

1. fázis: Kérdések/feladat megismerése: A tanulók az adott ismeretanyag elsajátításához segítő kérdéseket/feladatot kapnak, melyek orientálják figyelmüket.
2. fázis: A jelenet megtekintése: A diákok közösen megtekintik a jelenetet.
3. fázis: A részlet után a kérdéseken keresztül válogatott munkaformában megbeszéljük a válaszokat/kérdéseket.

Szemléltetésként két feladatot emelünk ki: az egyik esetén egy egyszerűbb, primér jelentés megértését várjuk el a diákoktól, míg a második példa azt illusztrálja, hogy milyen átvitt, másodlagos jelentések, összefüggések feltárására is alkalmas lehet egy-egy megfelelően kiválasztott (és adekvát kérdésekkel, utasításokkal, illetve koordinációval ellátott) jelenetsor.

Az egyik esetben a jelenet és az elvárt koncepció, kérdéskör, definíció közvetlen kölcsönhatásban van egymással, míg a másik esetben a részlet és a tudásanyag között a kapcsolat közvetett: ebben az esetben a diákokból a jelenet elsődleges kontextusától eltérő tudásanyagot kell elsajátítaniuk.

Robotok és kommunikáció vagy Gép által sorsolt párkapcsolatok?

Az első példa a harmadik óra (*Disztópiák élesben: Tükröm, tükröm, mond meg nékem...*) utolsó feladata, amely egy interaktív vitaszituációt foglal magába: a diákoknak lehetősége van választani két témából, azonban előzetesen csak egy rövid címet kapnak hozzá. A két opcióhoz egy-egy jelenet tartozik, ami vitaindítóként funkcionál: a diák feladata a választott részlet megtekintése után a csoportjuknak megfelelően felkészülni a vitára. A „disztópikus csoport” feladata az, hogy érveljen amellett, hogy a jelenetben bemutatott világ inkább disztópia, míg az „utópikus csoport” azt igyekszik bizonyítani, hogy a részletben felvázolt berendezkedés inkább az utópia jegyeit hordozza magán. A két jelenet célja az, hogy megmutassa a technológiai fejlődés morális aspektusait és rávilágítson arra, hogy egy-egy vívmány megítélése nem fekete vagy fehér: arra sarkallja a diákot, hogy képes legyen a kérdéskörökhöz kritikai attitűddel viszonyulni, tudja több szempontból értelmezni és vizsgálni az adott jelenséget még akkor is, ha ez saját kezdeti nézetének újradefiniálásával, megkérdőjelezésével jár.

A *Robotok és kommunikáció* című téma választása esetén a tanulók egy másfél perces részt néznek meg a *Be Right Back* (Owen Harris, 2013) című epizódból. A jelenetből gyorsan kiderül, hogy a főszereplő férje elhunyt, barátnője pedig regisztrálja egy olyan oldalra, amely párja szociális tevékenységeit, privát beszélgetéseit összegezve (legyen az Twitter, Facebook vagy Instagram) létrehoz egy chatrobotot,⁴ amelyen keresztül az özvegy „kapcsolatba tud lépni” elvesztett hozzátartozójával.

⁴ Az elsőre hihetetlennek hangzó technológia ötletét már szabadalmaztatta a Microsoft: ígéretük szerint a chatbot képes lesz modellezni az elhunyt személyiségét, hangját, akár kinézetét (Dippold 2021).

A második, *Gép által sorsolt párkapcsolatok* nevet viselő téma jelenete a *Hang the DJ* (Tim van Patten, 2017) című rész egy rövidebb szegmensét tartalmazza: a felvétel szerint egy rendszer összekapcsol embereket egy alkalmazáson keresztül és azt is meghatározza, hogy mennyi időt töltenek együtt. Bizonyos számú, rövidebb-hosszabb párkapcsolat után a mesterséges intelligencián alapuló gép a folyamat végére azt ígéri, hogy 99,8%-os pontossággal fogja kiválasztani a tökéletes párt.⁵

Mindkét példa erős, elsősre ijesztő és megdöbbenő víziót vázol fel, ám értelmezésük korántsem olyan egyértelmű, mint azt gondolnánk: az első részletnél ugyanis a chatrobot aktív szerepet vállalhat a gyász, a veszteség feldolgozásának folyamatában, míg a második esetben a szabadság nyilvánvaló hiánya mellett a folyamat végére megtalálhatjuk a tökéletes párt, mely a legtöbb ember számára az élet egyik legfontosabb végső célja. Ennél a példánál a filmpedagógia funkciója egyértelmű: a két jelenet vitaindítóként van jelen a folyamatban, azoknak elsődleges jelentéséhez (azaz ebben az esetben narratívájához) tartozik a feladat. A diák a jelenet történetén keresztül egy kérdéskörrel dolgozik, arra reflektál, gyűjt érveket és ellenérveket. Mindezeket először csoportosan, majd a tanárral és a másik csoporttal közösen beszéljük meg. A film tehát katalizátor: felvet egy társadalmi problémakört, a feladat során pedig a diákok ebből kiindulva dolgoznak a jelenetben látható koncepcióval.

Véleménybuborék másképp

A második szemléltető példa az előzővel ellentétben nem az adott részben látott elsődleges jelentésréteggel foglalkozik, hanem a kérdéseken keresztül egy abban implicit módon megjelenő másodlagos jelentéssíkot próbál a felszínre hozni. Ebben az esetben a diákok azt a feladatot kapják, hogy két jelenet megtekintése után keressenek hasonlóságokat, egy olyan, közös pontokat átfogó folyamatot, amely összeköti a két szegmenst.

Az első jelenet az *Arkangel* (Jodie Foster, 2017) című epizód egy rövid részlete, melyben egy anya babakocsiban tolja a kislányát. Amikor meglátja, hogy egy olyan ház előtt fognak elmenni, ahol kerítés mögött egy agresszíven ugató kutya van, elővesz egy tabletet, mely lehetővé teszi, hogy kikockázza lánya számára a kutyát, így megvédve őt annak látványától. A második részlet (*White Christmas*: Carl Tibbetts, 2014) egy veszekedő párt ábrázol, ám a vita egy pontján

⁵ Ez a koncepció sem rugaszkodik el túlzottan a valóságtól: a mai társskereső applikációk folyamatosan adatokat gyűjtenek rólunk és azokat felhasználva igyekeznek a számunkra ideálisnak vélt találatokat (jelen esetben embereket) mutatni.

a nő egy szerkezet segítségével képes „kikockázni” férjét: így nem hallja és nem is látja őt (csak a körvonalait), sőt párja sem képes a továbbiakban interakcióba lépni vele.

A feladat során a diákoknak nem a felvetésről kell vitatkozniuk vagy kérdésekre válaszolniuk, hanem egy közös jegy alapján a cél az, hogy megértsék a véleménybuborék jelenségét. Ebben az esetben az általuk gyűjtött hasonlóságokon keresztül (információ korlátozása, csak a számunkra kellemes, pozitív dolgok befogadása, konfliktuskerülés stb.) a diákok (ideális esetben) csupa olyan elemet fognak felsorolni, mely a véleménybuborék kérdésköréhez kapcsolódik. A feladat induktív módon közelíti meg az elsajátítandó anyagot: először a véleménybuborékhoz tartozó jellemzők jelennek meg, majd ezekhez kapcsolódik utólag maga a jelenség.

Egyik jelenetben sem szerepel elsődleges jelentésként a véleménybuborék, mégis a megfelelő instrukcióval és a diszkusszió során a megfelelő rávezető kérdésekkel a tanár ahelyett, hogy lediktálná a véleménybuborék fogalmát „kimondatja” azt a diákokkal. A tudásanyag így implicit módon, a jeleneten keresztül, ám annak egy másodlagos konnotációjával válik érthetővé. A tanulók először képesek körülírni az adott jelenséget, annak összefoglaló nevét pedig utólag társítják az általuk felsorolt jellemzők halmazához.

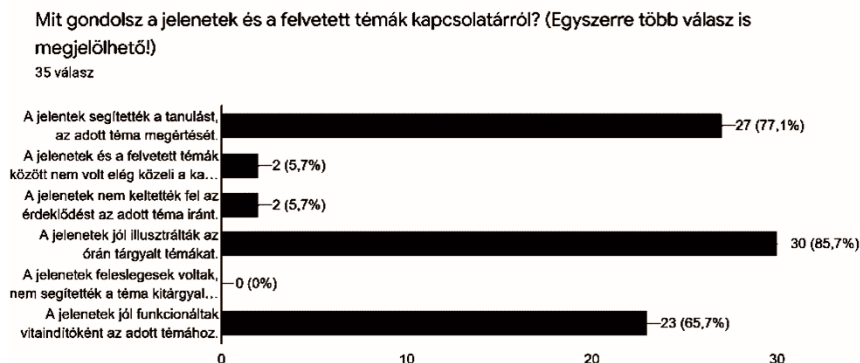
A két kiragadott példa tehát két különböző módon ismerteti a filmpedagógia alkalmazásának lehetőségét: az első feladat a filmes szöveganyagot elsődleges tartalmában ragadja meg, és azon keresztül készíti gondolkodásra a csoportot, míg a második a részletek közötti hasonlóságokon keresztül egy, a szegmensekhez csak közvetetten, mesterségesen tartozó jelentésrétegre mutat rá. A tananyagcsomagban megjelent két feladat egyrészt példaként szolgál a filmpedagógia módszertanának gyakorlatorientált használatára, másrészt demonstrálja a filmpedagógiában rejlő sokrétű potenciált is, hiszen az nem csak primér szemléltetésre (első példa), hanem elvontabb összefüggések feltárására is használható (második példa).

Fekete tükör az online térben

A tananyagcsomag tesztelése 2021 elején valósult meg két csoportban, két tanárjelölt bevonásával a *Google Meets*-en keresztül egy szegedi gimnáziumban⁶. A foglalkozások után a résztvevő 9.-es és 10.-es tanulók kérdőívet töltöttek ki, míg a tanárjelöltek szabadabb formátumú, 2-3 oldalas reflexiót írtak a tananyagcsomagról. Jelen

⁶ A tananyagcsomagot élő tanítási szituációra terveztük, azonban a pandémia miatt nem volt más lehetőségünk a kipróbálásra. A későbbiekben szeretnénk egy átfogóbb bevérvizsgálatot is elkészíteni több iskola bevonásával.

vizsgálatunk szempontjából azok az eredmények mérvadóak a diákok részéről, melyek a filmpedagógiára, mint módszertani eszközre reflektálnak⁷.

1. ábra: Kérdőív eredményei

A diákok kérdőívében a jelenetek és a tanított tudásanyag közötti relációra kérdeztünk rá. A résztvevők közül (N=35) 5,7-5,7% (2-2 diák) választotta azt, hogy „a jelenetek és a felvetett témák között nem volt elég közeli a kapcsolat”, illetve hogy „a jelenetek nem keltették fel az érdeklődést az adott téma iránt.” 65,7% (23 fő) gondolta úgy, hogy a jelenetek jól funkcionáltak vitaindítóként az adott témához, míg 27 diák (77,1%) szerint a jelenetek segítették a tanulást, az adott téma megértését. „A jelenetek jól illusztrálták az órán tárgyalt témákat” válaszlehetőségre érkezett a legtöbb válasz, összesen 30 tanuló választotta ezt az opciót (85,7%). Érdemes emellett kiemelni, hogy egyetlen diák sem gondolta úgy, hogy „a jelenetek feleslegesek voltak, nem segítették a téma kitérgetését.”

A két csoport tagjai emellett nyílt végű rövid válaszaikban is megerősítették ezt a mintát: szinte minden reflexióban megjelent az órák újszerűsége, amely nemcsak a témafelvetésre, hanem az oktatás módszertanára is vonatkozik. Többen kiemelték, hogy a jeleneteken (és önmagában a sorozaton) keresztül érdekesebb és tartalmasabb volt számukra az óra: „A megosztott tartalom kreatívan lett elkészítve, főleg a benne lévő jelenetek voltak kifejezetten hasznosak, jól bemutatták a témát”; „Pontosan, precízen összeállított anyagok, videók, bemutatók álltak benne”; „Érdekes volt és más, mint a többi óra”; „Kifejezetten innovatívnak és érdekesnek találtam[...] sokkalta

⁷Természetesen a kutatás alapvetően nemcsak a filmpedagógia módszertanára kérdeztünk rá, hanem a témák újszerűségére, az órák vizuális világára, a más tantárgyakon tapasztalt módszerek relációjára és a sorozat megítélésére, az abban felvázolt problémák oktatási környezetben való megjelenésére is kíváncsiak voltunk.

közelebbinek és sokkalta inkább magamének éreztem az egészet, főleg, hogy 1-1 adott kérdéskört nagyon jól lehet prezentálni a *Black Mirror*-ral”, „eltértek a megszokottaktól”; „Fontosnak tartom az oktatásban a változatosságot és a modernséget.” Egy diák fejezte ki elégedetlenségét a jelenetekkel kapcsolatban, mert szerinte azok értelmezhetetlenek és sokszor kontextus nélküliek voltak, amiből félreértések születtek, azonban reflexiója végén a többi órához képest zseniálisnak nevezte a tananyagcsomagot.

A válaszokból alapvetően két következtetés fogalmazható meg: egyrészt a diákok újszerűnek gondolják a filmpedagógia módszertanát, másrészt túlnyomó többségben a jelenetek és a témák közötti kapcsolat megteremtése is eredményesen zajlott, továbbá a rövid filmrészletek segítették a tanulási folyamatot. Természetesen a pontosabb eredményekhez nagyobb mintára, több diák és tanár bevonásával készült vizsgálatokra lenne szükség. Mindez elengedhetetlen ahhoz, hogy átfogóbb következtetéseket vonhassunk le a filmpedagógia módszertanával kapcsolatban, melyet a továbbiakban ezzel a tananyagcsomaggal, valamint újabb feladatok fejlesztésével és azoknak bevérvizsgálatával szeretnénk bővíteni.

Konklúzió

Bazin (1995) bevezetőben említett megállapításával évről-évre nehezebb vitatkozni: a film, valamint a mozgókép alapjaiban határozza meg világunkat, társadalmainkat, mindennapi életünket még akkor is, ha egyébként szabadidőnket nem egy-egy sorozatepizód vagy film megtekintésével töltjük. Kijelenthető, hogy a 21. században a film médiumára nemcsak a szabadidő eltöltésének egy formájaként, hanem oktatási eszközként kell tekintenünk. Azonban ahhoz, hogy a lehető legtöbbet legyenek képesek a pedagógusok kihozni belőle, bizonyos tényezőket számításba kell venni: a választás módját, rendeltetését és célját; a film hosszát, az iskolai technikai lehetőségeit, illetve az életkori sajátosságokat is. A film médiumára, valamint azon keresztül a világ jelenségeire való nyitottság és érdeklődés, a közös kulturális nevező megtalálása a diákokkal, továbbá a tanítandó téma és a jelenet/film közötti kapcsolat felismerése mind-mind nehezítik a tanár törekvését, a tanítás eredményességét. A médiatanároknak, illetve a digitális tananyagoknak nagy szerepe lehet abban, hogy ezeket a dilemmákat feloldják, viszont a pedagógus attitűdje az a kiindulópont, mely alapjaiban határozza meg a filmpedagógia alkalmazásának sikerességét. A filmmel való tanítás jótékony hatását több, előzőekben bemutatott tanulmány igazolja: nemcsak tágíthatja a diákok érdeklődési körét, de rányithatja a figyelmüket olyan morális kérdéskörökre is, melyek átszövik mindennapjaikat. Emellett

alkalmas eszköz lehet a szemléltetésre, vitaindításra, összefüggések, tendenciák megértésére, más kultúrák, világnézetek megértésére és kontextusba helyezésére. A *Szembenézés a Fekete tükörrel* című tananyagcsomag abban a szellemiségben készült, hogy az előzőekben vázolt problématerületekre (legyenek azok átfogóak, vagy egy-egy csoportra, egyénre vonatkoztathatóak) gyakorlatorientált példát szolgáltatson: egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy az oktatásban szükség van a diákok életéhez szorosan kapcsolódó kérdéskörök tematizálására, másrészt rámutasson arra, hogyan működhet a filmpedagógia, ha csak szemléltetésre, vagy akár másodlagos jelentések létrehozására használják.

A filmpedagógia mind a diák, mind a tanár számára új dimenziókat nyithat meg a tanítási-tanulási folyamatban, viszont a megfelelő implementáláshoz változások szükségesek mind egyéni, mind intézményi, mind közoktatási szinten.

Bibliográfia

Bazin, André. *Korunk nyelve*. Ford. Brencsán János. In *Mi a film?*. Szerk. Zalán Vince. Budapest: Osiris kiadó, 1995. 7-15.

Bluestone, Cheryl. "Feature films as a teaching tool". *College teaching* 48, no. 4. (2000): 141-146.

Dippold Ádám. „Chatbotként élhetünk tovább a halál után.” *Qubit*, 2021. Letöltve: 2022. 04 12. <https://qubit.hu/2021/01/15/chatbotkent-elhetunk-tovabb-a-halal-utan>

Goldenberg, Marni, & Lee, W Jason & O'Bannon, Teresa. "Enhancing recreation, parks and tourism courses: Using movies as teaching tool". *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education* 9, no 2. (2010): 4-16.

Hartai László. A zék az alfák és a filmoktatás. *Apertúra*, 2018. Letöltve: 2022. 04. 17. <https://www.apertura.hu/2018/tel/hartai-a-zek-az-alfak-es-a-filmoktatasi/>

Szabó-Sóki László. A magyar oktatófilm története a kezdetektől 1931-ig. *Magyar pedagógia*, 109. no, 1 (2009): 29-47.

Szijártó Imre. A filmesztétikától a médiaismeretig. *Filmkultúra*, 2021. Letöltve: 2022. 04. 13. http://filmkultura.hu/archiv/regi/2007/articles/essays/filmesztetikától_médiaismeretig.pdf

Russell, William B. *Teaching social issues with film*. Charlotte: Information Age Publishing INC, 2009.

Ngo Dinh Diem viszonyulása az Amerikai Egyesült Államok dél-vietnami nemzetépítési politikájához

Gordon Márk Alexander

ELTE BTK Történelemtudományi DI, Új és Jelenkori Egyetemes
Történeti Tanszék

Ngo Dinh Diem politikai pályafutása 1933-ban kezdődött, amikor Bao Dai vietnami császár kinevezte vietnami belügyminiszterré. Az 1945 augusztusában kitört francia gyarmati uralom megtörésére indított forradalom következtében Ho Chi Minh elfogatta Diemet, és a kommunistákhoz való csatlakozást ajánlotta fel neki, amelyet Diem elutasított, mivel Ho a forradalom alatt két testvérét is megölte. Ho végül szabadon engedte Diemet, aki emigrációba kényszerült. (Karnow 1997: 232) 1951-ben az Amerikai Egyesült Államokba utazott támogatásért, ahol számos neves amerikai politikussal találkozott, többek között William O. Douglas bíróval és John Fitzgerald Kennedyyel, aki akkoriban szenátori tisztséget viselt. Diem tudatta velük, hogy ő az egyedüli megbízható politikus, aki képes fellépni a vietnami kommunisták, vagyis a *Vietminh*, illetve a francia gyarmatosítók ellen. (Tucker 2000: 289) Élesen kritizálta az akkori amerikai elnök, Eisenhower irányelvét, amely szerint ő a franciáknak küldött támogatást a *Vietminh* megtörése érdekében. Eisenhower ugyanis megértette a franciákkal, hogy szükséges egy olyan karizmatikus és ösztönző vezető megválasztása, akinek megvannak az eszközei és a hatalma a győzelemhez. (Herring 2002: 31-32) 1954 májusában a francia csapatok Dien Bien Phunál súlyos vereséget szenvedtek a *Vietminhtől*, amelynek következtében felek a genfi konferencia keretében döntöttek Vietnam további sorsáról. (Herring 2002: 45) Az 1954. július 21-én megkötött genfi egyezmény Vietnámot a 17. szélességi kör mentén egy északi, kommunista és egy déli, demokratikus államra osztotta ketté. Emellett kikötötte, hogy idegen állam, többek között az Egyesült Államok, semmilyen eszközzel sem avatkozhat bele Vietnám és a többi indokínai állam (Annam, Laosz) politikai életébe. (Halmosy 1985: 228-229)

Eisenhower úgy döntött, hogy Diem rendszerét szükséges támogatni ahhoz, hogy Dél-Vietnám ütőképes állam legyen, az északi kommunista erők ellen történő sikeres fellépés érdekében. (Herring 2002: 58) A kommunizmus elleni fellépés alapját a „dominóelv” jelentette, amely a Truman-doktrínára vezethető vissza. Truman szerint, ha egy állam a kommunizmus áldozatává esik, a többi is politika befolyás alá kerülhet. Ennek fényében Délkelet-Ázsiát minden áron meg kellett védenie az Egyesült Államoknak a Ho Chi Minh vezette kommunista

rezsim terjedésétől. (Magyarics 2014: 418) Az amerikai segítségnyújtást Diem, hatalmának biztosítása érdekében szintén igényelte. Diem ideálisnak bizonyult az amerikai vezetés számára: 1954. október 22-én a Nemzetbiztonsági Tanács ülésén, Eisenhower megerősítette a Diem melletti elköteleződését és jóváhagyta a segítségnyújtás, más néven a nemzetépítés végrehajtását. Eisenhower a nemzetépítésről így nyilatkozott: „a vakok földjén az egyszerű emberek a királyok.”, ami arra utalt, hogy az Egyesült Államok rendelkezett a nemzetépítéshez szükséges anyagi háttérrel és leleményességgel. (Herring 2002: 58)

Az Egyesült Államok a segítségnyújtás első lépéseként felhatalmazta Diemet a rá nehezedő problémák megoldására, amelyek közül az egyiket az 1954 őszen Észak-Vietnamból délre menekülő kilencszázezer katolikus menekült jelentette. Diem anyagi támogatást nyújtott nekik, viszont túlságosan is kivételezett velük, mivel hozzá hasonlóan katolikusok voltak. (Herring 2002: 62) A saját népének a szükségleteit és problémáit nem tekintette fontosnak, holott a népe súlyos veszteséget szenvedett a japánok és a *Vietminh* elleni harcokban. (Herring 2002: 59) Emellett, miután a Cao Dai és a Hoa Hao szekták összefogtak a Bin Xuyennel, Diem a leverésük helyett ígéreteket tett nekik, amelyeket amerikai nyomásra visszavont. (Herring 2002: 63) Ezt követően, 1955 áprilisában, beszüntette a tevékenységüket. (Karnow 1997: 692) A Diemmel kapcsolatos visszasságok ellenére Eisenhower 1955. április 30-án hivatalosan is megindította a nemzetépítés folyamatát. (Schulzinger 1998: 85)

J. Lawton Collins tábornok ennek ellenére kifejezte az aggodalmát Diem államát illetően, ami a későbbiekben be is igazolódott:

„A jelenlegi sikere miatt nehezebb lesz nekünk meggyőzni Diemet arról, hogy a hozzáértő embereket iktassa be a kormányba, hogy átruházza a döntéshozói hatalmát a kormányának, valamint, hogy új reformprogramokat hajtson végre. Továbbra is meg volt győződve arról, hogy Diemnek nincs meg a kellő tehetsége sem ahhoz, hogy a katonáit irányítsa, sem ahhoz hogy egyesíteni tudja az országot, vagy, hogy egy hatékony kormányt tudjon alapítani. Ha mindez bizonyosodna, akkor vagy vissza kell vonulnunk Vietnamból, különben elfogy a pénzünk, vagy olyan lépéseket kell tennünk, amelyekkel törvényesen meg lehet védeni egy új minisztert.” (Schulzinger 1998: 85-86)

Ez arra utalt, hogy Diem nem rendelkezett elegendő tapasztalatokkal egy demokratikus rendszer irányításához. A helyzetet súlyosbította, hogy az autoriternek tekinthető kormánya a végrehajtó hatalmi ágazat döntései szerint cselekedett meg, illetve a kabinet hat személye közül három a testvére volt. Továbbá, kormányának tevékenységét az utolsó részletig ellenőrizte. (Herring 2002: 77)

A nemzetépítés révén Dél-Vietnam az amerikai hegemonia fő színhelyévé vált politikai és gazdasági tekintetben is. Eisenhower a demokráciát és annak intézményrendszerét kívánta meghonosítani Dél-Vietnamban, Diem rendszerének megerősítése érdekében. A másik fő célja a vietnami nép életkörülményeinek javítása volt, amelynek végrehajtása érdekében civil szervezeteket, mint például a CARE-t és Katolikus Segélyszervezeteket (Catholic Relief Services) hoztak létre. Ezek keretében közegészségügyi programok, önszegélyező és oktatási támogatás révén elősegítették a gazdasági fellendülést, ami a politikai céltól eltekintve pozitívumnak tekinthető. Eisenhower 1955-1961-ig a támogatás végrehajtásához több mint 1 milliárd dollárnyi gazdasági és katonai támogatást nyújtott Dél-Vietnamnak és tanácsadókat küldött a nép segítése érdekében. 1950-es évek végére mintegy 1500 amerikai tanácsadó tartózkodott az országban. John Foster Dulles amerikai külügyminiszter szerint a stabil államhoz egy ütőképes hadsereg kiképzése is szükséges, így 1956-ban Eisenhower létrehozott egy hadsereg kiképzésére szakosodott szervezetet, a Katonai Segítségnyújtási és Tanácsadói Csoportot, a MAAG-ot (*Military Assistance and Advisory Group*). (Herring 2002: 68-70) Az Egyesült Államok a genfi konferencia pontjait a katonai tanácsadók Dél-Vietnamba történő küldésével megszegték. A dél-vietnami hadsereget az Egyesült Államok ARVN-nek (*Army of the Republic of Vietnam*) nevezte el, vagyis a Vietnami Köztársaság hadseregének, amely amerikai katonai felszerelést viselt.¹ Az ARVN kiképzését az eleve tapasztalatlan mivolta miatt nem volt egyszerű végrehajtani. A helyzetet súlyosbította, hogy egyes amerikai tisztek lekezelően bántak a dél-vietnami katonákkal. Továbbá, biztosítaniuk kellett a vietnami lakosságot arról, hogy ők nem gyarmatosítás céljából tartózkodnak Dél-Vietnamban, illetve, hogy az amerikai demokratikus eszmék hirdetésének ellenére az ország függetlensége megmarad. Ennek ellenére az ARVN kiképzése sikeresnek mondható, mivel évente 85 millió dollárnyi támogatásban részesültek, ami magában foglalta a felszerelést, egyenruhát, tankokat és helikoptereket. (Herring 2002: 70-71)

Diemnek azonban kételyei merültek fel az amerikai politika jogszerűségével szemben és kordában tartotta a hadsereget. Ezért nehezen tudott kialakulni egy hatékony parancsnoki hálózat. Továbbá, Diem attól tartott, hogy az amerikai befolyás a saját hitelességét veszélyezteti a népe szemében. Nem csupán Diem, de a vietnami lakosság sem nézte jó szemmel az amerikai értékek meghonosítását, történelmi hagyományuk hiánya miatt. (Herring 2002: 71) Diem elutasította a tanácsadók azon próbálkozását, hogy az alkotmányát

¹ <https://kansaspess.ku.edu/978-0-7006-3057-8.html>

megváltoztassák, illetve, hogy egy amerikai mintára épülő képviselői kormányt hozzanak létre. Diem és öccse, Nhu,² racionalizálni kívánták a kormányt, aminek keretében egy kis létszámú elit uralkodott volna a dél-vietnami nép felett. Diem álláspontja szerint nem a törvények alapozzák meg a jó kormányt, hanem „az a készség, amely egyszerűen és türelmesen vegyíti az elgondolások sokféleségét, valamint a valóság elkerülhetetlen komplexitását.” (Herring 2002: 76)

Az Egyesült Államok 1957-ig őrizte meg a Diemről alkotott pozitív véleményét, ugyanis Diem ekkor helytelen lépésekre szánta el magát: nagyobb befolyást akart gyakorolni a népe felett, részben az amerikai hegemonia miatt. Eltörölte a helyi népszavazásokat és a tartományok irányítására tiszteket nevezett ki, ami nagyfokú ellenérzést váltott ki a dél-vietnami vidéki lakosság körében. Nhu a Diem rendszerét kritizáló személyeket és a feltételezett kommunistákat internálótáborokba küldte. (Herring 2002: 78) A dél-vietnami nép helyzetén tovább rontott az 1957-ben kirobban lázadás, amelyet az Észak-Vietnamban tevékenykedő *Lao Dong* párt vezetett és Dél-Vietnamban igyekezett forradalmat szítani. Diem a lázadásban részt vevő feltételezett kommunisták közül több mint kétezret végeztetett ki. (Herring 2002: 80-81) 1959-ben indította el a balsorsú *agroville*-programot, amely azt jelentette, hogy a falusi lakosságot olyan területre helyeznék át, ahol az *ARVN* képes őket megvédeni. Az *agroville* településeken iskolák és kórházak is működtek. Azonban az ellenérzés tovább nőtt a dél-vietnami nép körében, mivel nem kívánták elhagyni a földjeiket, és az öt dollár értékű támogatásból földet sem tudtak vásárolni. Bár hamar egyértelművé vált a program kudarca, Diem csupán 1961-ben hagyott fel vele. (Herring 2002: 83)

1960 decemberében a gerillalázadás még nagyobb méreteket öltött, amikor is a hanoi vezetőség utasítására, dél-vietnami forradalmárok megalapították a Nemzeti Felszabadítási Frontot. Ez a Diem rendszerével elégedetlen lakosságot próbálta összefogni. Céljuk sikeresnek bizonyult, mivel a Diem rendszeréből kiábrándult vidéki lakosság egy része lelkesen állt át az észak-vietnami gerillákhoz, amelynek eredményeként Diem elveszítette egyik fő támogató bázisát, mivel Vietnam lakosságának többsége falvakban élt. Diem a lázadókat a lekicsinylő *Vietcong* szóval illette. Az Eisenhower-adminisztráció csupán 1960-ban szerzett tudomást a lázadásról, így a Vietnamban tartózkodó amerikai tisztek a kiképzés mellett, immár terveket dolgoztak ki a lázadás leverése érdekében. Az *ARVN* azonban képtelen volt fellépni a gerillák ellen. A lakosság elégedetlenségének orvoslására

² A családi által irányított kormány befolyását még tovább növelte Nhu felesége, Tran Le Xuan.

1960 októberében Elbridge Durbrow, dél-vietnami nagykövet, reformok bevezetésére, többek között a szólásszabadság biztosítására próbálta rávenni Diemet, aki viszont a javaslatokat elutasította. (Herring 2002: 82-84) 1960. december 4-én Durbrow javasolta az Eisenhower-adminisztrációnak, hogy a vezetésre való alkalmatlansága miatt Diemet le kell váltani. Eisenhower szerint azonban nem létezett más alternatíva Dél-Vietnam irányítására, így ezt elutasította. Maga Diem is tisztában volt azzal, hogy a céljai miatt az Egyesült Államok semmiképpen sem pártolna el tőle, emellett a rendszerének stabilitásának biztosítása érdekében ő is igényelte az amerikai támogatásokat. Az előbb említett függésrendszert jól magyarázza egy Saigonban tartózkodó amerikai tiszt Diemről alkotott véleménye: „Egy báb, aki a saját zsinórjait húzza – ahogy a miénket is” (Karnow 1997: 251) Emellett Diem az elkövetett hibáiból sem tanult. Ugyanakkor, Diem elégedetlensége érthető abban a tekintetben, hogy az Egyesült Államok túlzott befolyást kívánt gyakorolni autoriter rendszerére, amelynek Vietnamban, a demokráciával ellentétben, megvoltak a hagyományai. Durbrow továbbra is reformokat kért Diemtől, aki továbbra is visszautasította őket, és ellentétben az Eisenhower-adminisztrációval, a lázadást nem tekintette olyan súlyos problémának. (Karnow 1997: 251)

Az ARVN továbbra sem tudott úrrá lenni a *Vietcong* szervezkedésein. Emiatt a nemzetépítés Eisenhower idején sem érte el a fő célját, amire David Anderson történész hívta fel a figyelmet: „A tudatlanság és a magabiztosság a siker illúzióját keltette, ami hiábavaló erőfeszítések csapdájába ejtette Eisenhowert és a későbbi amerikai elnököket, hogy megvédjék az amerikai érdekeket Vietnamban.” (Herring 2002: 87) Eszerint az Eisenhower-adminisztráció túlságosan is bízott abban, hogy Diem rendszerének és a vietnami népnek kedvezőnek tűnhet a demokrácia, illetve, hogy az amerikai elvek által csupán győzelmet és nem kudarcot lehetséges elérni. A Dél-Vietnamban jelen lévő problémák megoldása 1961 januárjától az akkor beiktatott Kennedyre várt.

Kennedy a reménytelennek tűnő helyzet ellenére, elnökségének első száz napjában még nem Vietnamban tekintette a fő stratégiai és problémamegoldási helyszínné, hanem a Szovjetunióval való fegyverkezést és az ebből fakadó hidegháborús konfliktusok megoldását. Az amerikai népet a kibontakozó konfliktusról így figyelmeztette: „A problémáink válságosak.” (Herring 2002: 89) Kennedy a vietnami helyzet felmérésére tanácsadókat küldött az országba, akik kijelentették, hogy a vietnami gerillák tevékenysége egyre növekvő tendenciát mutat. (Herring 2002: 89-90) Lansdale jelentésének hatására azonban Kennedy a nemzetépítés és a fegyverkezés mellett döntött. A jelentés a következőt igazolta a Diem-rezim állapotáról: „Úgy vélem, hogy

Diem túlságosan is bízik a hírszerzőiben, akik szerint az Egyesült Államok túl sokat tesz.”³ Ennek értelmében vietnami oldalról egyértelművé vált a túlzott amerikai befolyásgyakorlás. A hírszerzők álláspontja ellenére az Egyesült Államok nem mérsékelte a Diem rendszerével szembeni reformkövetelményeket, vagyis nem értette meg az ebből adódó problémákat.

1961. január 28-án Kennedy jóváhagyta a felkelésellenes programot (*Counter Insurgency Program, CIP*), amelynek értelmében megnövelték az amerikai segítségnyújtást Dél-Vietnamban. Az Egyesült Államok 28,4 millió dollárt költött a csapatok létszámának 20 ezer fős növelésére, valamint 12,7 millió dollárt a 32000 fős polgárőrség kiképzésére és felszerelésére. A teljes csomag mintegy 42 millió dollárral növelte az addigi 220 millió dolláros segélyprogramot. Ennek köszönhetően, a dél-vietnami csapatok összesen 170000 főt tettek ki. Míg Diem előnyben részesítette a stratégiai előőrsöt, a MAAG kisebb hadműveleteket készített elő az ellenség felderítésére és a tartalék erők behívására.⁴

Kennedy a fejlesztések ellenére, részben a hidegháború által veszélyeztetett Nyugat-Európa – különösen az NSZK – és Vietnam távolsága miatt, továbbra is óvatos és határozatlan politikát képviselt, holott elkötelezte magát Vietnam mellett. Eleinte ez a politika ideálisnak bizonyult, később viszont kockázatosnak is, mivel Diem rendszere folyamatosan gyengült, míg a gerillatevékenységek száma nőtt. Áprilisban azonban Diem leállította Kennedy reformjait. Kennedy megpróbálta megoldani a problémát a MAAG vezetőinek száz fővel való megnövelésével, valamint 400 különleges alakulathoz tartozó katonát küldött ki, hogy kiképezze a vietnami csapatokat a felkelés sikeres leküzdésére. (Herring 2002: 92) A Kennedy-adminisztráció a különleges egységeket „zöldsapkásoknak” nevezte, és azért képezte ki őket, hogy a gerillák ellen hatékonyabban fel tudjanak lépni. (Magyarics 2014: 422)

A fokozatos kötelezettségvállalást Kennedy mellett több amerikai politikus is pártolta. A Fehér Ház tanácsadója, Walt R. Rostow, azt tanácsolta Kennedynak, hogy: „időt kell nyernünk az amerikai erőforrások korlátozott alkalmazásával.” (Herring 2002: 95) A vietnami politika helyes kezelésére valóban ez bizonyult a legkézenfekvőbb megoldásnak, így Kennedy egy tényfeltáró csoportot küldött az amerikai lehetőségek felmérésére Dél-Vietnamban. A Kennedy-adminisztráció zöme szerint azonban drasztikusabb lépéseket kellett volna tenni a

³ <https://www.jfklibrary.org/sites/default/files/archives/JFKOH/Lansdale%2C%20Edward/JFKOH-EL-01/JFKOH-EL-01-TR.pdf>

⁴ <https://www.jfklibrary.org/sites/default/files/archives/JFKOH/Lansdale%2C%20Edward/JFKOH-EL-01/JFKOH-EL-01-TR.pdf>

sikeres győzelem érdekében. Diem elégedetlen volt az országába érkező amerikai tanácsadók létszámával, mivel attól tartott, hogy emiatt a nemkommunista ellenzék is szembefordul a rendszerével. (Herring 2002: 95) A megnövekedett amerikai felelősségvállalást jól mutatja, hogy míg 1961 januárjában kilencszáz amerikai tanácsadó tartózkodott Dél-Vietnamban, addig 1961 végén már 3164 tanácsadó szolgált. (Magyarics 2014: 422)

Lyndon B. Johnson, aki akkoriban még Kennedy alelnökeként tevékenykedett, szintén Dél-Vietnamba utazott, ahol Diem további segílyt kér tőle, viszont elutasította az amerikai katonák jelenlétét. Számára a támogatás elegendőnek és szükségesnek bizonyult, de országa függetlenségét is meg kívánta őrizni. 1961 nyarán a Kennedy-adminisztráció drasztikusan megnövelte az amerikai támogatás mértékét. Bár ősszel a *Vietcong* létszámának növekedése és a területfoglalásaik miatt Diem további gazdasági támogatásnyújtást kért, amerikai katonákat továbbra sem kívánt látni az országában. Az egyre kilátástalanabbá váló helyzet miatt viszont 1961 októberében a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsa és a Nemzetbiztonsági Tanács nagylétszámú amerikai katonai erők Dél-Vietnamba küldését szorgalmazták. Ezt azonban Kennedy elutasította a fokozatosság elve miatt, és a gerillák zavargásába sem akart beleavatkozni. Mivel az Egyesült Államok a Szovjetunió ellen fegyverkezett, Kennedy nem kívánta belesodorni országát egy elhúzódó háborúba. Helyette Rostow és Maxwell Taylor tanácsadókat küldte Dél-Vietnamba, akik szerint az amerikai tanácsadóknak jobban együtt kellett volna működniük Diem kormányával, és idővel nyíltabb katonai beavatkozással is segíteniük kellett volna az *ARVN*-t a *Vietcong* elleni harcban. A két tanácsadó a két állam közötti viszonyt a „korlátozott partnerség” elnevezéssel illette, ami középutat jelentett az amerikai tanácsadók jelenléte és a háború nagyobb mértékű folytatása között. Emellett nyolcezer főnyi egység küldését javasolta, ami katonákból, mérnökökből és orvosokból állt volna. Ezt azonban Kennedy szintén elutasította. (Herring 2002: 95-98) Ugyanakkor elrendelte, hogy 1961. november 22-én nagyobb mértékű amerikai támogatásban kell részesülniük a dél-vietnami csapatoknak. (Magyarics 2014: 424)

Taylor véleménye szerint Diem rendszere erkölcstelen, diktatórikus és népszerűtlen volt, emiatt lehetetlen volt fennmaradnia. Chester Bowles külügyminiszter helyettes figyelmeztette Kennedyt, hogy az Egyesült Államoknak nem érdemes kockáztatnia a tekintélyét, így késleltetnie kellene a Diem rendszerébe irányuló támogatást. Bár felvetette az Észak-Vietnammal történő megegyezést és kivonulást, Kennedy továbbra is a fokozatos támogatás mellett döntött. Annak érdekében, hogy a Kennedy-adminisztráció biztosítsa a nemzetépítés

sikerességét, Diemmel kívánta rendezni a konfliktusos viszonyt, mivel az akadályozta volna a lázadás leverését. A saigoni nagykövet, Frederick Nolting tudatta Diemmel, hogy csupán a kormánya újjászervezése és reformálása esetén juttatja el rendszerének a további amerikai támogatást. Diem azonban a támogatás mennyiségével és a megnövekedett amerikai beavatkozással elégedetlen volt, így közölte Noltinggal, hogy „nem kíván protekturátus lenni.” (Herring 2002: 95-101)

A Kennedy-adminisztráció a szállítmányok késleltetése mellett döntött. Diem végül hajlott a megegyezésre, és aláírt egy nyilatkozatot az amerikai nagykövettel, amelynek értelmében egyik fél sem dönthetett vagy cselekedhetett a másik féllal való egyezkedés nélkül. Kennedy azonban csupán látszólag folytatta a korlátozott segítségnyújtást, mivel a fő célja továbbra is a *Vietcong* erőinek megtörése és egyúttal a kommunizmus Délkelet-Ázsiából történő kiszorítása volt. A tanácsadókat és a hadi felszereléseket egyre gyorsabban juttatták el Dél-Vietnamba. A megnövekedett katonai befolyás révén az Egyesült Államok megszegte a genfi konferencia pontjait. (Herring 2002: 101-102)

Bár a két fél között egy időre javult a viszony, és az *ARVN* egy időre távol tudta tartani a gerillákat a településektől, Diem ismét helytelen lépésre szánta el magát. 1961 decemberének végén elindította a „stratégiai faluprogramot” a vidéki lakosság megnyerése érdekében a *Vietcong* elleni harcokban. (Herring 2002: 103) Ezt a programot a falvak létesítéséről a saigoni *CIA*-ügynök, Willam Colby javasolta Diemnek. Diem és Nhu a brit Sir Robert Thompsonnal egyezkedett. A stratégiai falvak inkább egy bambuszfallal körülvett erődhöz hasonlítottak, amelyekben iskola és kórház is működött, a falvak lakosságát pedig a szétszórt falvakból összegyűlt parasztok adták. Diem és Nhu reménykedtek abban, hogy a stratégiai települések csökkentik a dél-vietnami nép Egyesült Államoktól való függését, illetve, hogy az összetartott lakossággal vereséget tudnak mérni a *Vietcong*-ra. A vietnami lakosság azonban kifejezett ellenérzéssel fogadta a stratégiai falvak létesítését, mivel brit és amerikai befolyás eszközének tekintették azt. (Schulzinger 1998: 105) 1962 nyarán a dél-vietnami katonák a kiképzés ellenére alulmaradtak a gerillákkal szemben, amit tovább rontott az, hogy a Diem rendszerét megelégedő vidéki lakosság közül sorban álltak át a gerillákhoz. 1963-ra már nyilvánvalóvá vált a stratégiai faluprogram kudarca, mivel a legtöbb helyszínen, többek között a Mekong-delta mentén, nem tudták megfelelően kiépíteni a védelmi rendszert, így egyes települések hamar a *Vietcong* áldozataivá váltak. Bár Diem a programmal földet kívánt osztani, a rossz szervezés miatt a legtöbb paraszt az új lakhelyén föld nélkül maradt. A parasztok helyzetének megsegítésére

az Egyesült Államok pénzügyi támogatást küldött nekik, amelyet viszont Diem tisztjei elkoboztak. (Herring 2002: 105-108)

Az Egyesült Államok ismét reformokat próbált kicsikari Diemtől, aki a tanácsadók követeléseinek mérséklése érdekében létrehozta a Gazdasági Tanácsadók Szervezetét. A kormánya jogkörét azonban nem kívánta kiterjeszteni, és Nhura bízta a fő döntéseket, elszigetelődve ezzel a tanácsadóktól. A Kennedy-adminisztráció a súlyosbodó helyzet ellenére továbbra sem hagyott fel Diem rendszerének támogatásával. (Herring 2002: 108-109) Ugyanakkor 1963 tavaszán, Diem kiszámíthatatlansága miatt, a Kennedy-adminisztráció úgy döntött, hogy a tanácsadók titokban állítsák maguk mellé a vidéki lakosságot, kikerülve Diem kormányának befolyását. A tanácsadók azonban erőszakkal üldözték el a kormány embereit. Emellett Diemet ismét demokratikus reformok meghozatalára sürgették, azonban Diem úgy látta, hogy azok inkább gyengítenék, mint erősítenék az országot. Diem egy francia követtel tudatta a véleményét a tanácsadókról: „*Ez a sok katona! Sosem kértem, hogy idejöjjenek. Még útlevelük sincs.*” (Herring 2002: 112) Talán ez a mondat világít rá leginkább az Egyesült Államok Dél-Vietnamban alkalmazott politikájára. Bár Diem továbbra is szükségesnek tartotta az amerikai támogatást, aggodalommal töltötték el az egyre nagyobb számban megjelenő tanácsadók, valamint az, hogy a korábbi kölcsönös konzultációról szóló egyezséget a Kennedy-adminisztráció megszegte. Diem ilyen nagy mértékű beavatkozást elfogadhatatlannak minősített autoriter rendszerében, és nem is igényelte azt. Annak érdekében, hogy Diem és Nhu csökkentsék az amerikai befolyást, titkos tárgyalásokat kezdeményeztek az észak-vietnami hanoi vezetéssel, amiről az Egyesült Államok csupán később szerzett tudomást. (Herring 2002: 111-113)

1963. május 8-án mutatkozott meg Diem valódi személyisége, amikor kitört a buddhista-felkelés: Diem ugyanis korábban megtiltotta a zászlók kitűzését Buddha születésének évfordulóján. A lázadást kegyetlenül torolta meg, mivel elrendelte, hogy több városban, mint például Hueban, lőjenek a tüntető tömegbe. Mivel Diem a buddhistákkal nem kívánt egyezkedni, 1963. június 11-én Saigonban egy buddhista szerzetes felgyújtotta magát. A tüntetések a későbbiekben még nagyobb méreteket öltöttek. Emiatt a Kennedy-adminisztráció követek útján próbálta kibékíteni a szembenálló feleket, de Diem és Nhu hajthatatlanok voltak. 1963. augusztus 21-én Diem emberei megostromolták a saigoni buddhista pagodát, és mintegy ezernégyszáz buddhistát tartóztattak le. Roger Hilsman tanácsadó kifejtette: „*Nem ülhetünk itt tétlenül és nem lehetünk bábjai Diem antibuddhista irányelveinek.*” (Herring 2002: 116) Eszerint az Egyesült Államok nem tűrheti többé, hogy Diem és a testvére kijátssza őket, illetve,

hogy visszaéljenek a támogatásukkal, felhasználva azt a buddhisták ellen. Azonban fordulat állt be, mivel pár nappal a pagoda-ostromot követően dél-vietnami tábornokok tudatták az amerikai tanácsadókkal, hogy puccsot kívánnak megkísérelni Diem rendszere ellen. Emellett figyelmeztették őket, hogy Nhu nem csupán folytatni fogja a buddhisták elleni kegyetlenséget, de az észak-vietnami vezetéssel is tárgyalni készül. (Herring 2002: 114-117)

A Kennedy-adminisztrációnak meg kellett fontolnia a tábornokok javaslatát, emiatt a kormányában mindennapossá váltak a viták. 1963 augusztusán Nolting megbízatása lejárt, így ifjabb Henry Cabot Lodge-ot nevezték ki a saigoni nagykövetnek. Lodge teljes mértékben Diem-ellenes volt, s ebből adódóan biztosította a tábornokokat, hogy sikeres puccs esetén az Egyesült Államok támogatását élvezhetik. A tábornokok azonban kételkedtek az ígéretekben. Nolting egy utolsó tárgyalást javasolt Diemmel, Taylor és Rostow pedig azzal fenyegetőzött, hogy egyezkedés híján az Egyesült Államok végleg megvonná a Dél-Vietnamnak nyújtott segítséget. Kennedy az utóbbi javaslatot 1963. október 5-én hagyta jóvá. A tábornokok vezetője, Duong van Minh még szeptemberben felkereste Taylort, majd Lodge-ot. Azonban az egyezkedés vontatottan haladt, mivel a tábornokok októberig úgy vélték, hogy nem tudnának sikeres támadást indítani. Míhelyst tudomásukra jutott a Diem-rezsim támogatásának megvonása, felbátorodtak a lázadás megindítását illetően. Kennedy hallgatólagosan beleegyezett a puccsba, viszont nem kívánt támogatással hozzájárulni. Végül Lodge-ra hagyta a döntést, hogy tudassa a tábornokokkal és Diemmel a fejleményeket. (Herring 2002: 117-125)

1963. november 1-jén a Duong van Minh vezette lázadók megindították a puccsot. Lodge telefonon tájékoztatta Diemet a lázadásról, illetve arról, hogy rövidesen az Egyesült Államok segít neki. (Herring 2002: 125-127) Diem hiába próbált telefonon egyezkedni az egyik tábornokkal, Donnal, a lázadók már megindították a felkelést. Eleinte azonban meg akarták kímélni Diem életét. Így a palota helyett az elnöki laktanyákat vették ostrom alá. Délután öt órakor Diem ismét felhívta Lodge-ot, és a lázadással kapcsolatos amerikai álláspontról érdeklődött. Lodge azonban kitért a kérdés elől, és egy ajánlatot tett neki: „*Aggódom a testi épsége miatt. Nálam van egy jelentés, miszerint a felkelés vezetői épségben kiviszik az országból, ha visszavonul. Hallotta?*” (Karnow 1997: 322-323) Diem elfogadta Lodge ajánlatát, és mellesleg az utolsó pillanatig bízott az amerikai segítségnyújtásban. Lodge azonban hazudott, mivel valójában Diem rendszerének szeretett volna véget vetni. November 2-ának hajnalán Diem és Nhu megadták magukat, így Duong van Minh elhitette velük, hogy épségben kitoloncolják őket az országból. Diemet és testvérét azonban

elfogták, és miután elhagyták a Szent Xavér templomot, az egyik tábornok, Nghia, merényletet követett el Diem és Nhu ellen. Este Lodge gratulált a tábornokoknak a gyilkossághoz, és egyáltalán nem érzett lelkiismeretfurdalást. (Karnow 1997: 320-326)

Bár Diem és Nhu halálhírét a dél-vietnami nép megkönnyebbüléssel fogadta, Kennedyt sokkolta, mivel szerinte helytelen döntés volt a két politikus meggyilkolása. A merénylet valóban nem oldotta meg a helyzetet, mivel Duong Van Minh csupán három hónapig volt hatalmon, és az ARVN-nek a Vietcong befolyását sem sikerült megtörnie. (Herring 2002: 133) 1963. november 22-én Kennedy is merénylet áldozata lett. A kulcsszereplő az Eisenhower utáni amerikai politikában azonban nem Kennedy volt, hanem a tanácsadói, mivel James T. Patterson amerikai történész állítása szerint, Kennedy „rajongóinak állításával ellentétben, nem nagyon nőtt fel a feladatokhoz.” (Hahner 2012: 270-271) Kennedy nem tudta kellőképpen átlátni a válságosra forduló dél-vietnami viszonyokat, ami vonatkozatható a tanácsadóira is. Diem kormányára kívánták a saját demokratikus eszméiket ráerőltetni, holott Diem rendszere merőben eltért az Egyesült Államokétól. A valódi problémát az jelentette, hogy az amerikai tanácsadók nem tettek erőfeszítést arra, hogy megismerjék, illetve megértsék a vietnami kulturális és történelmi hagyományokat, mivel csupán a kommunizmus kiszorítása érdekében nyújtottak támogatást Dél-Vietnamnak. (Magyarics 2014: 424)

Diemnek mindenképpen szüksége volt az Egyesült Államok támogatására rendszere stabilitása és annak megerősítése miatt. Azonban katonai és politikai beavatkozást, különösen nyílt katonait, nem igényelt, amit többször is tudatott az amerikai vezetéssel. Ebből a szempontból érthető Diem elégedetlensége, mivel autoriter rendszerével ellentétben az amerikai demokrácia nem rendelkezett történelmi hagyománnyal Vietnamban, és a népe nem kívánta egy újabb befolyásoló hatalom jelenlétét a francia és a japán csapatok kegyetlensége után. Ugyanakkor Diem politikájának az volt a fő hibája, hogy csupán a Vietminh elleni fellépést tartotta szem előtt, míg a népéhez érzéketlenül viszonyult és helytelen programokat erőltetett rájuk. Úgy kívánt győzedelmeskedni a kommunista lázadók felett, hogy nem tekintette szükségesnek a népe támogatását. Ez a hozzáállás okozta a veszét, mivel az elégedetlen vidéki lakosság egy része átállt a lázadókhoz. Emellett, stabil rendszer híján a dél-vietnami hadsereg nem tudott fellépni a Vietconggal szemben. Mivel a lázadók egyre erősödtek, a US Army-nak még nehezebbé vált megtörnie az ellenállásukat. Az Egyesült Államok tanácsadói sem álltak Diemhez különbül, mivel a lázadók kezére adták, akiknek sikerült megdönteniük a rendszerét.

Kennedy politikája túlnyomórészt megegyezett Eisenhower elveivel, csupán a támogatás mértékét növelte. Eisenhower ugyanakkor szervezettebben irányította a nemzetépítést, mivel kevesebb tanácsadóra, csupán Dulles és Durbrow véleményére hagyatkozott. Az ő elnöksége alatt a lázadás sem tört ki olyan nagymértékben, ami akadályozta volna a nemzetépítés sikeres végrehajtását. Azonban ez nem jelenti azt, hogy Kennedy Eisenhowernél rosszabb döntéseket hozott. Ő csupán a körülmények áldozata volt, mivel számos ellentétes tanácsadói véleményen és döntésen kellett úrrá lennie. Végezetül, Kennedy a semleges álláspontot választotta, vagyis nem nyújtott támogatást a lázadó tábornokoknak, és Lodge-ra bízta Diem sorsát. Kennedy sajnos nem látta előre Lodge szándékait.

A dél-vietnami nemzetépítésre jobban illik a hadseregépítés elnevezés. Eisenhower csupán azért nevezte nemzetépítésnek, hogy ne derüljön fény valódi céljára, vagyis a kommunizmus megszüntetése érdekében tett fejlesztésre. A dél-vietnami népnek azonban előnyére vált a nemzetépítés a segítségnyújtó szervezetek működése és az infrastruktúra javulása miatt, bár ezt legfeljebb a városi lakosság érezte. Az Egyesült Államok képtelen volt féken tartani hegemónikus törekvéseit Dél-Vietnamban, mivel mindenáron meg akarta akadályozni, hogy a kommunizmus átterjedjen Észak-Vietnamból a többi délkelet-ázsiai országba, például a vietnami ország részre, Laoszra, Kambodzsára és Thaiföldre. (Magyarics 2014: 418) Hegemonikus törekvéseit tovább folytatta a későbbiekben, többek között Irakban és Iránban, ahol hasonló hibákat követett el.

Bibliográfia

Herring, George C., *America's Longest War. The United States and Vietnam 1950-1975. Fourth Edition.* New York: McGraw-Hill, 2002. 31-32; 45, 58-127; 133. p.

Hahner Péter, *Az USA elnökei.* Budapest: Aminus Kiadó, 2012. 270-271. p.

Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések. 1945-1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, 1985. 228-229. p.

Magyarics Tamás, *Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest: Antall József Tudásközpont, 2014. 418; 422-424. p.

Schulzinger. Robert D. Oxford, *A Time for war. The United States and Vietnam.* New York: University Press, 1998. 85-86; 105. p.

Karnow, Stanley, *Vietnam. A History.* Second Edition. Penguin Books, 1997. 232; 251; 320-326; 692. p.

Gordon Márk Alexander: Ngo Dinh Diem viszonyulása az Amerikai Egyesült Államok dél-vietnami nemzetépítési politikájához

The Encyclopedia of the Vietnam War. A Political, Social, and Military History. Edited by: Spencer C. Tucker. New York: Oxford University Press, 2000. 289. p.

<https://www.jfklibrary.org/sites/default/files/archives/JFKOH/Lansdale%20Edward/JFKOH-EL-01/JFKOH-EL-01-TR.pdf>

<https://kansaspess.ku.edu/978-0-7006-3057-8.html>

A képek jegyzéke

- 1: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/who-was-ngo-dinh-diem>
- 2: <https://orszagut.com/kozelet/a-magyar-forradalom-es-a-washingtoni-kettos-beszed-2111>
- 3: <https://www.airforcemag.com/article/calling-the-shots-in-hanoi/>
- 4: https://www.stripes.com/history/archive_photo_of_the_day/strategic-hamlet-1962-1.612190
- 5: <https://erenow.net/ww/vietnam-war-an-intimate-history/2.php>
- 6: <https://www.flickr.com/photos/13476480@N07/3861567452/>

Képgaléria

1. kép: 1957-ben Diem meghívásra az Egyesült Államokba érkezik

Gordon Márk Alexander: Ngo Dinh Diem viszonyulása az Amerikai Egyesült Államok dél-vietnami nemzetépítési politikájához

2. kép: Dwight D. Eisenhower elnök és külügyminisztere, John Foster Dulles

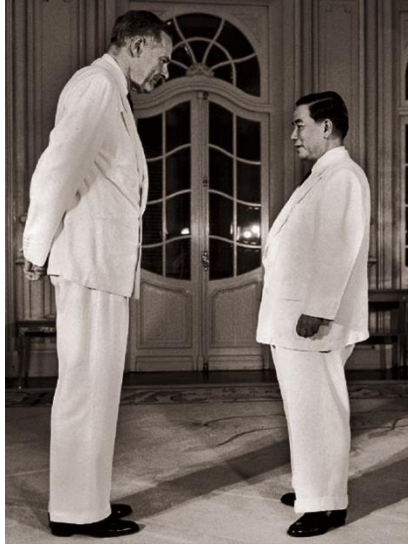

3. kép: Le Duan a gerillái körében

4. kép: Egy stratégiai falu

Gordon Márk Alexander: Ngo Dinh Diem viszonyulása az Amerikai Egyesült Államok dél-vietnami nemzetépítési politikájához

5. kép: Henry Cabot Lodge és Ngo Dinh Diem tárgyalnak a dél-vietnami ügyekről

6. Kép: Jobbról Nhu és balra felesége, Tran le Xuan *(kiejtése: szan)*

A családi agrárgazdaságok problémái, fennmaradási és fejlődési lehetőségei a Homokhát példáján

Gyuris Imre

SZTE TTIK Földrajzi és Földtudományi Intézet Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

Bevezetés

A magyar agrárium egyik legfontosabb változása az elmúlt harminc év során a tulajdon- és birtokviszonyok átalakulása volt. A tulajdonviszonyok tekintetében egyértelmű elmozdulás figyelhető meg az állami tulajdonból a magántulajdon felé, a birtokviszonyok tekintetében azonban a nagybirtokos állami termelőszövetkezeteket mára a szintén nagybirtokos agrár vállalkozások váltották fel. A tulajdon- és birtokviszonyok vizsgálata során azonban sok esetben nem kapnak megfelelő hangsúlyt a családi agrárgazdaságok, hiszen kis méretükből kifolyólag nem képviselhetnek akkora súlyt, mint nagybirtokos társaik.

A családi agrárgazdaságok a rendszerváltás óta nem tudtak fejlődni, ez elsősorban a birtokviszonyok aránytalan megoszlásában érhető tetten, elsődleges oka pedig a mindenkori agrárpolitika, mely nem biztosít kedvező környezetet a fejlődés számára (Alvincz 2010). Bár a rendszerváltást követően az elsődleges cél a nyugat-európai mintát követően egy kis családi gazdaságokon nyugvó agrárium létrehozása volt, azonban a családi gazdaságok fejlődésének elmaradása döntően két oknak volt köszönhető: egyrészt hazánkban nem volt nagy hagyománya a családi gazdaságoknak, másrészt pedig a gazdasági környezet már akkor is inkább a piaci alapon működő, versenyképes nagy gazdaságoknak kedvezett, ez a folyamat azóta pedig csak tovább erősödött (Burgerné Gimes 2017). Ez a helyzet azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan területei az országnak, melyekre napjainkban is jellemző a kisbirtokos családi gazdaságok léte.

Kutatási területként a Duna-Tisza-közi Homokhátságot választottam, mivel a terület egy hagyományos agrárvidék, melyre a kisbirtokszerkezet és a családi gazdaságok a jellemzők, melyek elsősorban a terület természeti adottságaival magyarázhatók. Maga a hagyományos agrárjelleg azonban a közelmúlt során sok változáson esett át. Éppen ezért lényeges, hogy e terület milyen jellemzőkkel bír manapság, milyen a helyi agrárium helyzete, az itt élő emberek milyen kilátásokkal rendelkeznek.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen jövőképek jellemzik a gazdaságokat, az egyéni jellemzők milyen mértékben vannak hatással a gazdaságok fennmaradására.

Kutatási módszerek

A kutatás során félig strukturált interjúkat készítettem helyi gazdákkal. Alternatívaként felmerült kérdőíves adatfelvétel is, de ezt elvettem, mert a kérdőíves adatfelvétel nem szolgáltatott volna információkat a szereplők véleményéről, a mechanizmusok mélyebb működéséről, mindemellett a vizsgált populáció nem meghatározható, mivel nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, így a reprezentativitás sem lett volna biztosított (Babbie 2008).

E tényezők tekintetében döntöttem az interjúkészítés mellett. Az interjúkhoz előzetesen interjúvázlatot készítettem a megismert szakirodalom alapján. Elsődleges célom az volt, hogy minél több információt tudjak meg a gazdaságról, a gazdák mindennapi életéről, éppen ezért igyekeztem a gazdák által vázolt tematikus sorrendet követni. Az interjúkat az interjúpartnerek beleegyezését követően rögzítettem, majd transzkriptáltam, így a kvalitatív vizsgálatot ezeken a szövegeken végeztem. Az interjúpartnerek az anonimitás miatt nagybetűvel jelölve jelennek meg a dolgozatban („A” gazda, „B” gazda stb.).

Összesen 10 db interjút készítettem, ezek közül hármat 2019 tavaszán, 7 további pedig 2020 őszen. Az interjúpartnerek kiválasztása szakértői mintavételi módszerrel történt, tehát olyan gazdákat választottam interjúpartnernek, akiket különböző szempontok alapján hasznos információforrásnak ítéltam (Babbie 2008). A gazdák sokfélesége több szempontból is megjelent. 2 interjúpartner a fiatalabb kategóriába esik (20-30 éves kor), nyolcan a középkorú (30-55 éves kor), ketten pedig az idősebb (55 év felett) kategóriába tartoznak. Az interjúk és az interjúpartnerek száma közötti eltérést az okozza, hogy két interjú házaspárral készült. A végzett tevékenység szerint döntően a zöldség- és gyümölcsstermesztés a fő profil, emellett megtalálható egy-egy állattenyésztő, üvegházás kertész és faiskolát üzemeltető gazdaság. Területi megoszlásukat tekintve 6 homokháti településen készítettem interjút: Ruzsán és Úllésen 3-3 darabot, Mórahalmon, Zákányszéken, Öttömösön és Pusztamérgesen 1-1 darabot.

Az kutatást a Duna-Tisza-közi Homokhát családi gazdaságain végeztem, mivel mind hagyományosan, mind napjainkban igen jelentős a családi gazdaságok jelenléte. Bár a területet lehet az Alföld egy kistájaként is értelmezni, célszerűbb volt a 2004-ben megalakult Homokháti Kistérség Többcélú Társulás felől megközelíteni (Nagy 2009; www.morahalom.hu).

Maga a terület agrárjellege erősen összefügg azzal, hogy a terület hagyományos tanyás vidék. A területre már a középkor végén jellemző volt a falvak elnéptelenedésének a folyamata, mely a török hódoltság

idején teljeseedett ki. A korban jellemző extenzív nagyállattartó gazdálkodással hozható összefüggésbe a területre jellemző tanyarendszer kialakulása. E korban jelentek meg az ún. szállások vagy mezei kertek, melyek kezdetben ideiglenes, majd később állandó téli szállást biztosítottak. A 18. század második felében a gazdálkodási rendszer megváltozásával a szállások állandósultak, földjeiket feltörték. Kezdetben a tanyák csak gazdasági funkcióval bírtak, lakófunkciót csak a századforduló környékén nyerne (Beluszky 2001).

A szocialista rendszer idején a tanyákat a kollektivizálás akadályozóinak tartották, így igyekeztek szétzúzni a térség tanyarendszerét (Becsei 2018). E folyamatok ellenére azonban a homokháti tanyák külterületi népessége viszonylag magas maradt, hisz a területre jellemző zöldség- és gyümölcskultúrák állandó gondozást igényeltek. A rendszerváltást követő években azonban erőteljes elvándorlás, előregedő társadalom, leromló életkörülmények jellemzik a homokháti tanyákat, a mezőgazdaság azonban még mindig fontos szerepet tölt be a helyiek életében (Beluszky 2003).

A területen folytatott agrártevékenységnek azonban van egy igen összetett, természeti eredetű korlátja. A klímaváltozással összefüggésben a terület kifejezetten érzékeny a szárazodásra, ennek pedig nem csak természeti, hanem gazdasági következményei is vannak (Farkas et al. 2015). A mezőgazdasági termelés egyre nehezebbé válásával van összefüggésben, hogy napjainkban a tanyák funkcióváltáson esnek át, a hagyományos gazdasági és lakófunkció egyre inkább háttérbe szorul, helyette a rekreációs, kapcsolódási funkciók válnak hangsúlyosabbá (Székely – Kotosz 2018).

A magyar mezőgazdaság átalakulása és a családi gazdaságok helyzete

Napjaink magyar agráriumának egyik szűk keresztmetszetét a munkaerő kérdése jelenti. A munkaerőhiány csökkentése megoldható a közfoglalkoztatottak átvezetésével vagy külföldi idénymunkások alkalmazásával. A közfoglalkoztatottak átvezetésének alapvető formája, a szociális szövetkezetek nem igazán sikeresek, mert az önkormányzatok nem látják biztosítottak a sikeres piaci fennmaradás esélyét (Koós 2016). Az ezredforduló óta jelentősen csökkent hazánkban a külföldi idénymunkások száma, ez a folyamat pedig tovább erősödött Románia európai uniós csatlakozásával. Jellemző továbbá, hogy csak az a gazda rendelkezik elegendő számú vendégmunkással, akinek sikerült stabil kapcsolatokat kiépítenie munkavállalóival. Ennek ellenére jellemző, hogy a munkavállalók sokszor egyik pillanatról a másikra váltanak munkahelyet (Hamar 2015).

Az agrárvállalkozások alapvető szüksége a fejlesztés, azonban az innováció szűk keresztmetszetét a tőkehiány jelenti, ami gátat szab a versenyképesség növelésének (Benkő-Kis et al. 2010.). Napjainkban az alulról jövő fejlesztéseknek van létjogosultságuk, melyeket három kritérium meglétekor lehet helyi fejlesztéseknek tekinteni: helyi munkaerő, helyi erőforrások felhasználása, helyi ellenőrzés. E három feltétel közül a legfontosabb a helyi ellenőrzés, hisz ez biztosíthatja a lokális érdekek megvalósulását (G. Fekete 2016). A gazdaságok fejlődése szempontjából elengedhetetlen lenne olyan jogi háttér létrehozása, mely lehetővé teszi, hogy a helyi termékek értékesítéséből származó források helyi szinten hasznosuljanak, mely elősegíti a helyi közösségek és a helyi gazdaságok fejlődését (Vincze – Antal 2019).

Az innovációval szoros összefüggésben áll a támogatások kérdése, hiszen sok esetben csak a támogatások tudnak fedezetet biztosítani a fejlesztésekre. Magyarországon jelenleg az Európai Unió által finanszírozott Egységes Területalapú Támogatás a legjelentősebb támogatási forma, melyet hektáronként fizetnek, ez azonban a föld tulajdonosát illeti, a kifizetésnek nem feltétele, hogy aktív mezőgazdasági hasznosítás folyjon a területen (Jámbor – Mizik 2014.).

Az üzemszervezet átalakulása elsősorban a tulajdonviszonyok változása során érhető tetten. A rendszerváltást követő átalakulás során ugyan létrejöttek kisméretű családi gazdaságok, azonban ezzel szinte párhuzamosan megindult a nagy földterületeket használó gazdaságok kialakulása is. E gazdaságok sokszor csak bérlik a földterületeket vagy kisgazdaságokat integrálnak saját magukba, jellegzetes fajtájuk az ún. agrárintegrációk, melyek több mezőgazdasági, élelmiszeripari, kereskedelmi és szolgáltatói vállalatot tömörítenek (Burgerné Gimes 2017). A magyar agrárium tehát nagyon polarizált, létezik egy sok kisgazdaságból, kevés területet használó és egy kevés nagygazdaságból, sok területet használó réteg, hiányzik a stabilitást jelentő középbirtokos réteg.

A kedvezőtlen birtokviszonyok mellett a családi gazdaságokat sok probléma érinti: a szakértelem hiánya, annak nehéz megszerzése, a gazdálkodói élet népszerűtlensége, ezzel összefüggésben az alacsony jövedelemszint és a generációváltás elmaradása, valamint a külső források nehéz elérése (Vincze – Antal 2019). A családi gazdaságok fennmaradása számára lehetőséget biztosít a szövetkezes rendszere, melynek köszönhetően az egyes gazdaságok versenyképesebbek, alkuképesebbek lesznek a piacon (Neszmélyi 2016).

A homokháti családi gazdaságok helyzete a gazdák nézőpontja alapján

Az interjúkra adott válaszok alapján hét fő problémakör vált beazonosíthatóvá, melyek alapvetően befolyásolják a gazdaságok működését (1. ábra).

1. ábra: A családi gazdaságok fő problémakörei
(Forrás: saját szerkesztés)

A gazdaságok mérete

Az általam megkérdezett homokhátsági gazdaságok jellemzően nem nagyok, többnyire a 20 hektár alatti méret a jellemző (a 2020-as Agrárcenzus adatai alapján a Csongrád-Csanád megyei gazdaságok átlagos mérete 18,17 ha, ugyanez az adat a mórakalmi járásra vonatkozóan 6,79 ha, míg a makói esetében 19,81 ha (Agrárcenzus 2020, KSH)). Ez elsősorban a természeti adottságokkal magyarázható. Ezt támasztják alá „C” gazda által elmondottak, miszerint „(...) a 20-30-40 hektáros birtokméret, én úgy gondolom, hogy itt már komoly nagyságokat jelent (...)”.

Fontos azonban figyelembe venni, hogy az eltérő kultúráknak eltérő a területigénye. Az általam megkérdezettek közül a jellemzőnél kisebb birtokkal „A” gazda rendelkezik. „A” gazda üvegházás paradicsomtermeléssel foglalkozik, melynek jelentősen kisebb a területigénye (20.000 m²-es terület). Az átlagosnál nagyobb birtokkal „E” gazda, „G” gazda és „I” gazda(ság) rendelkezik, ennek oka szintén a természet kultúrákban keresendő. „E” gazda 120 hektáros birtokán burgonyát természet monokultúrában. „G” gazda állattenyésztéssel foglalkozik, 50 hektáros birtokán a szükséges takarmánynövényeket és burgonyát termel. „I” gazda(ság) esetében a 36 hektárnyi területet a faiskola 15 éves vetésforgója indokolja, a területek közel felét (17 hektár) pihentetik.

A birtokméret növelésének kérdésében az általam megkérdezett gazdák megosztottak, fele-fele arányban vannak a bővíteni szándékozó és a bővíteni nem akarók. A bővítés elvetésének legjellemzőbb oka,

hogy a gazdák a jelenlegi birtokmérettel elégedettek. Ahogy „G” gazda fogalmazott: *„Egyenlőre elég ez. (...) Lehet ezt növelni, csak ezt győzni kell. Meg odaérni. Mert ezzel van a legnagyobb bajom.”* Fontos indok azonban az is, hogy a gazdák látják-e biztosítva a gazdaság jövőjét (lásd öröklés témakör). A növekedéspártiak között csak „H” gazda(ság) esetében van biztos lehetőség a növekedésre (*„Nem (ti. elégedett-e a gazdaság méreteivel), mert még növelni akarjuk. (...) Most is folyamatba van a vétel, és van ott körülöttünk, ami eladó is lesz, és az miatt béreljük, most bérlemény.”*)

A többi gazdára az jellemző, hogy bővítené, de különböző okok miatt nem tud. Egyik legjellemzőbb ok, hogy más földtulajdonosok nem akarják eladni a földeket, mert ők is igényt tartanak a területalapú támogatásra, „B” gazda szavaival élve: *„(...) a támogatási rendszer viszont olyan, hogy nem tudunk terjeszkedni. Tehát nem adják el a földet, vagy ha el is adnák, akkor olyan áron, hogy az kitermelhetetlen.”* Másik jellemző ok, hogy a növekedés akarata ugyan megvan, de nem igazán van terület, amit még termelésbe lehetne vonni, meg lehetne venni. „J” gazda így fogalmazott: *„Szeretnék bővíteni, igen, mindenképpen szeretnék. Csak elég nehéz, mert ugye ez így már eléggé ki van aknázva. Mármost hogy kevés a szabad földterület vagy a nagyobbak megvásárolták.”* Szűk keresztmetszetet jelent a finanszírozás és a munkaerő kérdése. „A” gazda szavaival élve: *„(...) ennek ugye nem elég, hogy most fejben az eldől, ennek több összetevője is van, azt meg is kell finanszírozni, magát az építkezést vagy a fejlesztést, ehhez munkaerőt kell biztosítani.”* A területbérlés előfordul ugyan, de nem igazán jellemző.

A munkaerő kérdése

Az általam megkérdezett gazdák egyetértettek abban, hogy manapság a munkaerőhiány az egyik legnagyobb probléma, ami a mezőgazdaságot sújtja. Az is közös mindegyik gazdában, hogy valamilyen módon alkalmaznak családon kívüli munkaerőt.

Vendégmunkásokat jelenleg csak „C” gazda foglalkoztat. A vendégmunkások alkalmazásának legnagyobb problémája az eltérő munkakultúra. Ahogy „C” gazda kifejtette: *„(...) az a tapasztalatom, hogy ez nem munkabérekérdés, hanem ezek az emberek jöttek egy olyan környezetből, ahol nekik (...) nincs hosszú távú elképzelésük, élnek a mánap vagy a holnapnak, és ezért (...) ők bizonytalan munkaerő.”*

„B” és „F” gazda jellemzően csak segítség formájában vesz igénybe családon kívüli munkaerőt. „B” gazda helyzetére jellemző, hogy alkalmazna munkaerőt, azonban egyrészt a gazdaság nem képes költségeit kitermelni, másrészt nem talál megfelelő szakértelemmel

rendelkező munkaerőt. „B” gazda így fogalmazott erről: *„(...) úgy szeretné az ember, ha fölvesz valakit, akkor lehetőleg fiatalember legyen, életerős és akkor megfizetni rendesen, (...) de akkor lehessen tőle elvárni.”*

„B”, „C” és „F” gazda kivételével minden gazda magyar munkaerőt alkalmaz, amikor alkalmaz. Bejelentett munkaerőt „A” és „D” gazda foglalkoztat, a többi gazda bérmunkásokat, napszámosokat alkalmaz. A bérmunkások származási helye azonban vegyes: van, aki helyi közmunkásokat foglalkoztat, van, aki környékbelieket, van, akihez pedig Bács-Kiskun megyéből járnak a munkások. Jellemző továbbá, hogy a munkások létszáma változó, munka- és szezonfüggő, hogy hány embert foglalkoztatnak. Az is fontos közös pont, hogy annak a gazdának van bejártatott alkalmazotti köre, aki régebb óta alkalmaz munkásokat. Ahogy „I” gazda(ság) fogalmazott: *„Elsősorban azt (ti. helyit alkalmaznak), aztán van, mikor külsős sincs.”*

Értékesítési lehetőségek

Az értékesítési csatornák tekintetében sincs egységes kép a gazdaságokat tekintve. Az a fontos tulajdonság azonban közös, hogy minden gazda áruja nagyobbik részét bejártatott módon értékesíti.

A nagybani piac az egyik használt értékesítési csatorna. Azonban fontos, hogy a piac, mint hely funkciója manapság inkább csak a megrendelt áru átadása, nem pedig az eladó és a vevő üzletkötése. „C” gazda úgy fogalmazott: *„A nagybani piac egyetlen előnye, hogy az árut helyben kifizetik.”* Jellemzően csak az értékesít nagybanin, aki kis mennyiségben termel, vagy van olyan terméke, amit nem tud más csatornán keresztül eladni.

Nagy élelmiszerláncokkal két gazda áll kapcsolatban. „A” gazda paradicsomot, míg „E” gazda burgonyát szállít ilyen üzletekbe. Mindkét gazdára jellemző, hogy nagy mennyiségben termelnek, így megfelelő méretű árualappal rendelkeznek a szerződéskötésekhez. „E” gazda azonban kiemelte az ilyen jellegű értékesítés veszélyeit: *„(...) aki el akar adni nagyobb mennyiséget, az nem tud mást választani, mint hogy a multikkal köt szerződést, a multikkal kötött szerződés pedig arról szól, hogy amit az orrod elé tesznek, azt aláírod, vagy nem írod alá (...)”*. Fontos megjegyezni, hogy vannak előremutató kapcsolatokra is példák, „A” gazda például prémium minőségű saját márkás terméket is termel a SPAR-nak.

A többi gazda esetében nem lehet pusztán egyféle értékesítési módot kijelölni. Vannak, akik szerződések alapján értékesítenek felvásárlóknak, nagykereskedőknek, ismeretségi alapon állnak kapcsolatban kereskedőkkel, továbbá előfordul a háztól való értékesítés, a helyi kispiacokon való árulás és az internetes kereskedelem is. A

változatos értékesítési csatornák használata a több lábbon állás taktikájához vezethető vissza, ezért a sokféle megtermelt terméket kénytelenek többféle csatornán keresztül értékesíteni, hiszen önmagában egyik termék sem képez akkora árualapot, mellyel önmagában alkuképesek lennének.

A piac változásait nehezen tudják kivédeni a gazdák. Ezért is fontos számukra, hogy a többféle csatorna alkalmazásával minél rugalmasabban tudjanak reagálni a piaci változásokra. Ahogy „C” gazda mondta: *„(...) több éves tapasztalat van már nekem ebben az értékesítésben, de ez is kevés ehhez. Ehhez még azt mondjuk, hogy egy kis hit is, meg szerencse is kellhet (...)*”

A család és a gazdaság viszonya

Az általam vizsgált gazdaságok esetében a gazdaságok léte és a családok élete szorosan összefonódott. Jellemző, azonban nem egyeduralnokodó, hogy a családok férfitagjai főállásban a gazdaságban dolgoznak, míg a feleségek hétköznapi valamilyen munkahelyen dolgoznak, a hétvégén pedig a gyerekekkel (amennyiben vannak) besegítenek a gazdaságokban. Többben azonban kiemelték, hogy mivel a gazdaságok vitele egész embert kíván, ezért nem mindig felhőtlen a család többi tagjának viszonya a gazdasághoz. Ezt „B” gazda fogalmazta meg találóan: *„Na ez nehéz dió, mert nehéz tolerálni, (...) gyakorlatilag (...) hajnalban, mikor eljövök, még alszik a család, este sokszor, mikor hazamegyek, már alszik a család (...)*”.

Sarkalatos pont a gazdaságok életében az átvétel kérdése. Általános tendencia, hogy minden gazdaság igyekszik hosszú távon gondolkodni. Minden gazda egyetértett abban, hogy a továbbvitel gördülékenyebbé tétele érdekében fejleszteni kell, hiszen a fiatalok számára csakis egy versenyképes gazdaság lehet vonzó. „A” gazda ezt így fogalmazta meg: *„Arra törekszünk, hogy a vállalkozás (...) a felső kategóriában és a high-tech rendszerben legyen, azért hogy ha a gyerekek közül valaki mégis úgy gondolja, hogy továbbviszi, akkor versenyképes vállalkozásba tudjon belelépni. (...)*”

Fontos jellemző az is, hogy azok a gazdaságok rendelkeznek biztos jövőképpel, ahol a gazdálkodásnak többgenerációs hagyománya van. A generációs átvétel jelentősége annyira tetten érhető, hogy „I” gazda(ság)nál, ahol jelen állás szerint nem tűnik biztosítottnak a gazdaság továbbadása, a házaspár egyértelműen kifejezte, hogy céljuk a fokozatos leépítés. *„Mi úgy terveztük a gazdaságot, hogy legalább egyikük (ti. gyerek), de inkább mindhármuk hazajön. És a középiskolai tanulmányaik folyamán kiderült, hogy egyikük sem marad itthon, és most pillanatnyilag szűkítjük a gazdaságot.”* Ezzel szemben „E” és „G” gazda esetében, ahol több generáció óta

folyik folyamatosan a gazdálkodás, kifejezetten biztosnak tűnik a gazdaságok továbbélése.

A támogatási rendszer és az érdekképviselés

A támogatások, az innováció és érdekképviselés kérdéskörei több ponton is összekapcsolódnak. A támogatások folyósítása, a szakmai ismeretek átadása, különböző pályázatok indítása az érdekképviselési szervek, elsősorban a Nemzeti Agrárgazdasági Kamara feladata. Hatékony fejlesztéseket pedig nem lehet jelenleg végrehajtani valamilyen külső forrás (támogatások, pályázatok, hitelek) igénybevétele nélkül.

A gazdaságok által igénybe vett legjelentősebb támogatás a területalapú támogatás. Magáról a támogatásról úgy nyilatkoztak, hogy szükséges, kell a gazdaságok működéséhez, a rendszer megfelelő működésével kapcsolatban azonban szinte kizárólag nemleges véleményen voltak a gazdák. A vélemények igen széles skálán terjedtek: „(...) *minősített hazaárulás* (...)” („E” gazda), „(...) *potyapénz, de (...) erős túlzás, hogy jól működik*” („G” gazda). Többen kiemelték, hogy a területalapú támogatás nagy fékezője a gazdaságok bővítésének, hiszen a tulajdonosok igényt tartanak a földjeik után kapott összegre. Sokan kiemelték, hogy szerencsésebb lenne egy megtermelt érték alapján működő támogatási rendszer, hiszen ez elősegítené, hogy a földek a velük foglalkozók kezébe kerüljenek. „B” gazda így nyilatkozott a kérdéssel: „*Ha ez a támogatási rendszer (...) megváltozna, akkor csak itt a közvetlen környezetemben tudnék venni vagy 100-150 hektárt* (...)”

A szakmai érdekképviselés tekintetében is majdnem konszenzus van a gazdák között arról, hogy az Agrárkamara nem végez hatékony érdekképviselési munkát. „E” gazda így fejezte ki magát: „*Az Agrárkamarát nem túlzottan szeretjük. (...) Mezőgazdasági érdekképviselés, én úgy gondolom, hogy nincs* (...)” A Kamara munkájáról egyedül „J” gazda nyilatkozott pozitívan: „(...) *az összeget mindig utalják, nekem a határozatokkal még soha semmi problémám nem volt* (...)”. A falugazdász-hálózatról azonban kivétel nélkül elismerően és pozitívan nyilatkoztak. „F” gazda így nyilatkozott: „*A falugazdász-hálózat tökéletesen működik, mindenben segítenek* (...)”.

A gazdák kapcsolata környezetükkel

Az általam megkérdezett gazdák esetében nem rendelkezik komolyabb jelentőséggel az a tény, hogy ők e térség gazdálkodói, kiemelésre fontosnak a családi hagyományokat tartották. Tehát a terület jelentőségét nem maga a terület, hanem az jelenti számukra, hogy ide kötődnek a családi hagyományok által. „B” gazda így beszélt erről:

A gazdaságok életében fellépő alapvető problémákat a kis kör valamelyik elemének zavara jelenti. Ilyen gond lehet, ha nincsenek biztosítva a termelés megfelelő körülményei, ha nem tudja a gazda értékesíteni a megtermelt termékét, vagy ha az értékesítés során nem tesz szert akkora bevételre, ami fedezni tudja a gazdaság működési költségeit. E külső akadályozó tényezőket a gazda nehezen tudja befolyásolni

Vannak azonban olyan külső tényezők, amelyek már a kis kör során közvetlenül érintik a gazdaságot, a gazdák befolyásoló képessége ezeknél viszont valamivel nagyobb. Az egyik ilyen a munkaerő kérdése, melynek hiánya akár az üzemek létét vagy a hatékonyabb működést teheti kérdésessé. A segítség, összetartás kérdése azért fontos, mert a gazdák legjellemzőbben a közösségen keresztül kapcsolódnak az adott területhez. A generációs továbbélés megléte vagy hiánya döntően befolyásolja a gazdák jövőképét. Ahol biztosított az átvétel, ott alapvetően hosszú távra terveznek, ahol azonban biztosnak tűnik, hogy nem fog bekövetkezni a generációs továbbélés, ott alapvetően a fokozatos leépítés a cél. A támogatások is fontos szerepet töltenek be, hisz sok esetben magához a gazdaságok működéséhez elengedhetetlen kiegészítést nyújtanak.

A nagy kör azt a helyzetet ábrázolja, amikor a gazdaság úgy dönt, hogy a piaci bevételekből és/vagy egyéb forrásokból nem csak a gazdaság fenntartását finanszírozza, hanem fejlesztésekre is fordít. Egyéb források alatt támogatásokat, pályázatokat és hiteleket értünk. Alapvetően elmondható, hogy ezekre a forrásokra szükség van a sikeres fejlesztésekhez, hiszen a gazdaságok jelenleg nem képesek fenntartásuk költségein kívül hatékony fejlesztéseket lehetővé tevő összegeket kitermelni. Elsősorban itt a támogatások és pályázatok szerepe a fontos, mivel a gazdák többsége ódzkodik a hitelektől. A fejlesztéseknek két típusa van: vagy hatékonyabbá teszi a gazdaságot (automatizál, gépesít) vagy kapacitásbővítést hajt végre. A fejlesztések mindenféleképpen kapcsolatban állnak a munkaerő kérdésével: a hatékonyabbá tétellel csökken a gazdaság munkaerőigénye, ami jelen helyzetben előnyös; a kapacitásbővítés pedig egyértelműen növeli a munkaerőigényt, ez viszont jelenleg erős kérdéseket vet fel e fejlesztések létjogosultságával kapcsolatban.

A két kör egymással szoros kapcsolatban áll, a gazdaságok hatékony működése szempontjából fontos, hogy ezek felváltva kövessék, kiegészítsék egymást.

Összegzés

A kutatás során a célom az volt, hogy a családi agrárgazdaságok problémaköreivel foglalkozzam. Ehhez szakirodalmi jártasságot

szereztem, majd kvalitatív módszert alkalmazva vizsgáltam a témát. Kutatás területnek a Homokhátságot választottam, hiszen ez egy hagyományos agrárvidék, sajátos kisbirtokos struktúrával. A kutatás során arra kerestem a választ, hogy milyen jövőképpel rendelkeznek a családi gazdaságok, mennyire vannak befolyásoló hatással az egyéni jellemzők erre a jövőképre.

A kutatás eredményeként elmondható, hogy az általános tendenciák egyedi lecsapódásai határozzák meg a családi gazdaságok jövőképét. A hagyomány, családi örökség tényezője erősen meghatározza, hogy milyen jövőképpel rendelkezik az adott gazdaság, bízhat-e generációs továbbélésben vagy sem. Másik fontos tényező, hogy a munkaerőhiányt hogyan, milyen módszerrel tudják enyhíteni. Minél állandóbb az alkalmazott munkaerő, annál jobb helyzetben van az adott gazdaság. Ki kell emelni az értékesítés helyzetét is, hiszen egyértelműen stabilitást jelent, ha valaki biztos értékesítési csatornákkal rendelkezik. Szót kell ejteni a támogatásokról és az érdekképviseltről, hiszen ezek teremtenek egyrészt anyagi támaszt, másrészt optimális esetben egy olyan szakmai légkört, amiben megéri gazdálkodással foglalkozni. Végző soron pedig a gazdák egymáshoz és környezetükhöz való viszonya határozza meg azt, hogy mennyire kötődnek a tevékenységhez, amit végeznek, és területhez, amit birtokolnak.

Összességében elmondható, hogy a gazdaságok célja, hogy az egyénileg sokféle tényező által befolyásolt instabil helyzetből egy olyan stabil működési modell elérése, amit a kis és a nagy kör működési elve szemléltet. A körök szerinti működés azonban önmagában még nem jelent 100%-os biztonságot, hiszen a működést számtalan külső tényező befolyásolja, melyekre a gazdáknak nincs ráhatása. Éppen ezért a családi gazdaságok működésének teljes megismerése érdekében szükséges e tényezők vizsgálata is, mint például az értékesítési csatornák helyzete, működése és a szakmai érdekképviseltek szerepvállalása.

Bibliográfia

Alvincz, József. "Agrárkérdések, alapkérdések, a termőföld." *Gazdálkodás* 54, no. 6 (2010): 650-656.

Babbie, Earl. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 564 p.

Becsei, József. "A tanyarendszer pusztulásának korszaka: A külterületi népesség szerepének változása az Alföld településhálózatában." *Történeti Földrajzi Közlemények* 6, no. 3-4 (2018): 198-210.

Beluszky, Pál. *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest-Pécs: Dialóg-Campus Kiadó, 2001. 274 p.

Gyuris Imre: *A családi agrárgazdaságok problémái, fennmaradási és fejlődési lehetőségei a Homokhát példáján*

Beluszky, Pál. *Magyarország településföldrajza*. Budapest-Pécs: Dialóg-Campus Kiadó, 2003. 568 p.

Benkő-Kiss, Árpád; Bodnár, Károly; Kis, Krisztián és Horváth, József. *Agrárvállalkozások innovációérzékenysége a Dél-alföldi régióban*. Hódmezővásárhely: Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Kar, 2010. 44 p.

Burgerné Gimes, Anna. "Kis és nagy gazdaságok Magyarországon – integrációs kapcsolatok: történeti áttekintés." *Gazdálkodás* 61, no. 5 (2017): 381-397.

Farkas, Jenő Zsolt; Rakonczai, János és Hoyk, Edit. "Környezeti, gazdasági és társadalmi éghajlati sérülékenységi esettanulmány a Dél-Alföldről." *Tér és Társadalom* 29, no. 1 (2015): 149-174.

G. Fekete, Éva. "A lokalitás értelmezése és a helyi fejlesztés elméletei." In *Önfenntartó falu, fenntartható vidék: jó gyakorlatok, kreatív megoldások: helyi gazdaságfejlesztés a Kárpát-medencében*, szerkesztette Schwarz, Gyöngyi és Nagy, Nóra, 26-33. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2016.

Hamar, Anna. "Idénymunkások a magyar agrárgazdaságban." *Tér és Társadalom* 29, no. 3 (2015): 33-48.

Jámbor, Attila és Mizik, Tamás. *Bevezetés a közös agrárpolitikába*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014. 276 p.

Koós, Bálint. "Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban." *Tér és Társadalom* 30, no. 3 (2016): 40-62.

Nagy, Gábor (szerk.) *Dél-Alföld. A Kárpát-medence régiói*. Budapest-Pécs: Dialóg-Campus Kiadó, 2009. 498 p.

Neszmélyi, György Iván. "Szövetkezeti modellek a világban – Dánia és a Koreai Köztársaság példájának tanulságai." *Gazdálkodás* 60, no. 6 (2016): 532-547.

Székely, Andrea és Kotosz, Balázs. "Kognitív térkép a dél-alföldi tanyák jövőképeiről." *Területi Statisztika* 58, no. 3 (2018): 225-249.

Vincze, Judit és Antal, Sándor. "A hazai rövid ellátási láncok (REL) probléma-fa struktúrája, fejlesztési lehetőségének cél- és eszközrendszere." *Acta Carolus Robertus* 9, no. 2 (2019): 199-211.

Internetes források:

https://www.morahalom.hu/bemutakozas_1

https://www.ksh.hu/agrarzensusok_agrarium_2020

A képzett tér

Závada Péter *A széplélek* című drámájáról és a Geréb Zsófia rendezte színpadi adaptációról

Hidi Boglárka

ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet és
Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet

Problémafelvetés

Jelen dolgozatban a Závada Péter *A széplélek* című drámájának alcímeként¹ feltüntetett térdráma műfaji megjelölésével foglalkozom. Az első felmerülő kérdés az, hogy mit takar egyáltalán a térdráma megnevezés? Ezzel a fogalommal nem találkoztam a szakirodalmakban, ezért konkrét definíció híján át kellett fogalmaznom a kérdésemet: miben érhető tetten, hogyan valósul meg a térdráma? Ezek a felvetések irányították kutatásomat, melynek eredményeit a következő felépítés szerint ismertetem: először a tér és az idő relációjában mutatom be a drámát és színpadi adaptációját (2), majd bevezetem Michel Foucault heterotópikus terek fogalmát (3). Ezt követően különbséget teszek a dráma tere és a scenikai tér fogalmai között (4), és az előbbi terminus kitágításának eszközét keresve a térdráma megvalósulásának egy lehetséges magyarázatát mutatom fel (5). Az utolsó pontban összefoglalok és levonom következtetéseimet (6).

A kastély, ami körül minden forog

A széplélek bemutatójára 2021. február 26-án került sor a budapesti Stúdió K Színházban. A szöveget Závada Péter írta, a belőle készült előadást Geréb Zsófia rendezte. Az író és a rendező nem először dolgozik együtt: 2018-ban a Trafó – Kortárs Művészetek Házában mutatták be a *Je suis Amphitryon*t, mely többek között az Amphitryon dramatikus hagyományából táplálkozik. A *Je suis Amphitryon*, akárcsak *A széplélek*, a hagyományos, realista dramatikus szövegen alapuló színházat kezdi ki, helyezi kritika alá, és ajánl fel valami újat, melynek a magyar színházban nincs hagyománya, se olyan jeles képviselője, mint például az osztrákoknál Elfriede Jelinek.²

¹ A térdráma megjelölést olvashatjuk egyrészt *A széplélek* szövegványában, melynek elérését – révén, hogy a dolgozat megírásáig nem került kiadásra – ezúton szeretném megköszönni a szerzőnek, Závada Péternek. Dolgozatomban a későbbiekben is erre a dokumentumra fogok hivatkozni. Másrészt ugyanezzel az alcímmel találkozhatunk az előadás címlapján is: <http://www.studiokszinhaz.hu/a-szeplelek/>. (Utolsó elérés: 2022.04.29.)

² Erről bővebben: „*A mai magyar színházban ritka a kísérletezés*”, Interjú Geréb Zsófiával és Závada Péterrel, Színház Online. <https://szinhaz.online/a-mai->

Térdrámáról lévén szó, elsősorban *A széplélek* térkezelését figyeltem meg, azonban a szöveg térszervező ereje szervesen összekapcsolódik az időkezeléssel is. Závada a tágítás eszközével él, melyet a tér és az idő tengelyén párhuzamosan alkalmaz. *A széplélek* a német romantika korába, a 19. századba, II. Lajos bajor király idejébe repít minket. Már Lajos korában is ide-oda lépkedünk az időben, hiszen nemcsak az uralkodót, de a gyermek és a fiatal Lajost is megismerjük, sőt a történelemben előre ugorva a náci Németország is megjelenik. A múltba tett időutazással párhuzamosan folyamatosan a jelenben vagyunk, hiszen „most” egy idegenvezető által koordinált kastélylátogatáson járunk. Ez a szituáció keretezi a darabot. Ami a teret illeti: a Bajor-Alpok között meghúzódó, II. Lajos építette Neuschwanstein kastély grandiózus, aranyló, bársonyos termein, a hallon, az étkezőn, a konyhán, a hálón vezeti körbe az Idegenvezető a látogatókat, nézőket. A kastély falai között mint műtárgy modellálódik minden más szereplő.

A színpadi adaptáció látványa egyszerűségével, minimalizmusával sikeresen segíti meg a szöveg idő- és térkezelését. A Stúdió K fekete színháztermében csupán jelzésszerű díszletelemeket látunk: hosszú, vörös filcszőnyegek, fehér posztamensek, melyek a kastély múzeumi hangulatát idézik meg. A befogadó számára láthatóvá tett tér csupán egy fizikai alapot biztosít, melyre a nézőnek kell képzeletében felhúznia a kastélyt és annak termeit. Ehhez az építkezéshez az Idegenvezető tárlatvezetése adja az alapanyagot. A tér, vagyis a kastély termei az általa közvetített szöveg, a kimondott szó által, összességében tehát a nyelvben teremődnek meg.

A drámában a Neuschwanstein kastély körül forog minden, ez az idő és a tér változásának centruma, valamint a cselekmény legfőbb szervező eleme is. A képzelet termeiben egyik helyiségről a másikra folyamatosan változik a tér. De maga a kastély épülete is különböző funkciókat tölt be a megjelenített múlt részleteiben: II. Lajos korában mint királyi kastély, a náci Németországban mint begyűjtendő nemzeti műkincs, a jelenben pedig mint látogatóközpont, turisztikai látványosság idéződik meg. A drámán belül a náci katona találóan mutat rá a kastély-jelenségre: „ROSENBERG: A Neuschwanstein maga a testet öltött emlékezet. Mindig új eszmék ütnek benne tanyát, és az aktuális korszellem újra otthonra lel. A kastély leszúrt gombostű az időben, keresztülfut a történelem rétegein. Tengely, ami körül minden forog.” (49. o.)

Heterotópia

A fenti idézet annak megerősítése, amit Michel Foucault a *Más terekről: Heterotópiák* (1967) című esszéjének elején ír: „a térnek magának megvan a története a nyugati tapasztalásban, így az időnek a térrel való sorsszerű összefonódása nem hagyható figyelmen kívül.” (Foucault, 1967) Foucault ebben az írásában később a deszakralizált időhöz képest a térre fordítja a figyelmet. Úgy véli, „korunkban a tér, mint különböző helyszínek viszonyrendszere jelenik meg előttünk.” (Foucault, 1967) Szerinte „a tér, amelyben élünk [...] többnemű tér.” „Ezek a térfajták, melyek az összes többi térrel kapcsolatban állnak, melyek azonban minden más helyszínek ellene mondanak, két nagy csoportot alkotnak.” (Foucault, 1967) Az egyik az utópia, mely egyfajta irreális tér, a másik pedig az ezzel szembeállítható heterotópia. Foucault hat alapelvben ismertet lehetséges heterotópikus tereket.

A harmadik alapelv a következőt mondja: „a heterotópiának hatalmában áll ütköztetni több teret egyetlen valós helyen [...]. Így lehetséges, hogy a színház négyzetes színpadán egymást követheti egy sor olyan hely, melyek egymástól idegenek.” (Foucault, 1967) Fontos hangsúlyozni, hogy ennek alapján nem válik automatikusan minden előadás színházi tere heterotópikussá, hiszen vannak előadások, melyek csupán egy valós, berendezett térben játszódnak, de van, hogy a színházi tér nem jelöl mást, csupán saját magát. A *széplélek* című előadás tere azonban heterotópikus tér, hiszen egy valós helyen (ami jelen esetben a Stúdió K színházterme) több idegen, más helyszín is megkonstruálódik a szöveg révén. Nemcsak a Neuschwanstein kastély termei, hanem Lajos életének gyerekkori helyszíne, a neogótikus lovagvár, illetve több német színház is megelevenedik.

Ahogy arra már utaltam, a Neuschwanstein kastély mint tér a történelem során különböző funkciókat töltött be. Ezért *A széplélek*ben megidézett Neuschwanstein kastély épülete is heterotópikus tér, hiszen Foucault második alapelve a következőket mondja: „egy adott társadalom történelme során a tovább élő heterotópiáinak új, az eredetitől teljesen eltérő funkciót adhat.” (Foucault, 1967) Ezen a ponton pedig újra megjelenik az, amiről Foucault esszéje elején ír: az idő és a tér „sorsszerű összefonódása,” ami ebben az esetben a kastély jelenségén érhető tetten, hiszen az idő változásával a kastély mint tér más minőségben, rendeltetésben működik.

Ebben a speciális esetben a heterotópia különböző rétegekben is megvalósul, melyek egymásra rakódásával *A széplélek* többdimenziós heterotópikus térként modellálódik. Heterotópiáról beszélhetünk

egyfelől a drámán belül megidézett különböző terek, helyszínek tekintetében, másfelől a Neuschwanstein is mint lehetséges heterotópia tűnik fel a történelem folyamában.

Színházi terek

A tér fogalma színházi kontextusban több mindent jelölhet. Mint azt Patric Pavis előrebocsátja *Színházi szótárában*, „a tér fogalmát [...] a szöveg és az előadás különféle aspektusai kapcsán használjuk” (Pavis 2006: 442). A jelen helyzetben is megjelenik a szöveg és az előadás kettőssége, hiszen a térdráma működésének megfigyelése során két teret szükséges megkülönböztetni: a dráma terét és a scenikai teret. A kettőt természetesen nem tekinthetjük egymástól függetlennek, hiszen az egyik általában befolyással bír a másikra, ahogyan az *A széplélekben* is tetten érhető.

Pavis a dráma teréről a következőt írja: „az az absztrakt dramaturgiai tér, amely a szövegben megjelenik, és amelyet az olvasó, illetve a néző kialakít (fikcionalizál) a képzeletében.” (Pavis 2006: 442). Itt ez a nézők képzeletében fikcionalizált tér, a dráma tere, a Neuschwanstein kastély. A dráma tere tehát nem azonos a színpad háromdimenziós, fizikai terével. Sőt mi több, a dráma terének megvan az a hatalma, hogy túlhalad a színpadtér³ határain. Ugyanis azáltal, hogy a néző képzeletében alakítja ki, a dráma tere elfoglalja a nézőteret is.

A másik térfogalom, a scenikai tér a dráma teréhez képest „a díszlet által létrehozott konstrukció” (Kurdi 2015: 165). *A széplélek* színpadi adaptációjában a látványvilág minimalizmusával, egyszerűségével tulajdonképpen egy olyan vázlatos scenikai teret jelenít meg, amelyre a dráma terének hatalmas falait a néző a képzeletében díszíti fel. A továbbiakban rátérek arra, hogy a dráma terét hogyan, milyen eszközzel tárja elénk a mű.

A térdráma eszköze

Závada szövege formailag a dialógus látszatát kelti, a szereplők azonban hiába szólalnak meg egymás után, általában nem egymásra reagálnak, hanem monológot adnak elő, illetve elbeszélnek egymás mellett. Ezt a jelenséget Pavis süketek párbeszédének nevezi, hiszen nem valósul meg „a dialógus legfontosabb kritériuma, az üzenet oda-vissza áramlása a párbeszédet folytatók között” (Pavis 2006: 83). Bécsy Tamás álmonológ fogalma hasonló jelenséget takar:

³ „A színpad valóságos tere, ahol a színészek mozognak; korlátozódhat csupán a szó szoros értelmében vett színpad területére, ugyanakkor a színészek a közönség soraiban is mozoghatnak.” (Pavis 2006: 442)

„álmonológoknak az a szövegfajta nevezhető, amelyet a Névvel jelölt alak látszólag egy másik Névvel jelölt alaknak mond, de amelynek tartalma pusztán csak az adott Név benső világát vagy annak valamely részét objektiválja” (Bécsy 1987: 18). Szerinte az álmonológ nem felel meg a dráma mint műfaj kikötéseinek. Majd azt is hozzátézi: „voltaképp nem önmaga az álmonológ szünteti meg a drámát, hanem az, hogy tartalma nem igényel reakciót, vagyis viszonyváltást. Ha pedig a jelen lévő alakból az álmonológ nem vált ki viszonyváltást, akkor a szöveg szinte önmagától elbeszéléssé változik” (uo). A monológban azonban a cselekvés, az idő és a tér is képes elbeszéltté változni a narráció által. Az amerikai monodrámákat vizsgáló Deborah G. Reis szerint a monológ egyik legfőbb tulajdonsága, hogy a színpad terének transzformálásával át tudja hágni annak fizikai korlátait (G. Reis 1993: 13). Nem meglepő tehát, hogy Závada Péter is a monologikus formát használja a térdráma megvalósításának eszközeként.

A *széplélek*ben a monológ megvalósulása más-más keretek között történik, ha a különböző szereplőket vizsgáljuk. Balassa Zsófia *Amikor a dráma elbeszélőt keres* című könyvében két nagy csoportot alkot attól függően, hogy rendelkezik-e a (mono)dráma fikciós kerettel, vagy pedig nem, tehát fikciós keret nélküli. A *széplélek*ben azonban egyszerre valósul meg mindkettő. A dráma fikciós keretében hangzik el az olyan monológ, „ami nem bontja meg a negyedik fal konvencióját, a fikciós világ keretein belül marad, fenntartja azt az illúziót, hogy befogadóként egy párhuzamos valóságot érzékelünk a műben” (Balassa 2019: 173). Ebben a fikciós keretben szólnak meg azok a karakterek, melyek rendszerint álmonológokat mondanak, a süketek párbeszédét folytatják egymással, mint ahogyan azt Lajos, Lajos anyja, Zsófia, Wagner vagy Cosima is teszi. Az Idegenvezető, aki kitágítja a teret, a fikciós kereten kívül szólal meg, és „a színház másik nagyon fontos szereplője, a néző felé” fordul. Az első monológját így kezdi: „*A Bajor-Alpok, hölgyeim és uraim.*” Miután részletgazdagon leírja a csodás tájat, és látnivalókat, hirtelen megtorpan a jól begyakorolt szövegben, és így folytatja: „*A félnapos túrára jöttek? Megvan a jegyük? Jöjjenek velem!*” (2. o.) Expliciten a nézőkhöz szól, frontálisan feléjük fordul, tudomásul veszi a jelenlétüket. A *széplélek* ezért nem drámai szituáció alapú, hanem maga a közönség jelenléte adja a szituációt, ami tehát egy színházi szituáció.

Bár Závada szövegét akció- vagy szituációmentesnek is titulálhatnánk – nyilvánvalóan a monologikus forma miatt –, mégsem nevezhető annak, hiszen itt a nézők felé fordulás, a megszólalás, az elbeszélés maga lesz az aktus. És ebben az aktusban konstruálja meg a dráma terét az Idegenvezető. A *széplélek* minden jelenete egy új terem

bemutatásával kezdődik. Tehát az Idegenvezető előbb rendelkezésünkre bocsátja az aktuális helyiséget, ahogyan a harmadik jelenetben is, amikor a trónterembe vezeti a látogatókat:

„Íme a trónterem. A bizánci stílusú templomépítészet ihlette. Ez a különösen pazar helyiség masszív, négy méter magas csillárjával a palota nyugati szárnyában elfoglalja a komplett harmadik és negyedik emeletet. Az északi apszisban, az oltár helyén eredetileg egy trón kapott volna helyet, de ez Lajos halála után már nem épült meg. A helyiség tehát egy templom és egy trónterem keveréke.” (9. o.)

Majd később a királyi étkező a következőképpen kerül lefestésre:

„A falfestményeken Wolfram von Eschenbach és más Minnesängerek alakjai sorakoznak, a képek tölgyfa keretét faragott féldomborművek díszítik. Az étkezőasztal közepén egy márványból és aranyozott bronzból készült szobor: Siegfried harca a sárkánnyal. A terítők, ülészatok és függönyök vörös selyemből készültek arany hímzéssel.” (13. o.)

A jelenetek végén gyakran a következő teremig vezető útról is pontos leírást kapunk, így a kastély épületében is tájékozódhatunk:

„De most induljunk tovább. A márvány ajtók a keleti oldalon a királyi lakosztályba nyílnak, a nyugati oldalon pedig a trónterembe.” (8. o.)

Vagy egy következő esetben:

„[I]nduljunk, hölgyeim és uraim. A negyedik emeleten, a felső hallból a nyugati irányba egy márványajtó vezet a trónterem folyosójára, a keleti oldalon pedig két másik az énekesek termébe.” (38. o.)

Ezek a példák is mutatják, hogy a dráma tere teremről teremre milyen részletgazdagsággal konstruálódik meg a szöveg által (első két idézett rész), és emellett az Idegenvezető a hatalmas kastély labirintusában is elkalauzolja a befogadót (harmadik és negyedik idézett rész). Bár Závada Péter egy valóságos teret, a létező, mai napig látogatható Neuschwanstein kastélyt modellezi, az sem a szövegben, sem a képzeletében nem jelenhet meg teljes pontossággal, így szükségszerűen egy része, ha nem az egésze imaginárius marad, ahogy megteremtődik, vagy rekonstruálódik a néző tudatában. Így mindenki számára egy egyéni kastély áll rendelkezésre.

Összefoglalás

Závada Péter és Geréb Zsófia legújabb közös munkájával egy olyan, nemcsak térrel, hanem idővel is játszó dramatikus és vizuális hagyományt

teremt meg, melyre kevés példát találunk hazai és nemzetközi viszonylatban. Kutatásomban elősorban a térdráma mibenlétét jártam körbe, és megvalósulásának eszközére kerestem a választ, melyre a monologikus formában találtam rá. Reményeim szerint sikerült egy lehetséges megfejtést adnom a Závada Péter által megalkotott terminusra, és rámutatnom arra, hogy *A széplélek* hogyan dekonstruálja a hagyományos tértapasztalatunkat, és kínál fel valami újat, mellyel a befogadót az előadás szerves részévé, alkotótársává emeli.

Bibliográfia

Balassa Zsófia, *Amikor a dráma elbeszélőt keres, A mono/lóg drámák drámanarratológiai megközelítésének lehetőségei*, Pécs, Kronosz, 2019.

Balassa Zsófia, *Tér és történet, A monodramatikus előadások téralkotási technikáiról = Rendezett tér, Be-, át-, szét-, megrendezett terek a színházban és a drámában*, szerk. Balassa Zsófia, Görösi Péter, Pandur Petra, P. Müller Péter, Rosner Krisztina, Pécs. Kronosz, 2015, 186-193.

Bécsy Tamás, *Jó témák – álmonológokban*, Színház, 1987/10. 13-22.

Foucault, Michel, *Más terekről, Heterotópiák*, 1967. <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> (Utolsó elérés: 2022.05.29)

G. Reis, Deborah, *Postmodern Theatric(k)s. Monologue in Contemporary American Drama*, Michigan, University Press of Michigan, 1993.

Imre Zoltán, *Szöveg-előadás, A Mozgó Ház Társulás posztmodern bricolage-ai = Alternatív színháztörténetek, Alternatívok és alternatívák*, szerk. Imre Zoltán, Bp., Balassi, 2008.

Kotte, Andreas, *Bevezetés a színháztudományba*, ford. Edit Kotte, Berta Erzsébet, Bp., Balassi, 2015.

Kurdi Mária, *A konyha mint családi kapcsolatok destabilizálódásának tere a kortárs ír drámában = Rendezett tér, Be-, át-, szét-, megrendezett terek a színházban és a drámában*, szerk. Balassa Zsófia, Görösi Péter, Pandur Petra, P. Müller Péter, Rosner Krisztina, Pécs. Kronosz, 2015, 162-173.

Lehmann, Hans-Thies, *Poszt-dramatikus színház*, ford. Kricsfalusi Beatrix, Berecz Zsuzsa, Schein Gábor, Bp., Balassi, 2009.

Pavis, Patrice, *Színházi szótár*, ford. Gulyás Adrienn, Molnár Zsófia, Rideg Zsófia, Sepsik Enikő. Bp., L'Harmattan, 2006.

Primer szöveg: Závada Péter, *A széplélek*, Kézirat, 2021.

Tanácsköztársaság a határszélen

A jánoshalmi direktórium összetétele és kapcsolati hálója

Kiss-Pető Apor

SZTE BTK Történelem MA 1. évf.

Bevezetés, problémafelvetés

A Magyarországi Tanácsköztársaság sajátos, a monarchiabeli közigazgatástól meglehetősen eltérő, tanácsi rendszerre épülő államberendezkedése ismeretes a kutatók és a korszak iránt érdeklődő közvélemény számára. Tanulmányom témája, hogy ez az ideológiájában alulról szerveződő, ugyanakkor a gyakorlatban ezzel szemben szigorú központi utasításra és ellenőrzésre épülő hierarchikus struktúra miként tudott gyökeret verni a centrumtól távol fekvő, vidéki területeken – jelesül a szerb demarkációs vonal közvetlen közelében, Bács-Bodrog vármegye legészakibb részén fekvő Jánoshalmán.

2. kép: A szerb demarkációs vonal 1919 februárja után

E témán belül szeretném megvizsgálni a település direktóriumának hatalomra kerülését, összetételét és tevékenységét. Emellett kitérek a helyi testület kapcsolatára egyrészt a Tanácsköztársaság felsőbb (pl. járási, országos) szerveivel, másrészt azzal a községgel, amely felett hatalmat gyakorolt, és ezen település korábbi, hagyományos parasztpolgári elöljáróságának tagjaival. Jelen vizsgálat fő kérdése, hogy az együttműködés, az egymás mellett élés vagy a konfliktus dominált a velük való kapcsolattartás esetében.

Jelen kérdések megválaszolásához főképp levéltári dokumentumokra támaszkodtam, úgy mint a direktóriummi jegyzőkönyvek fennmaradt

darabjai, a felsőbb szerveknek címzett táviratok, a helyi apácázárda *historia domusa*, valamint az 1919 augusztusa utáni községi képviselőtestületi ülések és büntetőperек anyagai. Ezeken kívül felhasználtam a direktórium saját kiadású hetilapjának, a Jánoshalmi Vörös Ujságnak, valamint a szomszédos Kiskunhalas sajtótermékeinek (Halasi Vörös Ujság, Halasi Munkás) a példányait is.

A direktórium(ok) megalakulása

A Tanácsköztársaság 1919. március 21-i megalakulásának híre rövid időn belül a vidéki Magyarország minden részére, köztük Jánoshalmára is eljutott azáltal, hogy megjelentek a központi kormányzat által kiküldött agitátorok, akik demagóg beszédekben és rögtönzött népgyűléseken hirdették az új hatalom létrejöttét és célkitűzéseit.¹ Pár nap múlva megalakult a helyi direktórium is, azonban paradox módon a korábbi előjáróság bővült ki azzá, melynek tagja volt „*az esperes, a plébános,² a jegyző, a tanító és kispapok, egy rokkant katona volt benne, ezt is kitesékelték a Direktóriumból.*”³ Ebből arra következtethetünk, hogy a községi vezetés tájékozottsága a kommunista ideológia terén meglehetősen hiányos volt, és nem ismerték fel a hatalomváltás lényegét, így a régi rendszer képviselői, a Tanácsköztársaság számára „osztályidegen” emberek töltötték be az új pozíciókat.

Ennek az állapotnak a Délvidéki Direktórium⁴ ellenőrzése vetett véget, melynek során április 15-én értesítették a Belügyi Népbiztosságot a jánoshalmi direktórium összetételéről, és kérték, hogy a Délvidéki Direktórium munkatársát, Nagy Jánost küldjék le a helyzet optimalizálására. Ekkor konstatálták, hogy az április 7-i tanácsválasztás alkalmával is az előjáróság által állított lista győzedelmeskedett,

¹ Thorma János Múzeum, A Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulata jánoshalmi zárdájának Krónikája, I. kötet, 1919. márc. 29–31.

² Nem tudni, miért nevezik meg külön az esperest és a plébánost, hiszen mindkét tisztelet Klanszky Ferenc töltötte be. – Lakatos Andor (szerk.), *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti szemelvénye 1777–1923* (Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2002), 122., 210.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium (K 148), Belügyminisztérium elnöki iratai, A Délvidéki Direktórium jelentése (K 148–1920–36–453 (9066) 739. d.) 356–359. ff.

⁴ A Délvidéki Direktórium a Tanácsköztársaság hirszerzéssel és szerbek közötti propagandával foglalkozó sajátos bizottsága volt. – Romsics Ignác (szerk.), *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez* (Kecskemét: k. n., 1976), 432.

azonban ezt a központ választási csalásra hivatkozva érvénytelennek nyilvánította, és új szavazást rendelt el.⁵

Ennek eredményeként április 24-re létrejött az új, valódi direktórium. Ugyanakkor a fennmaradt források arra engednek következtetni, hogy már március végén alakult Jánoshalmán baloldali direktórium, ugyanakkor ez a testület minden bizonnyal teljesen megegyezett a Magyarországi Szocialista Párt szervezetének vezetőségével, és így a helyi pártcsoport korai, kis hatósugarú önszerveződésének eredménye lehetett, amely az országos hatalomváltás hírére direktóriummal nyilvánította magát. Ebben az időszakban a direktórium elnökeként előbb Taskovics (tamás) Gergelyt nevezik meg – aki egyúttal a szocialista kör elnöke volt⁶ –, majd pedig Wachtler Józsefet.⁷ Direktóriummal ügyvezető – és 1920-as büntetőperében egyes tanúk szerint a tanácsrendszer megszervezője – volt Molnár (Klein) Ferenc orvostanhallgató és kereskedő.⁸ A további tagság összesítve Kollár Imréről, ifj. Balázs Antaltól, Taskovics (dubi) Istvánról és a lemondott Taskovics (tamás) Gergelyről állt.⁹

3. kép: Balázs Antal direktóriummal elnök

⁵ MNL OL, Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium (K 148), Belügyminisztériummal elnöki iratai, A Délvidéki Direktóriummal jelentése (K 148–1920–36–453 (9066) 739. d.) 359. f.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML), Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszazapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 61–65. ff.

⁷ Uo., 30–31. ff.

⁸ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), A jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Budapesti Királyi Ügyészség iratai (VII. 18.), Büntetőper iratai (VII. 18. d.), Klein Ferenc (638. f. 1/1919–IV–13–7523), 11., 16. ff.

⁹ MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszazapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 30–31. ff. – Az egyes nevek leírásakor a vezetéknevek mögötti esetleges zárójelben a családi ragadványneveket kis kezdőbetűvel, a névváltoztatás előtti vezetékneveket nagy kezdőbetűvel jegyeztem le.

A párhuzamos direktóriumi rendszer hipotézisét erősíti, hogy ha az egyes időpontokat összevetjük a Délvidéki Direktórium fentebb tárgyalt jelentésével, akkor kitűnik, hogy április 15-ig bizonyosan a régi elöljáróságból alakult direktórium volt hatalmon, hiszen ha addigra kiépült volna a tényleges kommunista vezetés, az ellenőrző szerv nem foglalkozott volna ezzel az egyébként meglehetősen kényes kérdéssel. A két testület minden bizonnyal rivalizált egymással, valószínűleg a tanácsválasztások első körös veszteseit is a szocialista pártvezetőségben kell keresni, azaz ebben az átmeneti, kaotikus időben a községi elöljáróságnak még lehetett annyi ereje, hogy ellensúlyozza a kommunista rendszer kibontakozásának kezdeteit.

A direktórium tagságának változása

Április vége és május vége között a fennmaradt írásos források szerint a jánoshalmi (új, most már hegemón) direktórium elnöke ifj. Balázs Antal cséplőgépező volt, tagjai pedig rövidebb-hosszabb ideig Wachtler József kádársegéd, Szabó Mikor Ferenc téglagyári és malomi munkás, Bíró Béla szabósegéd, valamint Dávid András, Taskovics (tamás) Gergely és Taskovics (dubi) István földművesek.¹⁰ Május végén az országos utasítás értelmében, amely elrendelte a direktóriumok létszámának csökkentését, a jánoshalmi direktórium is lemondott, majd közülük hármat, ifj. Balázs Antal elnököt és Wachtler József, Szabó Mikor Ferenc tagokat a tanács újraválasztotta. Július elején pedig az utóbbi három személyt még egyszer meg kellett erősíteni hivatalában, mivel a direktórium tagjait letartóztatták – amint az egy későbbi fejezetben részletesebben is ki lesz fejtve.

A direktórium tagságának változásából két fontos aspektust érdemes megvilágítanunk. Egyrészt, az egyes személyek foglalkozásából kitűnik, hogy döntően a társadalom alsóbb rétegeiből verbuválódtak, és így természetesen nem rendelkeztek semmilyen közigazgatási, politikai tapasztalattal, ami a munkájuk minőségére is rányomta a bélyegét, a legapróbb mindennapi problémákkal is a központi kormányzervekhez fordultak utasításért.

Másrészt, a Tanácsköztársaság négy hónapja alatt a direktóriumnak összesen kilenc tagja volt, ugyanakkor nem képeztek állandó összetételű testületet, hanem összesen öt formációban, több lemondás és újraelakulás után folyamatosan változott a testület tagsága. Néhány esetben rendelkezünk információval egy-egy személy leköszönésének pontos

¹⁰ Uo., 30–31. ff.; MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Államügyészség iratai (VII. 16.), Párttörténeti Intézetől visszakapott iratok, Kristóf József (642. f. 1920–IV–362.), 5. f.; Karsai Ferenc, *Jánoshalma története 1849-től 1945-ig* (Jánoshalma: Jánoshalma Nagyközségi Közös Tanács, 1982), 80., 170.

okáról. Dávid Andrászt Fürst Ignác politikai megbízott dobta ki,¹¹ Molnár (Klein) Ferencet pedig hivatali hatalommal való visszaélés vádjával 1919. április 11-én, Kiskunhalason letartóztatták, majd május 25-től június 5-ig a budapesti gyűjtőfogházban raboskodott, és június 6-án helyezték szabadlábra a Kiskunhalasi Forradalmi Törvényszék rendelkezésére.¹²

Kapcsolati háló – a járás, a vármegye, az országos vezetés

Jánoshalma 1919-ig a bácsalmási járásba tartozott, ugyanakkor Bácsalmás szerb megszállása elvágta a kapcsolatot a járásközpont és a magyar kézen maradt négy település – Jánoshalma, Kisszállás, Rév, Borota – között.¹³ Ennek orvoslására a Belügyi Népbiztosság 1919. június 12-én Jánoshalma központtal új járást (járási tanácsot) szervezett,¹⁴ amely Nemes Oszkárt delegálta a Tanácsok Országos Gyűlésébe.¹⁵ Az újonnan szervezett járás négy községi direktóriumának kapcsolattartásáról sok adatunk nem maradt fenn, ugyanakkor viszonyuk valószínűleg nem volt konfliktusmentes, ugyanis a Jánoshalmától jóval kisebb lakosságú másik három községben még kevésbé volt zökkenőmentes az átmenet az előljárásság és a kommunista vezetés között. Példának okáért Kisszálláson Jagodics András cseléd szimbolikus elnöklete alatt ülésezett a direktórium, tagjai között a Tanácsköztársaság egész ideje alatt az Orczy bárók jószágigazgatójával.¹⁶

4. kép: A jánoshalmi direktórium pecsétje

¹¹ MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 30. f.

¹² *Halasi Vörös Ujság*, 1919. ápr. 23. 3.; BFL, Tanácsköztársaság (XVI.), Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai (XVI. 3.), 6. nagydoboz törzskönyv 1919/2306.

¹³ Suba János, „A Duna–Tisza közének déli része (1918–1921),” in *A szerbek Magyarországon*, szerk. Zombori István (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2016), 79–80.

¹⁴ *A Vörös Hadsereg Rendeletei*, 1919. jún. 21. 163.

¹⁵ *Jánoshalmi Vörös Ujság*, 1919. jún. 15. 4.

¹⁶ Végső István, „Vörösteror és fehérterror Kiskunhalas térségében, 1919/1920,” in *Halasi Múzeum 3. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 135. évfordulójára*, szerk. Szakál Aurél (Kiskunhalas: Thorma János Múzeum, 2009), 262.

Arról, hogy a szerbek által meg nem szállt négy Bács-Bodrog vármegyei községből alakult volna külön megyei tanács, nincs információnk, minden bizonnyal nem alakult. Mindemellett vannak ráutaló jelek, hogy az említett területet ideiglenesen a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei tanács alá sorolták be, példának okáért az egyik politikai megbízottat, Kókay Antalt Pest megye kormányzótanácsi biztosa, Joanovits Sándor nevezte ki a térség, azaz Kiskunhalas, Jánoshalma, Kisszállás és Göbolyjárás politikai megbízottjává.¹⁷ Ugyanakkor a négy községnek a megyei tanácsban nem lehetett semmilyen érdekképviselése, ugyanis a Tanácsköztársaság államszervezetében a megyei tanácsokba csak a városi tanácsok küldhettek tagokat, a községek nem. Az új berendezkedés nyilvánvaló célja ezzel az volt, hogy a döntően konzervatív falusi parasztság befolyását ellensúlyozzák a városi lakosság javára.¹⁸

Tovább fokozta a községek valódi érdekképviselésének hiányát, hogy példának okáért a jánoshalmi járási tanács egyetlen küldöttje, Nemes Oszkár szinte bizonyos, hogy nem jánoshalmi származású volt. Ugyanakkor, a fentebbi negatív képet némiképp ellensúlyozandó, a képviselő tanácsparlamentbeli felszólalásaiban meglehetősen haragosan és szemrehányóan ecsetelte a közellátás, a merev hierarchia és a túlszabályozottság visszasságait, valamint annak a tényét, hogy a központi kormányzervek és a vidéki vezetők között nincs összhang és valódi együttműködés, aminek oka, hogy a központ nem ismerte a vidéket, a vidéki vezetők pedig nem ismerték a politikai élet alapjait. Külön érdemes kiemelni, hogy noha a képviselő elítélte a felülről építkező struktúra rugalmatlanságát, végül ő is annál a gondolatnál állapodott meg, hogy az alulról szerveződés támogatása helyett a községi testületek még fokozottabb kommandírozását tartja szükségesnek.

Ahogy fogalmazott: *„Elismerem, hogy a vidéken vannak hibák, de ennek oka a közellátási népbiztosság. Tessék megkérdezni, itt van Kovács elvtárs Halasról. Kiskunhalas fázik, ha a közellátási népbiztosságtól kijön valaki, mert akkor nem jön egy vagy két ember, hanem tizenhárom ember. A multkor három ember helyett tizenkét elvtárs jött a közellátástól és négy asszony, velem együtt három futárszakaszt töltöttek meg. [...] Azért jöttek ki, hogy dolgozzanak, de nem végeztek soha semmit. A vidéken természetesen nagyobbára nincsenek olyan magas kaliberű és tudásu emberek, mint Budapesten, de azért van itt Budapest, azért van a közellátási népbiztosságunk, hogy tessék a vidéket tanáccsal ellátni, tessék a vidéknek megmondani, mit és hogyan kell tenni. Mert fogalmuk*

¹⁷ MNL OL, Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium (K 148.), 603. f. 6. cs. 26. őe., [3. f.]

¹⁸ *Tanácsköztársaság*, 1919. ápr. 3.

sincs egyáltalában az embereknek a dolgokról, nem tudják a rendeleteket, amelyek egymást vágják, végrehajtani. [...] Alakitunk fity-fenére mindenféle központot, azután megint központot és megint központot, egymás nyakára állítjuk őket minden ok nélkül. [...] Mondok mást. Lenn van Jánoshalmán a Haditermény egy kiküldöttje, lenn van már ötödik hete. Vett összesen 7 métermázsa gabonát és naponta 130 korona fizetést kap. [...] Abszurdum, ami itt a központokban történik.”¹⁹

Az országos kormánysszervek vidékkel kapcsolatos hozzáállását jól tükrözi a szerb helyzethez való viszonyulásuk. A demarkációs vonal közelsége miatt a Vörös Hadsereg folyamatos készenlétben tartása mellett a vezetés kísérletet tett a szerb katonaság megnyerésére a kommunizmus ügyének. Több ezer szerb nyelvű röpiratot küldtek le részben Kiskunhalasról, részben Budapestről, azonban Szirmai Sándor, a Bácskai Vörös Ezred jánoshalmi kirendeltségének parancsnoka megtagadta azok kiosztását, ezért április 18-án bűnügyi vizsgálatot tartottak ellene. Ezután a jánoshalmi direktórium osztatta ki a röplapokat, majd újakat kért a Belügyi Népbiztosságtól.²⁰ Az incidens minden bizonnyal nem került nyilvánosságra, csak az, hogy az 1919-es jánoshalmi május 1-jei ünnepeken az országos Vörös Ujság május 22-i számának tudósítása szerint „Balázs Antal és Fürst [Ignác] elvtársak lelkes munkájának eredményeként”²¹ a demarkációs vonalon átszökött néhány szerb katona is részt vett. Ezt a „világforradalom vulkánja”²² közelgő kitöréseként táltak, azaz egy újabb elemmel bővült az internacionalista propaganda, amely elképzelés azonban néhány szerb katona esetleges egyéni szimpátiáját kivéve kudarcba fulladt.

Az áruhiány miatt a déli demarkációs vonal mentén egyre nagyobb méreteket öltött az árdrágítás és a feketekereskedelem, azaz az élőállatok és élelmiszerek csempészete – melyeket a szerbek bácskai falvakból raboltak el, majd eladták –, tanácsi közreműködéssel. A csempészésbe a jánoshalmi direktórium is bekapcsolódott id. Balázs Antal vezetésével, amiért Kókay Antal politikai küldött és Fázsy katonai parancsnok egyetértésével két budapesti megbízott június végén letartóztatta őket. Ekkor panasznapot hirdettek, amit a „burzsoák” – azaz a rendszer ellenzői és károsultjai – ki is használtak

¹⁹ A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója (Budapest: Athenaeum, 1919), 190–191.

²⁰ MNL OL, Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), Belügyminisztériumi levéltár, Belügyminisztérium (K 148.), 603. f. 1. 278. óe., 1–2. ff.

²¹ Vörös Ujság, 1919. máj. 22. 5.

²² Vörös Ujság, 1919. máj. 22. 5.

sérelmeik levezetésére. Ezt követően ifj. Balázs Antalt, id. Balázs Antalt, Wachtler Józsefet és Hniesz Károlyt, a közellátás vezetőjét Budapestre hurcolták.²³ A munkástanács ennek láttán lemondott, az ügyeket ezután ideiglenesen Nagy János, a munkástanács volt elnöke és Hubay Miklós vörösőr századparancsnok intézte.²⁴ Valószínűleg ebben az időben íródott Nemes Oszkár Rabinovits József belügyi népbiztoshelyettesnek címzett távirata, melyben leírja, hogy „a munkástanács lemondott[,] újraszervezésénél többnyire burzsuák kerültek be” – azaz minden bizonnyal a tehetősebb parasztság képviselői. Nemes Oszkár valószínűsíthetően vagy konfliktusban volt a kormányzati küldöttekkel, vagy a munkájukkal nem volt megelégedve, ugyanis egyúttal kérvényezte ifj. Balázs Antalnak községi politikai megbízottá való kinevezését,²⁵ amire azonban nem került sor.

Fontos kiemelni, hogy a központnak nem általában véve a csempészéssel volt problémája, mivel arról tudtak Budapesten, hanem azzal, hogy úgy gondolták, a helyi szervek minden portékát maguknak akarnak megtartani a főváros ellátásának javítása helyett.²⁶ Végül július 4-én a gyanúsítottak hazatérhettek, mivel a Budapesti Forradalmi Törvényszék felmentette őket,²⁷ és egyúttal – mintha mi sem történt volna azalatt a majdnem két hét alatt, amíg őket letartóztatták, nyilvánosan megszégyenítették és elhurcolták – kötelezték őket korábbi állásuk újbóli elfoglalására. Majd a július 6-i tanácsülés bizalmat szavazott a direktórium tagoknak, és ifj. Balázs Antal elnököt – akinek kérését, hogy rossz egészségi állapotára való tekintettel mentsék fel, a tanács elutasította –, valamint Wachtler József és Szabó Mikor Ferenc tagokat újraszervezték.²⁸

Kapcsolati háló – a község és a volt elöljáróság

A jánoshalmi direktórium kommunista szervezetekkel való kapcsolatának megvizsgálása után érdemes szót ejteni a testület lokális reputációjáról is. A Tanácsköztársaság, s egyben bármely baloldali eszme csekély

²³ A Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának fogolytörzskönyvében csak ifj. Balázs Antal és id. Balázs Antal szerepel, 1919. június 24-i dátummal. – *Jánoshalmi Ujság*, 1919. júl. 13. 2.; BFL, Tanácsköztársaság (XVI.), Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai (XVI. 3.), 8. nagydoboz törzskönyv 1919/3058., 1919/3059.

²⁴ *Jánoshalmi Ujság*, 1919. júl. 13. 2–3.

²⁵ MNL OL, Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), 1918–1919. évi kormányhatóságok táviratgyűjteménye (K 803), Budapesten és a vármegyékben működő szervek és magánszemélyek táviratai (K 803. 3.), Bács-Bodrog vármegye, 606. f. 3. 6. óe., VII. kötet, 646. f.

²⁶ Karsai, *Jánoshalma története 1849-től 1945-ig*, 81–82.

²⁷ BFL, Tanácsköztársaság (XVI.), Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai (XVI. 3.), 8. nagydoboz törzskönyv 1919/3058., 1919/3059.

²⁸ *Jánoshalmi Ujság*, 1919. júl. 13. 1–2.

helyi támogatottságát jól szemlélteti az a tény, hogy a direktórium tagjai közül többen nem jánoshalmi származásúak voltak.²⁹ Ezt rögzíti Karsai Ferenc is, aki szerint a jánoshalmi szocialista pártszervezethez „[a] Direktórium tagjai, a tanács vezetői, a vörösörök egy része és néhány szegény ember tartozott”,³⁰ tehát csak azok, akik az új hatalomban valamilyen tisztet gyakoroltak, valamint a község legrosszabb élethelyzetű, legkiszolgáltatottabb tagjai közül páran, akik a kommunista demagógiában látták életük jobbra fordulásának lehetőségét.

Az idő előrehaladtával a Tanácsköztársaság igen csekély helyi bázisa tovább szűkült, melynek oka a direktórium gazdasági és társadalmi átalakítást célzó rendelkezései voltak, úgy mint a mezőgazdasági cikkek rekvirálása, a gazdák és kereskedők házába szegény családok költöztetése vagy épp a pénzbüntetések növelése.³¹ A rendszer támogatóinak pontos számát nem ismerjük, ugyanakkor példának okáért 1919. július 20-án Végel Márk arról adott hírt a Népszava szerkesztőségének, hogy „[k]étszáz lap példányt naponként elárusítani nem tudok csak 150 példányt”,³² ennyien voltak tehát, akik e nagyjából 13 000 lakosú községben közvetlenül a kommün bukása előtt legalább a kormányzati hírek iránt érdeklődést tanúsítottak.

A direktórium és a munkástanács által bírságolt kihágások legtöbbször a gazdasággal, ellátással volt kapcsolatos (például árdrágítás, pénz- és árukészlet rejtegetése, engedély nélküli aratás),³³ emellett szerepelt közöttük iparos jogos munkabérének visszatartása, a hatóságok általi kocsiberendelés megtagadása, de akadt olyan is, akit ismét megbírságoltak, mert a korábban kiszabott büntetés pénzt nem fizette be.³⁴ A jánoshalmiak ellen kiszabott szabadságvesztésekből, melyek a Kiskunhalasi Forradalmi Törvényszék utasítására történtek,

²⁹ A direktórium tagjai közül ifj. Balázs Antal jánoshalmi, Szabó Mikor Ferenc kiskunhalasi, Wachtler József bácsalmási, Taskovics (tamás) Gergely, Dávid András jánoshalmi származású volt, Bíró Béla Budapestről érkezett. – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Plébániai levéltár (V.), Jánoshalma (V. 59.), Egyházi halotti anyakönyv, Jánoshalma, 1919/162.; Uo. Egyházi házassági anyakönyv, Jánoshalma, 1916/21., 1922/31.; MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 3–5. ff.

³⁰ Karsai, *Jánoshalma története 1849-től 1945-ig*, 80.

³¹ Karsai, *Jánoshalma története 1849-től 1945-ig*, 80.

³² MNL OL, Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), 1918–1919. évi kormányhatóságok táviratgyűjteménye (K 803), Budapesten és a vármegyékben működő szervek és magánszemélyek táviratai (K 803. 3.), Bács-Bodrog vármegye, 606. f. 3. 6. öe., VIII. kötet, 816. f.

³³ *Jánoshalmi Vörös Ujság*, 1919. máj. 25. 3., 1919. jún. 1. 3., 1919. jún. 15. 2.

³⁴ *Jánoshalmi Vörös Ujság*, 1919. máj. 25. 3., 1919. jún. 1. 3., 1919. jún. 15. 2.

összesen tizenhárom ismerünk.³⁵ Sok büntetés tényleges végrehajtására nem kerül(het)et sor, ugyanakkor például a „fehér pénzek” elfogadásának visszautasításáért három jánoshalmi asszonyt – 1919. június 30-án Faragó Mihályné és Ivanics Julianna napszámosnőt, majd július 5-én Hatvani Istvánné háztartásbelit – letartóztattak, és a fővárosba vittek, az előbbieket július 17-én, míg az utóbbi személy július 11-én szabadult a Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházából.³⁶

A direktórium és a volt községi elöljárók kapcsolatáról érdekes képet ad a leszerelési illetmény kérdése. A Hadügyminisztérium által biztosított leszerelési illetményből 1918 decemberében a község összesen 600000 koronát kért, azonban az igényelt összegnek csak a fele érkezett meg, melyet az elöljáróság a zúgolódás elkerülése érdekében úgy pótolt, hogy a módosabb gazdákat kérte, kölcsönözzenek pénzt, amely kérés teljesült is. Ugyanakkor az illetmény második felét, melyet végül 1919 márciusában utalt ki a kormányzat a községi elöljáróságnak, már a direktórium vette fel, majd saját céljaira felhasználta. Kopeczky Győző leváltott jegyző későbbi állítása szerint „azonnal és ismételten megjelent a »direktórium« előtt s nyomatékosan figyelmeztette a »direktórium« elnökét: ifj Balázs Antalt s a többi direktórium tagot”,³⁷ hogy az összeget a gazdák kifizetésére kell fordítani, azonban ezt a kommunista vezetés figyelmen kívül hagyta.

Ez az elbeszélés egyúttal jól jelzi, hogy a hagyományos községi vezetés szemében a direktóriumnak nem volt tekintélye, számukra az új rendszer nem jelentett mást, mint hogy a település életében addig semmilyen szerepet nem játszó elemek igyekeztek helyettük és felettük hatalmat gyakorolni. Ezt a képet némiképp árnyalja, hogy több községi elöljáró a direktórium kényszerítésére – szakemberhiány miatt – állásában maradt, például Kecskés Péter pénztárnok,³⁸ vagy épp Kopeczky Győző is, akit ugyan jegyzői állásából eltávolítottak, de

³⁵ *Halasi Vörös Ujság*, 1919. ápr. 23. 3., 1919. ápr. 30. 4., 1919. máj. 7. 2., 1919. máj. 21. 3.; *Halasi Munkás*, 1919. máj. 24. 1.; *Jánoshalmi Vörös Ujság*, 1919. máj. 25. 3., 1919. jún. 1. 3.; BFL, Tanácsköztársaság (XVI.), Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai (XVI. 3.), 8. nagydoboz törzskönyv 1919/3095., 1919/3096., 1919/3194.

³⁶ BFL, Tanácsköztársaság (XVI.), Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai (XVI. 3.), 8. nagydoboz törzskönyv 1919/3095., 1919/3096., 1919/3194.

³⁷ MNL BKML, Megyei városok és községek (V.), Jánoshalma nagyközség iratai (V. 342.), Polgári kori iratok (V. 342.b.), A község önkormányzatának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, Jánoshalma közgyűlési jegyzőkönyv 1919–1922 (V. 342.b. 1.a.6k), Jánoshalma, 1920. febr. 4. 50–56. ff.

³⁸ MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 55. f.

anyakönyvvezető maradt,³⁹ ezáltal ismét egy furcsa összefonódás alakult ki a régi és új rezsim tagjai között.

5. kép: A közégi előljáróság 1914 körül. Az ülő sorban balról a harmadik Kopeczky Győző jegyző

Nemes Oszkár fentebb idézett tanácsparlamentari beszédében jelen problémákra is reflektált, és kitért a vidéki direktóriumok tehetetlenségére, tekintélyhiányára is, miszerint a helyi szerveknek „*nincs meg a kellő hatalmuk a kisgazdákkal, a százholdas gazdákkal szemben.*”⁴⁰ – és ehhez hozzásorolhatjuk, mint Kopeczky esetében láthattuk, az értelmiséget is.

Mindemellett a község és a kommunista vezetés kapcsolata mégsem volt teljes mértékben ellentétes. Ugyanis a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 21-én az újraalakult községi előljáróság – „*akiket munkásságukban a közbejött kényszerű visszavonulás és kommunista-uralom megakadályozott és tértelenségre kárhozottatott*”⁴¹ – első ülésén a jegyzői tisztjét ismét elfoglaló Kopeczky Győző a leszerelési illetmény második részletének felhasználása miatt kilátásba helyezte, hogy a direktórium és a munkástanács volt tagjait bíróság előtt vonják felelősségre, azonban a képviselőtestület ezt elvetette, és az összeg visszafizetésére pénzügyi kölcsön felvételét szavazta meg.⁴²

³⁹ *Jánoshalmi Vörös Ujság*, 1919. jún. 15. 4., 1919. jún. 22. 3.

⁴⁰ A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója, 190.

⁴¹ MNL BKML, Megyei városok és községek (V.), Jánoshalma nagyközség iratai (V. 342.), Polgári kori iratok (V. 342.b.), A község önkormányzatának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, Jánoshalma közgyűlési jegyzőkönyv 1919–1922 (V. 342.b. 1.a.6k), Jánoshalma, 1919. aug. 21. 1–2. ff.

⁴² Uo. Jánoshalma, 1920. febr. 4. 50–52. ff., 1920. máj. 8. 77–79. ff.

Ezenkívül, amikor a volt kommunistákat a csendőrség elhurcolta, és a Kalocsai Törvényszék felelősségre vonta őket, az eljáróság és a lakosság nem egységként kezelte a volt direktóriumot és a többi funkcionáriust, hanem az egyes személyeket ténykedésük milyensége szerint differenciálta. Így noha némelyikük ellen záporozott a panaszáradat és a felelősségre vonás követelése, mások szabadon bocsátásáért egészen komoly társadalmi mozgalom indult meg. Például Taskovics (tamás) Gergely felmentéséért a polgári olvasókör – amelynek saját állításuk szerint kényszerből kellett szocialista körre átalakulnia – volt tagsága szállt síkra, kilencvenkét aláírással nyomatékosítva kérésüknek.⁴³ Hubay Miklós támogatására pedig többek között a jánoshalmi apácázárda is adott ki igazolólevelet, kiemelve hogy „Hubay Miklós, volt városparancsnok részéről az itteni zárdaintézetnek semmi bántódása nem történt, sőt Kiskunfélegyházáról elüldözött Iskolanénéket át is segített a határvonalon Bácskába.”⁴⁴

A Kalocsai Törvényszék végül a vádlottak többségét felmentette, a legsúlyosabb ítéletet ifj. Balázs Antal kapta, akit az 1920. október 13–16-i jánoshalmi tárgyalás során négy év fegyházra ítélték. Rajta kívül Szabó Mikor Ferencre, Dávid Andrásra és Taskovics Gergelyre zsarolásért tíz hónap fegyházra szabott ki a bíróság, ugyanakkor ezt az előzetes vizsgálati fogsággal letöltöttnek tekintette, így elengedték őket.⁴⁵

Összefoglalás

Tanulmányomban felvázoltam egy vidéki direktórium összetételét, tevékenységét és annak nehézségeit, kapcsolati hálóját, valamint megbecsültségét a felsőbb kommunista szervek és a község előtt. Láthattuk, milyen problémákkal kellett szembesülnie egy olyan tanácsköztársasági testületnek, amely egyrészt késleltetetten tudott megalakulni, másrészt meglehetősen fluktuáló összetételű volt, tagjai között olyan egyénekkel, akik nem rendelkeztek a politikai élet legalapvetőbb ismereteivel sem.

A direktórium attól a községtől, amely fölé rendelték őket, és a település korábbi eljáróságától jórészt értetlenséget és elutasítást

⁴³ MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 61–65. ff.

⁴⁴ MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (VII. 2. d.), Hubay Miklós (619. f. 1/1920–B. 84.), 6. f.

⁴⁵ MNL BKML, Jogszolgáltatás területi szervei (VII.), Kalocsai Törvényszék iratai (VII. 2.), Párttörténeti Intézettől visszakapott iratok (VII. 2. d.), Ifj. Balázs Antal és társai (619. f. 1/1920–B. 1901), 140–148. ff.; *Halasi Ujság*, 1920. okt. 27. 3.

kapott, nem rendelkezett számottevő támogatottsággal. Az országos hatóságok részéről segítséget, érdemi útmutatást nem kaptak, csak ellenőrzést és számonkérést, és így tulajdonképpen külső és belső elszigeteltségben próbálták végrehajtani türelmetlen módon, tiltásokkal, folyamatos ellenőrzéssel és büntetések kiszabásával – hasonló módon ahhoz a bánásmódhoz, amit a direktórium a kormányzervektől kapott – a központi direktívákat, a gazdasági, politikai és mindennapi életet drasztikus mértékben, nem organikusán átalakítani kívánó rendelkezéseket.

Ezekhez az egész vidéki Magyarországon általános szervezési problémákhoz járult hozzá helyi sajátosságként a szerb veszély, azaz a demarkációs vonal közelsége, amely folyamatos feszültséget és számos konfliktust generált a térségben, és a megszállás rémével fenyegette a korábbi járási és vármegyei központjaiktól elvágott, magyar kézen maradt határszéli területeket.

Bibliográfia

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

VII. A jogszolgáltatás területi szervei

VII. 18. Budapesti Királyi Ügyészség iratai

XVI. Tanácsköztársaság

XVI. 3. Budapesti Forradalmi Törvényszék Fogházának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

V. Megyei városok és községek

V. 342. Jánoshalma nagyközség iratai

VII. Jogszolgáltatás területi szervei

VII. 2. Kalocsai Törvényszék iratai

VII. 16. Kalocsai Államügyészség iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K szekció – Polgári kori kormányhatósági levéltárak

Belügyminisztériumi levéltár

K 148 Belügyminisztérium

K 803 1918–1919. évi kormányhatóságok

táviratgyűjteménye

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

V. Plébániai levéltár

V. 59. Jánoshalma

Thorma János Múzeum

A Míasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulata jánoshalmi zárdájának Krónikája, I. kötet

Szakirodalom

- Karsai Ferenc, *Jánoshalma története 1849-től 1945-ig*. Jánoshalma: Jánoshalma Nagyközségi Közös Tanács, 1982.
- Lakatos Andor (szerk.), *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2002.
- Romsics Ignác (szerk.), *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez*. Kecskemét: k. n., 1976.
- Suba János, „A Duna–Tisza közének déli része (1918–1921).” In *A szerbek Magyarországon*, szerk. Zombori István, 73–103. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2016.
- Végső István, „Vörösteror és fehérterror Kiskunhalas térségében, 1919/1920.” In *Halasi Múzeum 3. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 135. évfordulójára*, szerk. Szakál Aurél, 255–266. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum, 2009.

Sajtó- és nyomtatott források

- A Tanácsok Országos Gyűlésének naplója*. Budapest: Athenaeum, 1919.
- A Vörös Hadsereg Rendeletei*, 1919
- Halasi Munkás*, 1919
- Halasi Ujság*, 1920
- Halasi Vörös Ujság*, 1919
- Jánoshalmi Vörös Ujság*, 1919 [*Jánoshalmi Ujság*, 1919]
- Tanácsköztársaság*, 1919
- Vörös Ujság*, 1919

A képek forrása

1. kép: MTA BTK Történettudományi Intézet – Térképtár
<https://www.1914-1918.btk.mta.hu> (Utolsó letöltés: 2022. 05. 31.)
2. kép: Glied Károly, *Jánoshalma negyedszázada. 1945–1970* (Jánoshalma: Jánoshalma Nagyközség Tanácsa, 1970), 87.
3. kép: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Polgári kori kormányhatósági levéltárak (K szekció), Földművelésügyi minisztériumi levéltár, Földművelésügyi Népbiztosság (L 10–20), Szőlészeti és borászati osztály (L 13), 1225/1919. 3. f.
4. kép: Thorma János Múzeum, Fotótár (TJM EF2015.16.11.); Szakál Aurél és Mészáros Endre, *Jánoshalma anno... A település története képekben a 19. század közepétől a 20. század közepéig* (Jánoshalma: Jánoshalmáért Alapítvány, 2016), 158., 257.

Női ÁVH-s koncepciós perek

Az „ávós” nők jelenléte a kommunista igazságszolgáltatásban

Lakatos Dorina

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola

Köztudott, hogy a kommunista rendszerben a tettesekből egyik napról a másikra válhatott áldozat, a koncepciós perek sem a párt, sem az államvédelem embereit nem kímélték. Így került a vádlottak padjára Rajk László és több társa, vagy akár Szűcs Ernő, aki nem jutott el a tárgyalóteremig sem halála előtt. 1953 januárjában magát Péter Gábort is utolérte a végzet több mint 110 ember társaságában, akiket belekeverték ügyébe. Utóbbi esetben az ÁVH felső vezetéséből kiemelt személyek száma magasra rúgott, a vezetővel egyidőben tartóztatták le Bálint István orvos ezredest és Csapó Andort, az épületekért felelős gazdasági részlegvezetőt. Sokan közülük 1945 óta szolgáltak az állambiztonságnál (Müller 2017: 193–194).

Jelen esetben olyan személyek pereinek bemutatására teszek kísérletet, akik nőként „segítették” a szervezet tevékenységét, ám számukra is elérkezett a leszámolás pillanata, a Rajk- és a Péter-ügy során végzett tisztogatóhullámokban maguk is a cellarácsok másik oldalára kerültek. Női mivoltukból adódóan pereik vizsgálata választ adhat arra a kérdésre, vajon a „szocialista emancipációból” adódóan jelentett-e különbözőséget meghurcolásuk férfitársaikétól, voltak-e ennek sajátosságai, vagy nemektől függetlenül végezte „feladatát” az államvédelem.

Hasonlóan a nyilasmozgalomhoz, a kommunista államvédelemben tevékenykedő nők szerepe, sorsa nagyrészt feltáratlan maradt, így ezen nők láthatatlanná váltak a történelem számára. Ennek oka abban keresendő, hogy a különböző politikai intézmények gyakran láthatatlanná teszik a bennük dolgozó nőket (Pető 2019: 35). Így történt ez az államvédelem esetében is: a felsővezetést megvizsgálva nem találunk nőket. Sokkal inkább Péter Gábor, Szűcs Ernő, Piros László, Janikovszky Béla, Farkas Vladimir nevei tornyosulnak elének az Államvédelmi Hatóságot emlegetve. Amennyiben tehát a vizsgálódás központja nem maga a nő, tevékenységük nem feltétlenül éri el a „fontos” jelzőt (Pető 2019: 36), ugyanis nehezebben juthatnak el magasabb pozíciókba.¹

¹ Nem volt azonban lehetetlen a nők felfelé menetelése: Wágner Anna 1948-ban került az államvédelemhez, a Tájékoztatási Osztály vezetője volt, később a

A jelenleg vizsgált koncepciók perек kutatása közben ugyanakkor célszerű figyelembe venni azt a szempontot, hogy az ÁVH-nak dolgozó nőkről van szó. Tevékenységüket így érdemes összevetni a váddal, s feltenni azt a kérdést, vajon egy gépíró nő hogyan tudott kimenteni az internálótáborokból a rendszer szemüvegén keresztül nézve nem rendszerhű személyeket, vagy azt, hogy Simon Jolán esetében, aki Rákosi Mátyás titkárnője volt, a döntő saját maga és munkássága volt-e, vagy pedig férje, Péter Gábor személye.

Koncepciók perек

1949-re lezajlott Magyarország moszkvai mintára történő átalakítása, kezdetét vette a pártállami diktatúra időszaka. A diktatúrának nem csupán fenntartásában, de már kialakításában is szerepet játszott a terror eszköze, hiszen az átmeneti évek választásai világosan megmutatták: a társadalom a demokratikus szabadságjogokon alapuló rendszer mellett állt, s nem a kommunizmus alternatíváját szeretné. A kommunista párt kezébe kerülő Belügyminisztérium – így vele együtt a politikai rendőrség – és az ország területét megszállva tartó Vörös Hadsereg már 1945-től „dolgozott” a szovjetizálás folyamatán, melynek már ekkor részét képezték a koncepciók eljárások.

1946 decemberében az állambiztonsági szervek egy illegális szervezkedés nyomaira akadtak, ebből született meg a Magyar Közösség perекént ismert „köztársaság-ellenes összeesküvés”, amely gyakorlatilag az első nagy koncepciók perекént sorsdöntő esemény volt a magyar történelem alakulásának szempontjából. 229 vádlott részvételével hét per zajlott le, ezek következményeként kényszerítették emigrációba Nagy Ferenc miniszterelnököt, s hurcolták el törvénytelen módon 1947 februárjában a kisgazdapárt főtitkárát, Kovács Bélát. (Szekér 2009: 2) A koncepciók eljárásokkal tarkított igazságszolgáltatás a későbbiekben is a rendszer jellemzője volt, hiszen fennállt a diktatúrára jellemző alapvető probléma, a legitimitáció hiánya, valamint a tény, hogy a lakosság nagy hányada nem lett „rendszerkompatibilis.” Így büntetőjogi eszközök segítségével próbáltak leszámolni a vélt vagy valós ellenségekkel: eltávolították a politikai ellenfeleket, de letartóztattak olyanokat is, akik nem politizáltak, nem fordultak szembe a hatalommal. Egy cél volt, a megfélemlítés, hogy senki ne érezze azt, hogy biztonságban van. Ennek érdekében – illetve ezt bizonyítandó – a rendszer hűségese híveit is bebörtönözték, akár ki is végezték. (Horváth 2015: 27)

Személyzeti Főosztályra helyezték, amelynek 1953-tól alosztályvezetését látta el. 1950 szeptemberében pedig alezredesi ranggal tüntették ki. (11)

A kutatás kerete, forrásbázis

Az előadás alapját a táblázatban felsorolt négy nő koncepció peranyagai adták, vizsgálatuk pedig egy mellékszála annak a kérdésnek, hogy hogyan kapcsolódtak a nők a Rákosi-korszak államvédelmi szervezetéhez. Baxant Olgát és Sally Juditot a Rajk-per, Simon Jolánt és Hajdu Erzsébetet pedig a Péter-per során tartóztatták le és zárták börtönbe. Mind a négy személyt az a rendszer vetette börtönbe, amelyet kiszolgáltak. Kiválasztásukat részben terjedelmi okok indokolják, valamint esetükön keresztül kirajzolódnak azok a tendenciák, amelyek a koncepció perket jellemezték, bizonyos sajátosságok – vagy azok hiánya – amelyek a nők esetében álltak fenn.

		Letartóztatás	Felülvizsgálat
Rajk – per	Baxant Olga	1950	1954
	Sally Judit	1949. július 17.	1955
Péter – per	Péter Gáborné (Simon Jolán)	1953. január 3.	1956
	Pataki Ferencné (Hajdu Erzsébet)	1953	-

1. A vizsgált nők letartóztatási és felülvizsgálati dátumokkal (saját szerkesztés)

A tipikus perek

A jelen tanulmányban vizsgált pereket három csoportra osztottam az alapján, mi volt letartóztatásuk vélt vagy valós indoka, mi alapján lehet tipizálni őket. Az indok kiemelendő, hiszen láthatóan a „jól bevált” magyarázatokat adta a bíróság az ítélelhozatal során. A Péter Gábor személyéhez köthető két hölgy a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűntettek, míg a Rajk-ügy során letartóztatott Sally Judit a demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel, Baxant Olga pedig a Jugoszláviának végzett kémkedés vádjával állt bíróság elé, majd került börtönbe. A továbbiakban azt mutatom be, hogy milyen, a nők szempontjából tipikusnak mondható jellemzői voltak a pereknek, illetve miben nem volt különbség női mivoltukat illetően.

Feleségek és szeretők

1953. január 3-án Rákosi Mátyás magához hívatta az államvédelem rettegett vezetőjét, Péter Gábort, akinek még azon a napon csattant a kezén a bilincs. Vele egyszerre tartóztatták le feleségét, Simon

Jolánt is, aki ily módon osztozott férje sorsában: tizenhatodik rendű vádlottként vonult a tárgyalóterembe 1953. december 24-én. (Müller 2017: 208) Simon Jolán minden szempontból a vezető réteg közelében állt, nem csupán az államvédelmi vezér felesége volt, de Rákosi Mátyás titkárságát is vezette. Már a háború előtt kapcsolatban állt a munkásmozgalommal, 1929-től a Kommunisták Magyarországi Pártjának is tagja volt, majd a háborút követően helyezkedett el a pártközpontban. (1) Állásából adódóan bizalmas párt-, és államtitkokat képező kérdésekről tudott, feltehetően ez vezetett ahhoz a tényhez, hogy férjével együtt ő is a bukott államvédelmisek sorába kényszerült.

Fontos megjegyezni, hogy az élettársak, házastársak hasonló meghurcolása nem volt egyedi eset, Csapó Andor és Bálint István feleségeit is letartóztatták (Müller 2017: 196), Pozsony Endrénét szintén férje gazdasági ügyei miatt vették őrizetbe, ahonnan internálótáborba került. (8) A vádirat tartalmazta, hogy Simon Jolán Rákosi Mátyás Sztálinnak szánt leveléről tájékoztatta Pétert, ezzel pedig államtitkot sértett. Péter Gábor ezzel kapcsolatban 1956-ban úgy vélekedett, hogy házastársakként természetesen megbeszéltek bizonyos pártkérdéseket, de felesége tudta, hogy rendszeresen részt vesz a Politikai Bizottság ülésein, és nem közölt vele olyan információkat, amelyeket államtitoknak lehetne minősíteni. (1) Nem volt azonban törvényszerű, hogy csak a férfiak húzhatták magukkal feleségeiket. Szalkai János államvédelmi századost 1950. augusztus 14-én tartóztatták le azzal a váddal, hogy egy „jugoszláv ügynökkel” élt együtt, akinek minden bizonnyal információkat szolgáltatott ki, így ő is internálótáborban végezte. (6)

Simon Jolánt 1953-ban végül a társadalmi tulajdon ellen folytatólagosan elkövetett bűntettek miatt ítélték el, ugyanis Péter Gáborral meglehetősen fényűző körülmények között éltek a „siker” éveiben. Csapó Andor vallomása alapján az államvédelem „kasszájából” biztosítottak számukra házat, bútorokat, tüzelőanyagot. Továbbá a pazarlását is felrótták a vádiratban, mely szerint először szétverte a házuknál lévő medencét, hogy aztán máshogyan építsék újjá, ablakot építtetett oda, ahol nem volt, lecseréltette a kilincseket. A bíróság bűnösnek találta, és két és fél éves börtönbüntetést szabott ki rá, további három évre pedig eltiltotta a közügyek gyakorlásától. (1)

Simon Jolán mellett Pataki Ferencné, született Hajdu Erzsébet is a vádlottak padján állt az 1953. decemberi tárgyaláson, ő Péter Gábor szeretőjeként kapott helyet a perben. A szerető lét azért érdekes, mert több nő, például Sally Judit esetében is gyakorta felmerülő kérdés volt a munkatársaihoz fűződő személyes kapcsolata. *„Letartóztatásom után Pál [Ákos] és Princz [Gyula] hallgattak ki,*

akik a kihallgatást mindjárt olyan irányba terelték, ami csupán az erkölcsi életemre – nevezetesen arra szorított, hogy kivel és mikor volt szexuális kapcsolatom.” (4) – emlékezett vissza kihallgatására. A peranyagokban több esetben visszatérő elem a férfi-női viszony. Lemmer Klára² 1954-es kihallgatásakor szintén beszélt Csont Ferenchez fűződő kapcsolatáról (10), a Szűcs Ernő által foglalkoztatott hálózati személyekről készített összefoglaló alapján Szántó Zsuzsának³ Szűccsel volt viszonya. (9) Az információszerzéshez egyre több nő került 1945 után, a nemek szerinti megkülönböztetés azonban továbbra is jellemző volt. Egyes tartótisztek szívesen alkalmaztak női ügynököket, akikhez szexuálisan is közeledtek. (Pető 2020: 12–14) Sally, Lemmer és Szántó esetei is arról árulkodnak, hogy a vizsgálat során a kihallgatók előszeretettel élcelődtek a nők erkölcssein, férfiakkhoz kötődő kapcsolatain.

Szintén az illegálitás éveire nyúlik vissza Patakiné Péterrel való kapcsolata, Csapó Andor szavai alapján férje, Pataki Ferenc szabóüzletében ismerkedtek meg a harmincas évek közepén. A háború után Péter vitte be a Köztársaság téri pártközpontba, vele került az Andrásy út 60-ba is. Patakiné 1953 októberében tett vallomása alapján valóban a „kitartott szerető” képében jelenik meg, aki csupán az altábornagy személyes szolgálatára volt jelen. Részesült az ebből adódó kényelemből, mely során Péter Gábor „a magyar nép vagyónát bűnös módon pocskolta” (2), valójában azonban nem végzett tényleges munkát. E szerint 1939-ben kapcsolódott be az illegális kommunista mozgalomba, a háború után pedig Péter Gábor jóvoltából lett párttag és helyezkedhetett el az államvédelemnél. A titkárságon kapott munkát, 1948-tól főhadnagyi, 1952-től pedig századosi rangban, ennek ellenére a hivatalos munkában nem vett részt. Viszont a vezér biztosított számára házat – egészen pontosan többet is, félve attól, kiderül a közöttük lévő kapcsolat –, bútorokat, ékszereket, amelyek mind a hatóság által lefoglalt dolgokból származtak. Ezenkívül rendszeresen ellátták élelmiszerekkel is, a szintén a Péter-perben elítélt Máj László államvédelmi százados vallomása alapján Patakiné édesanyját is támogatta a hatóság. Az államvédelemnél végzett munkáját így nem is rótták fel számára az ítélelhozatal során, csupán a társadalmi tulajdon sérelmére folytatólagosan elkövetett bűntett miatt ítélték el.

² Tisztviselő, Csont Ferenc titkárnője, 1950-ben internálták, onnan csak 1953. szeptember 3-án szabadult. (10)

³ Történelemtanár, 1940-től az SZKP tagja, 1945-ben tért haza Moszkvából. Az összefoglaló alapján Szűcs egyik hálózati személye volt. Kémkedés gyanúja miatt 1952 februárjában őrizetbe vették és hat év börtönre ítélték, azonban kegyelmet kapott, és novemberben szabadlára helyezték. (9)

Indokként esetében ugyanaz szerepelt, mint Simon Jolánnál, az ő szerepét viszont súlyosabbnak értékelték, és négyévnyi börtönbüntetést szabtak ki rá, továbbá öt évre eltiltották a közügyektől. (2)

A „sokat látott” adminisztrátorok

A Rajk-per során létrejött „belügyi koncepció” része volt, hogy Szebenyi Endre belügyi államtitkár Rajk helyetteseként saját bizalmi hálózatot tartott fenn, melynek tagja volt Sally Judit is. Bíróság elé állítása a Szebenyi Endre és társai körül lezajlott per feltáratlan része. (Ötvös 2012: 91) Sally 1945-ben, 22 évesen került tisztviselőként az akkor még Politikai Rendészeti Osztály néven működő szervezetbe. (3) Mindössze három évig volt az állambiztonság munkatársa, 1948-ban ugyanis elbocsájtották állásából, elmondása szerint ez egyedülálló eset volt, és semmi indoklást nem adtak a számára, miért küldik el. (5) Az ellene felhozott vád alapján Szebenyi Endre bizalmasaként vett részt a Rajk által vezetett szervezkedésben. Megvádolták azzal, hogy segédkezett a „fasiszta személyek” szabadon engedésében, kommunistákat figyelt meg munkahelyén és rendszeresen jelentést írt róluk. (3) 1949. november 4-én a következőket ismerte el:

„1945. tavaszán ismerkedtem meg Szebenyivel, aki meglátta, hogy hozzá hasonló nagypolgári politikai beállítottságú vagyok, megbízott bennem, és elmondta, hogy sem a demokráciához, sem a Kommunista Párthoz őt semmisen fűzi. [...] .. először az internálási osztályra helyezett, azzal a feladattal, hogy támogassam az azóta disszidált vezetőnek Zilachy Lászlónak demokrácia ellenes tevékenységét.” (5)

Későbbi vallomásában arról tanúskodik, hogy valóban tett jelentéseket Szebenyi számára, ezek azonban arról szóltak, hogy vannak, akik „fasiszta személyeket” segítenek az osztályon. Ezen vallomásában mutatkozik meg „valódi” feladata is, amely az volt, hogy az internálási osztályon figyelje meg a régi, horthysta rendőrtisztek munkáját, konkrétan Mikes Iván és Gobi Ferenc volt rendőrszázadosokat. Állítása szerint néhány esetben adott át aktákat Szebenyinek, amikor észrevette, hogy Mikes a rendszer szempontjából nem megfelelő személyeknek nyújtott segítséget. Látható, hogy az újbóli tárgyalás során csökkenteni próbálta szerepét, hiszen feladatát „jelentéktelen leírói” jelzővel illette, amelyet Szűcs Ernő azért osztott rá, mert nem bízott benne, így a sajtórendészeti osztályon lapbetiltásokat, sajtószemlét kellett gépelnie. Az internálási, majd pedig a határrendészeti osztályon végzett tevékenységéről is hasonlóan vélekedett: titkárnői minőségben dolgozott, munkaköréből adódóan így nem lehetett befolyása az ellene felhozott vádakra. 1949. július 17-én vették őrizetbe, ekkor kezdődött

meg számára az a tortúra, mely végül beismerő vallomásának aláírásához és az ítélet meghozatalához vezetett. (3) Esetében a valódi indok is jelen van, bár nem tudott ténybeli adatokat szolgáltatni, feltehetően nem volt köze a vádakhoz, mégis internálták, mert túl sok embert ismert, túl sokat látott.

„Az indoklásban az szerepelt, hogy szoros kapcsolatot tartottam Szebenyivel és a Rajk féle összeesküvés több tagjával. Pál azzal bocsájtott el, hogy jóllehet bünt szerinte nem követtem el, mivel azonban túl sok embert ismertem a letartóztatottak közül, így a Rajk ügy hullámainak elcsitulásáig helyesebb ha „kivonnak” a forgalomból.” (4)

A bíróság végül valóban „kivonta a forgalomból”, az ellene felhozott hosszú bűnlajstrom alapján háromévi fegyházbüntetést kapott és tíz évre megfosztották a politikai jogaitól. (3)

Kémkedés

1949-ben megváltozott a nemzetközi helyzet, Jugoszlávia „különutas” igénye 1948. június 28-án az állam kizárásához vezetett. A Rajk-per egyik vonala a Jugoszláviának történő kémkedés jegyében zajlott, ez megjelenik több koncepció perben is. Baxant Olga 1947-ben Rajk közbenjárására került az Államvédelmi Osztályhoz külső munkatársukként, de viszonylag rövid ideig dolgozott ott, ugyanis 1948 augusztusában elbocsájtották. Ezt követően a MÁV-nál helyezkedett el segédmunkásként, közben pedig családot alapított Szalkai János államvédelmi századossal. 1950. augusztus 14-én mindkettőjüket letartóztatta az Államvédelmi Hatóság, Baxant Olgát azzal a váddal, hogy kémkedett Jugoszláviának, Szalkai pedig „jugoszláv ügynök” élettársa miatt került évekre internálótáborba.

Nem ez volt ugyanakkor az első eset, hogy az érintett hölgyet kémkedéssel vádolták: 1938. szeptember 19-én ítélte a bíróság 15 év börtönbüntetésre Jugoszláviának történő kémkedés miatt. Ekkor Olga mindössze 14 éves volt, az 1954. júniusi kihallgatási jegyzőkönyve alapján a nagybátyja vitte bele a kémkedési ügybe, ekkor az volt a feladata, hogy leveleket adjon fel a pécsi főpostán. (6) A Rajk-per során újból kémkedés gyanújával vették őrizetbe, a vádirat szerint dr. Bikár Szvetiszláv jugoszláv követségi alkalmazott szervezte be kémiszolgálatra, s megbízta, helyezkedjen el az államvédelemnél és derítse fel, kik dolgoznak a jugoszláv vonalon. Továbbá azt is feladatául adta, hogy a déli határ mentén szervezzen hálózatot a hírszerzők támogatására. Ezen iratok szerint az ő utasítására lépett kapcsolatba Szalkai János államvédelmi beosztottal is, hogy információkat szerezzen tőle. (7) Baxant Olga 1954. június 15-i kihallgatásán úgy emlékezett vissza, az eljárás alapját az ellene hozott

korábbi ítélet adta: „Megjegyezni kívánom, hogy az egész tárgyalás során végigvonult az, hogy mivel már 8-évet ültem a Jugoszlávoknak végzett kémkedés miatt, feltételezhető, hogy a felszabadulás után is tovább folytattam a Jugoszlávok részére hírszerző tevékenységemet.” Hiába bizonygatta ártatlanságát, végül 1951 májusában beismerő vallomása alapján a honvédelmi bíróság másodfokon is életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, amiért kapcsolatban állt UDB-alkalmazottal és katonai titkokat képező adatokat osztott meg vele. (6)

Módszerek

1953 júniusában Rákosi Mátyást a Központi Vezetőség ülésén önkritikára kényszerítették, ekkor azt nyilatkozta: „Én vezettem az Államvédelmi Hatóságot. Ezzel kapcsolatosan beavatkoztam az ügyek vitelébe, beleszóltam abba, hogy kit tartóztassanak le, kit bántalmazzanak, kit hogyan ítéljenek el.” Az állambiztonság emberei a kihallgatások során előre megadott kérdéseket tettek fel, s minden eszközt bevetettek, hogy a Szovjetunió legfőbb ügyésze, A. J. Visinszkij által a „bizonyítékok királynőjének” tekintett beismerő vallomást valamilyen módon kicsikarják az őrizetesekből. „Ha mi azt akarjuk, azt is beismeri, hogy tegnap este Churchill-lel sétált a Margit-hídon” – vélekedett Péter Gábor az általa vezetett szervezet ténykedéséről. (Horváth 2015: 27–30)

A jelen esetben vizsgált négy nő perében is a beismerő vallomások döntöttek. Bizonyos, hogy az államvédelem emberei nem tettek különbséget aközött, hogy ezt egy férfi vagy egy nő esetében kell véghezvinni, és a terror legkegyetlenebb eszközeit vetették be az utóbbi nemmel szemben is. Fellelhető egyrészt a fizikai erőszak alábbi formája.

„... [...] az alapügy nyomozása során velem szemben lelki és testi kényszert alkalmaztak. Ez abban nyilvánult meg, hogy gumibottal vertek, éjjel-nappal kihallgattak, nem hagytak aludni, sokat kellett állnom, magán cellába zártak és így teljesen megtörték az ellenállásomat. Nagyon sokat fenyegettek, hogy kivégeznek, vagy hogy lezárnak a pincébe és ott meg is rohadhatok. Gyakran hivatkoztak a pártra és arra, hogy a párt kéri tőlem, hogy tegyek vallomást Szebenyi és mások ellen.” (5) – emlékezett vissza Sally Judit a vizsgálati fogság időszakára a perújrafelvétel során.

Ebből látható, hogy nem csupán a fizikai erőszak, a fenyegetés eszközét alkalmazták, de gyakorta hivatkoztak a párt kívánalmára is, s arra, hogy ezzel a pártot, a rendszert segítik. Simon Jolán szintén az akkori „légkörre” hivatkozott később, s arra panaszkodott, hogy hónapokig verték, bilincsben tartották. (1) 1954. január 14-én a

Katonai Felsőbírószágon tárgyalták az államvédelem vezetőjének ügyét. Péter az utolsó szó jogán elmondott beszédében utalt felesége megpróbáltatásaira: magára nézve a halálbüntetést is jogosnak tartotta, de kérte feleségének felmentését, aki nála „mindig keményebb, különb” nő volt, jelenleg viszont romlott testi és lelki állapotban van. (Müller 2017: 211)

A kémkedéssel vádolt Baxant Olgát egykori kihallgatója, Kovács László vallomása alapján gyermekével, családjával próbálták manipulálni a vizsgálat alatt, ugyanis Olga letartóztatása előtt bő másfél évvel, 1949 januárjában adott életet gyermekének. (6)

„Baxant Olgát 8-12 órás kihallgatáson bírtam rá „pszichológiai” módszerrel beismerő vallomás aláírására. Azt mondtam neki, hogy tudom, hogy régi kém, tudom, hogy az ÁVH-nak is dolgozott, ha beismerő vallomást tesz ismét számítunk munkájára, visszafordítjuk a jugoszlávok felé, s ilyen réven szabadlábra kerülhet. Ezen kívül megtudtam Baxant Olgától azt is, hogy gyermeke beteg, s ezt felhasználtam a vizsgálat érdekében. Azt mondtam, ha kiszabadul módja lesz a gyermekét gondozni. Ezek után Baxant Olga gondolkodási időt kért, s végül is beismerő vallomást tett. Ígéretemnek egyébként reális alapja nem volt, Baxant Olgát semmiképen sem helyeztük volna szabadlábra.” (7)

Kovács László a beteg gyermekkel történő manipuláción túl tehát a szabadságot ígérte, az újbóli államvédelmi munka lehetőségét, amelyet Olga el is hitt. Az 1954. október 16-i tárgyaláson még hivatkozott is arra, hogy az ÁVH volt alkalmazottjaként tapasztalta, hogy presszió céljából aláírtak hamis tartalommal bíró jegyzőkönyveket bizonyos személyekkel. (7)

Felülvizsgálat?

1954 tavaszán érkezett a törvénytelen ségek felülvizsgálatának ideje. Ekkor indul meg a nagyobb koncepciók eljárások felülvizsgálata, ám ez a teljesség igénye nélkül történt: kizárólag a munkásmozgalmi perekre korlátozódott. A felelősség kérdését is érzékenyen kezelték ekkor, ugyanis ez nem érintette a legszűkebb hatalmi kört, a pártvezető, Rákosi Mátyás személyét semmiképp. (Müller 2017: 213–214) A jelenleg érintett négy nő esetében is erre az időszakra tehetőek a felülvizsgálatok, 1954 és 1956 közé. Közös pont bennük, hogy mind a hárman – Patakinét leszámítva, ő ugyanis nem részesül a felülvizsgálat kegyeiben – az akkori állapotokra hivatkoztak, a kényszer eszközeire, akkori vallomásaik hamisságát hangsúlyozták.

Simon Jolán nem töltötte le kiszabott büntetését, ugyanis az 1953/11-es közkegyelmi törvényerejű rendelet értelmében büntetésének

egyharmadával csökkentették a letöltendő idejét, így egy év és nyolc hónap után kiszabadult. (Müller 2017: 209) Szabadulása után felülvizsgálatot kért, végül bűncselekmény hiányában felmentették a vádpontok alól. (1) Pataki Ferencné sorsa másként alakult, bár 1956-ban már ő is szabadlábon volt (Baráth 1999: 98) – feltehetően a közkegyelmi rendeletnek köszönhetően, ügyét nem vették újra elő. Ugyan jogtalanak tartotta az ítéletet, hiába kért perújítást, azt 1957. május 13-án elutasították, továbbra is fenntartották azt az álláspontot, hogy a társadalmi tulajdon ellen bűnöket követett el. (2) Valószínűleg többre értékelték a szerepét Simon Jolán személyénél, hiszen hasonló vádakkal álltak a bíróság elé, Péter „szeretőjét” végül mégsem mentesítették a büntetett előélet hátrányai alól.

Sally Judit büntetését letöltve 1953 augusztusában szabadult ki. Két évvel később, 1955. augusztusban folytatták perújítási tárgyalását, mely során bűncselekmény hiányában felmentették minden ellene felhozott vádpont alól. (3) Ennek során szólalt meg Bárd Károly, akinek vallomásaiban – melyet, lévén egykor kihallgatója volt, érdemes fenntartással kezelni – az szerepel, úgy hitte, csupán prevencióból internálták, de maga az ítélet őt is meglepte. (4)

Baxant Olga 1954-ben, perújrafelvétele idején a sátorlajaujhelyi végrehajtóintézményben töltötte kiszabott életfogytiglani börtönbüntetését. A jugoszláv kémkedés tényét csupán beismerő vallomása bizonyította, melyet a későbbiekben kevésnek ítélték az ítélet meghozatalához. Azt azonban nem tudták bebizonyítani, hogy Olga nem kémkedett, a bíróság ekkor is úgy ítélte meg, hogy gyanúsítható hűtlenséggel. Egykori kihallgatója, Kovács László meg is jegyezte, hogy „*Baxant Olga egyébként a mai véleményem szerint is kém. [...] Ilyen trükknek, mint amilyen az én ígéretem⁴ volt, csak is hivatásos kém „dőlhet” be, aki tud kétfelé irányuló munka létezéséről.*” A legfőbb ügyész így kérte felmentését, mely szerint „...*a puszta gyanú, vagy a vádlott szavahihetőségében való kételkedés önmagában a bűnösség megállapításának alapját nem képezheti.*” 1954 októberében végül döntöttek, és bizonyíték hiányában felmentik büntetése alól. Ám nemcsak a Rajk-ügyhöz kapcsolódó kémkedése került terítékre a bíróságon, hanem a „gyermekkori bűnei” is: kimondták, hogy nem volt tisztában azzal, hogy bűncselekményt követett el, csak nagybátyja megtévesztése miatt került bele ebbe az ügybe. Érvelésük a kommunista igazságszolgáltatás ismérvei alapján álszentnek tűnhet, hiszen a „fasiszta bíróság kegyetlenségét” hangsúlyozták, amely nem vette figyelembe védekezését, és azt, hogy „*milyen rendkívüli rombolást*

⁴ Kovács László azt ajánlotta fel számára, hogy amennyiben aláírja a beismerő vallomást, szabadlábra kerül, és visszahelyezik az államvédelemhez, így nem Jugoszláviát, hanem az ÁVH-t segítheti továbbiakban a munkájával.

idézhet elő egy olyan súlyos szabadságvesztés büntetés a fiatal lány lelkivilágában.” (7)

Bibliográfia

Forrásjegyzék

- (1) ÁBTL 2.1 – VI/13 (V-150250) Péter Gáborné
- (2) ÁBTL 2.1. – VI/12 (V-150247) Pataki Ferencné
- (3) ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/10 (V-142711) Sally Judit (Rajk László és társai)
- (4) ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/10-a (V-142711/1) Sally Judit (Rajk László és társai)
- (5) ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/13-a (V-14275/1) Sally Judit és Villányi Ernő (Rajk László és társai)
- (6) ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/68 (V-142784) Baxant Olga
- (7) ÁBTL 2.1. – 2.1. – I/68-a (V-142784/1) Baxant Olga
- (8) ÁBTL 2.1. – V/31 (V-150295) Pozsony Endréné
- (9) ÁBTL 2.1. – 2.1. – IX/61 Feljegyzések Szűcs Ernő volt áv. ezredes által foglalkoztatott hálózati személyekről
- (10) ÁBTL 2.1. – V/5 (V-150237) Csont Ferenc
- (11) ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 6657 Wágner Anna

Irodalomjegyzék

Baráth Magdolna. – A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956-1962. In *Évkönyv VII.* szerk: Ständeisky Éva, Rainer M. János, 95–108. Budapest: 1956-os Intézet, 1999.

Horváth Attila. *Koncepciók perек a szovjet típusú diktatúrában.* Rubicon 2015/10. 26–33.

Müller Rolf. *Az erőszak neve: Péter Gábor.* Bp. Jaffa, 2017.

Ötvös István. *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Attraktor. Máriabesnyő-Gödöllő. 2012.

Pető Andrea. *Láthatatlan elkövetők: Nők a magyarországi nyilasmozgalomban.* Bp.: Jaffa, 2019.

Pető Andrea. – A hidegháború hírszerzése a társadalmi nemek szempontjából. In *Ügynökhistóriák a Lajtán innen és túl. Hírszerzéstörténeti tanulmányok - Közelmúltunk hagyatéka.* szerk: Baráth Magdolna, Székér Nóra, 11–24. Budapest-Pécs, 2020.

Székér Nóra. *A magyar közösség története.* PhD-értekezés, PPKE BTK 2009., <https://mek.oszk.hu/08400/08480/08480.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 04. 23.)

Az Alaptörvény 28. cikke szerinti jogértelmezés megvalósulása a felsőbb bírósági büntető jogi gyakorlatban

Lukács Domokos

ELTE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék

Az Alaptörvény 28. cikke jelentős alkotmányos újítás a régi Alkotmányhoz képest, nemzetközi szinten is egyedülálló módszer mentén szabályozza a bírósági jogértelmezést. Tartalmilag az Alaptörvény 28. cikke a bíróságok számára azt a követelményt támasztja, hogy a bíróságok jogszabályokhoz kapcsolódó nem normatív elemek, így a jogszabály preambulumát, illetve törvényalkotói indokolását is vegyék figyelembe a jogértelmezésük során. A büntető jog területére szűkíteni a vizsgálatot végül – a terjedelmi korlátok mellett – azért releváns, mert *prima facie* a jogterületet jellemző kógens rendelkezések kiemelik, felértékelik a bírói jogértelmezés, „jogtalálás” szerepét.

Jelen kutatás körében a Kúria Büntető Kollégiumának az Alaptörvény hatályba lépése óta (2012. január 1.) született határozatait vizsgáltam. Az Alaptörvény elfogadása után tíz évvel már érdemes áttekinteni az alkotmányos követelmény gyakorlatát, tekintettel arra is, hogy az Alaptörvény hetedik módosítása pár évvel ezelőtt további értelemezési követelményekkel bővítette a cikk tartalmát. A felsőbb bírósági gyakorlat elemzése abból az időszakból származik, hogy a „korlátozott precedensrendszer” bevezetésével a Kúria határozataira történő hivatkozások számának növekedése várható, ez indokolja, hogy visszamenőlegesen is főként ezen határozatok kerüljenek fókuszba. A vizsgált határozatok száma és időbeli eloszlása az 1. sz. táblázat szerint alakult. Ennek mentén már előzetesen levonható az a következtetés, hogy a gyakorlat leginkább sporadikus, ennek az lehetséges okait kívánom körbejárni az írásomban.

Év	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022*
Határozatok száma (db)	-	-	-	1	2	1	1	4	2	-	-

1. sz. táblázat, * az adott évre vonatkozó statisztika csonka.

Az Alaptörvény 28. cikke – az Alaptörvény hetedik módosítása nyomán – három alkotmányos követelményt határoz meg a bíróságok számára, amelyeket egyenként vizsgálom meg a következőkben.

Összhang követelménye

Az első követelmény az „összhang követelménye”, amely előírja, hogy „a bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok szövegét elsősorban azok céljával és az Alaptörvénnyel összhangban értelmezik.” Ezen követelmény két részkövetelményre bontható (jogszabályok célja szerinti értelemezés és Alaptörvénnyel való összhang), melyek különállóságát az Alkotmánybíróság (a továbbiakban: AB) gyakorlatából is ki lehet olvasni (Szigeti, 2018:11). Ezen körben elmondható, hogy a cél szerinti értelemezés régi hagyományra tekint vissza a magyar bíróságok körében, így 1945 előtt a „célelvű” értelemezés jelen volt, ugyanakkor a szocialista jogtudomány visszaszorította ezt a bíróságok mérlegelésének nagy teret engedhető értelemezési irányzatot (Jakab, 2011).

E követelmény kapcsán alakult ki először jogirodalmi vita, ugyanis az összhangban értelmezésnek két nagy irányzata létezik (Szigeti, 2011:9). Az objektív irányzat szerint a normából (például annak szerkezetéből, szabályozási tárgyából) fakadó célt kell figyelembe venni, míg a szubjektív irányzat szerint a jogalkotó szándékát szükséges figyelembe venni például a jogszabályhoz főzött indokoláson keresztül. Az Alaptörvény eredeti szövegét mindkét irányzat szerint lehetett értelmezni, mely kérdésben az Alaptörvény hetedik módosítása a szubjektív irány mellett foglalt állást. Ugyanakkor az „elsősorban” kitétel a módosított cikkben nem teljesen zárta ki az objektív értelemezés létjogosultságát.

Az összhangban értelmezés kapcsán egy lehetséges aggály az AB és a Kúria, illetve a bíróságok szerepét érinti. A tágabb kontextus szerint az AB egyedi ügyeket nem kíván eldönteni, emellett a bíróság számára az aktív közreműködés követelményét írja elő a bíróságoknak (28/2013. (X. 9.) AB határozat, Indokolás [40]). Szűkebb kontextusban az AB a jogszabályok Alaptörvénnyel való összhangját állapíthatja meg, ezzel szemben a bíróságok csak az adott jogszabályhelyet értelmezhetik az Alaptörvénnyel összhangban. A bíróságoknak ugyanakkor az összhangban értelmezéshez először meg kell állapítani a jogszabály értelmét és az összhang lehetőségét, majd ezt követően értelmezhetik az adott jogszabályhelyet összhangban az Alaptörvénnyel. Ennek nyomán a bíróságok és az AB hatásköre nem különül el hermetikusan, így egy pozitív hatásköri összeütközés lehetséges egy egyébként kifejezetten jelentős alkotmányossági kritérium kapcsán, ami mindkét szervet óvatosságra ösztönzi.

A fenti óvatosság tükröződik abban, hogy a gyakorlatban konkrét alaptörvényi rendelkezésre hivatkozás nem történt még az összhangban értelemezés körében, csak három esetben hivatkozott a Kúria olyan

alkotmánybírósági határozatra, amely az Alaptörvény 28. cikkét és más alaptörvényi rendelkezést egyszerre értelmezett (Bfv.752/2020/17., Bfv.1377/2020/12., Bfv.300/2019/16.). Emellett a jogszabályok céljára hivatkozásra két határozatban volt eddig példa (EBD.2016.B.5., Bfv.1396/2019/6.), amelyek érdemi indokolásokra való szubjektív hivatkozások voltak.

Preambulumok és indokolások

Az Alaptörvény hetedik módosításából a szubjektív irányzat elsőbbségét lehet kiolvasni az alapján, hogy „a jogszabályok céljának megállapítása során elsősorban a jogszabály preambulumát, illetve a jogszabály megalkotására vagy módosítására irányuló javaslat indokolását kell figyelembe venni.”

A preambulumok használata kapcsán a fő problémát az jelenti, hogy ezek megfogalmazásakor a jogalkotás célja nem normatív szöveg megfogalmazása. Ennek mentén sem a formáját, sem a tartalmát nem kötik szigorú előírásokhoz. Így tartalmazhat például a szabályozás előzményére, indokára és céljára, valamint – korlátok között – elvi, elméleti tételek való utalást is (a jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet 51. § {3} bek. *a-b* pontok). További probléma, hogy korábbi – igaz nem büntetőjogi tárgyú – jogalkotási technika alapján a törvény kezdő §-aiban szerepeltettek olyan rendelkezéseket, alapvetéseket, amelyek akár preambulumba is kerülhettek volna (például az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény). Feltehetőleg a homályosság, illetve a kevés ilyen technikával alkotott büntetőjogi tárgyú törvény miatt nincs ilyen hivatkozásra példa a gyakorlatban.

Az indokolások kapcsán hasonló aggályok merülhetnek fel, mint a preambulumok mentén. A normativitás hiánya miatt a jogalkotás számára nem vált prioritássá minőségi indokolások megalkotása. Így például Varga Zs. András egyik megállapítását lehet idézni, mely szerint az indokolás gyakran „lényegében megismétli a normaszöveget paragrafus jel nélkül” (Varga, 2018:7). Továbbá kiemelendő az az eset is, ahol az AB megállapította, hogy az adott jogszabályi rendelkezés nem felelt meg a jogalkotó miniszteri indokolásban megfogalmazott szándékának (1/2020. (VIII. 4.) AB határozat, Indokolás [95]), valamint a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény 18. § {4}-{5} bekezdéseinek az Alaptörvény 28. cikkével való összhangja sem tisztázott. A fentiek mentén csak két határozat azonosítható, ahol indokolásra történt hivatkozás (EBD.2016.B.5., Bfv.1396/2019/6.).

Az Alaptörvény hetedik módosításához fűzött miniszteri indokolás szerint a konkrét módosítás nem csak a jogalkalmazás, hanem a

jogalkotás számára is új irányt tűz ki (Trócsányi, 2018), amelynek érdemi nyomát még nem – és ennek hiányában a gyakorlatban való megjelenését sem – lehet látni.

A cél értelemezése

A harmadik kritérium alapján „az Alaptörvény és a jogszabályok értelmezésekor azt kell feltételezni, hogy a józan észnek és a közjónak megfelelő, erkölcsös és gazdaságos célt szolgálnak.” Ezen követelmény kapcsán az a klasszikus aggály merül fel, hogy a gyakorlat hogyan tudja kezelni jogon túli normák beemelését a jogrendszerbe, hogyan tudja ezt a jogbiztonságot nem sértően alkalmazni. A jogirodalom egyetértésben van e rendelkezés kapcsán a kilógó, az első két követelménytől eltérő, jellegét illetően is, így ezen követelmény az értelemezés ellenőrzésére szolgál, alapvetően vélelem-jellegű, amelyet meg lehet dönteni. (Jakab, 2011:86; Varga, 2018)

A fenti rendelkezésnek három lehetséges értelemezési keretét látom:

1. Generálklauzula jelleg: a teljes mondatot egyben – tehát mind a négy követelményt egyszerre – alkalmazni, és a szavak jelentésén túlmutató tartalommal megtölteni.
2. Korlátozott generálklauzula jelleg: tagmondatokban foglalt fogalmakat páronként – „józan észnek és a közjónak megfelelő cél”, valamint „erkölcsös és gazdaságos cél” – való alkalmazása.
3. Független jellegű megközelítés: a négy fogalom önmagában való alkalmazása.

A fenti irányzatok közül a gyakorlatban a második és harmadik értelemezési keretbe illőt lehet találni. Egy határozat járulékos érvelésként a józan ész és közjónak szolgálatára alkalmas értelemezést emeli be az indokolásába (Bfv.398/2016/9.). Emellett a gyakorlatban a józan észre való hivatkozás jelenik meg még négy határozatban (Bfv.1897/2015/6., Bhar.173/2019/4., Bfv.1173/2019/5., Bfv.758/2016/6.), amelyek közül csak egy értékelhető önálló és nem járulékos hivatkozásnak. A teljesen független és feldaraboló értelemezés kritikája látható a józan ész hivatkozása kapcsán a korábbi gyakorlati példák alapján, így különösen az „életszerűség” (Tóth, 2017:134), valamint a „nyilvánvalóság” (Zódi, 2021) büntetőjogi határozatokban való túlhasználatában.

Záró gondolatok

A büntetőjogi – így a kógens rendelkezések által kirajzolt – keretek az értelemezés szerepét alapvetően felértékelhetnék, ugyanakkor a kirajzolt dogmatika az értelemezést ezzel párhuzamosan vissza is szorítja – például a terhelt terhére irányuló analógia tilalmán keresztül – a jogbiztonság érdekében.

Minden jogalkalmazás értelemszerűen jogértelmezési tevékenység is, emiatt a bíróságok az Alaptörvény 28. cikkének magától értetődő alkalmazása miatt expliciten nem hivatkozzák az adott alaptörvényi helyet. Ezen implicit joggyakorlat jelenik meg például a Bhar.571/2019/41. határozatban, azzal, hogy a további hasonló gyakorlat is jelentősre becsülhető.

Az fentebb tárgyalt alkotmányos követelményekre való támaszkodást az AB egy tétele is korlátozza. A „megfelelően értelmezhető normatartalom” (26/1992. (IV. 30.) AB határozat) alapján a bíróságoknak azt kell vélelmezniük, hogy a jogszabály szövegéből kiindulva képesnek kell lenniük eldönteni a jogvitát, így az egyéb értelemezési lehetőségek másodlagos szerepbe szorulnak vissza.

Végző soron az Alaptörvény hetedik módosítása a korábbi két követelmény mellé egy harmadikat is támasztott, ezzel a korábbi gyakorlatnak csak egy elemét – igaz azt sem teljesen egyértelműen – tartotta kiigazításra szükségesnek, így a sporadikus, a büntetőjog területén szinten nem létezőnek tekinthető gyakorlatot hagyta jóvá és erősítette meg abban, hogy az megfelel az alkotmányozói elképzelésnek.

„A törvényeket értelmezni nem azt jelenti, hogy a betűjüknek engedelmessé válnak, hanem értelmüknek és céljuknak.” Celsus, Digesta 1,3,17.

Összességében bár az Alaptörvény nem jogszabály, mégis, ha fenti Celsus-idézetből kiindulva magának az Alaptörvény 28. cikkének az értelmét és célját keressük, akkor arra lehet jutni, hogy a kontextusa, tartalma jelenleg nem maradéktalanul meghatározott, ezért a jogbiztonságot szem elől veszíteni nem akaró gyakorlat csupán tétova lépéseket tehet.

Bibliográfia

<https://2015-2019.kormany.hu/hu/igazsagugyi-miniszterium/a-miniszter/beszedekek-publikaciok-interjuk/trocsanyi-laszlo-expozeja-az-alaptoervenyt-hetedik-modositasarol>

Jakab András: A bírói jogértelmezés az Alaptörvény tükrében. *Jogesetek Magyarázata*. 2011/4, 86–94.

Szigeti Krisztina: A bírói jogértelmezés és a hetedik alaptörvény-módosítás. *Eljárásjogi Szemle* 2018/4. 9-17.

Tóth J. Zoltán: A magyar bírói érvelés jellege. Jogértelmezés és jogi érvelés a magyar felsőbb bíróságok gyakorlatában. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. 2017./2. 121–138.

*Lukács Domokos: Az Alaptörvény 28. cikke szerinti jogértelmezés
megvalósulása a felsőbb bírósági büntetőjogi gyakorlatban*

Varga Zs. András: Törvényjavaslatok indokolása - az Alaptörvény hetedik módosításának 8. cikkéről. *Pázmány Law Working Papers*, 2018/13. 7. http://plwp.eu/files/PLWP_2018-13_VargaZS_2.pdf

Zódi Zsolt: Precedens. in Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogbölcselet rovat, rovatszerkesztő: Szabó Miklós, Jakab András) (2021).

ABH-k:

26/1992. (IV. 30.) AB határozat; 1/2020. (VIII. 4.) AB határozat; 28/2013. (X. 9.) AB határozat

Bírósági határozatok:

Bhar.571/2019/41.; Bfv.398/2016/9.; Bfv.1897/2015/6.;
Bhar.173/2019/4.; Bfv.1173/2019/5.; Bfv.758/2016/6.; Bfv.752/2020/17.;
Bfv.1377/2020/12.; Bfv.300/2019/16.; EBD.2016.B.5.; Bfv.1396/2019/6.

Jogszabályok:

a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény; a jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet; az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény

Bűn és bűnhődés

Messalina megjelenítése Tacitus Annalesében

Magdus Tamás

ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék

A principátus és Tacitus

Tacitus egy igen érdekes és kettős szerepet foglal el a principátus történetében. A II. században írt művében több mint egy évszázadra visszatekint a principátus rendszerére, olyan emberek uralmára, akik egyeduralkodók voltak és ezt köztársasági álcába bújtatták. A *res publicában* a senatori osztály uralta Róma és a birodalom közigazgatását és hadseregét. Tacitus idejére ez már gyökeresen megváltozott, a senatus ülésezett, magistratusokat ők választották, de az irányítás, különösen a legiók és a provinciák felett, már kicsúszott a kezükből. Hosszú időbe telt, hogy az egykori uralkodóosztály megtalálja politikai helyét az új rendben. Az eredeti senatori családok kihaltak vagy meggyilkolták őket, egyre inkább a császár által kiválasztott itáliai *homo novusok* és a tartományok romanizált elitjéből kikerülő senatorok, katonai előjárók szorították ki őket a helyükről. Sokan készek voltak fenntartani az államszolgálat ősi hagyományát, de hiányoztak a politikai tapasztalatok és az előkelő származású család. Hasonló lehetett Tacitus esete is, aki vagy Galliából vagy valamelyik észak-olaszországi tartományból származhatott. A principátus alatt senator lett, Rómában ismert *orator*, *consul suffectus* és tartományi kormányzó.¹ Amikor Tacitus a principátus legkorábbi generációinak történeteit mondja el, akkor egy összetett szempontsor alapján dolgozik. Egy senator, aki egy olyan társadalmi csoport tagja, akiknek hatalmát a princeps erősen korlátozza.

Claudius császár esetében Tacitus egy olyan történetírói hagyományt dolgozott fel, amelyben a princeps tudálékosnak, testileg és szellemileg fogyatékosnak, egyszóval uralkodásra alkalmatlannak állították be. Ezt tetézi állítólagos befolyásolhatósága, hiszen szabadosai és aktuális feleségei uralkodnak felette.² Külön vita tárgyát képezi az, hogy Claudius milyen adminisztratív változásokat vezetett be, hiszen jelentősen kibővítette a császári kormányzat hatókörét a senatorok rovására. Itt kell figyelembe vennünk azokat a szabadosokat, akik az általunk tárgyalt Tacitus történetben fontos szerepet játszottak. Más római előkelőhöz hasonlóan a császárok is rabszolgáikra és

¹ Tacitus életéről bővebben lásd: (Syme 1958: 59–74)

² Suet, Claud. 29.

szabadosaikra bízták vagyonukat és üzleti ügyeiket. Claudius esetében a közigazgatás és a pénzügyekkel foglalkozó bürokrácia magjává váltak ezek az emberek. (Millar 1992: 70)

Tacitus *Annales*ében Claudius uralkodásának első hat évéről nem tudunk meg semmilyen információt. Az első mozzanat a kétszeresen consulviselt Decimus Valerius Asiaticus tárgyalása, amelyet szokatlan módon nem a senatus előtt, hanem a császár hálószobájában tartanak meg és jelen van maga a princeps és felesége is.³ Messalina arra kényszerítette Suillius senatort és fiának Britannicusnak oktatóját, Sosibiusot, hogy vádolják be Asiaticust különféle bűncselekményekkel, azzal az indokkal, hogy hatalma és gazdagsága fenyegeti a trónt. Tacitus beszámolójában a valódi mozgatórugók a féltékenység és a kapzsiság. Úgy véli, hogy Asiaticusnak az a Poppaea Sabina volt szeretője, aki kapcsolatban állt Messalina egyik szeretőjével, egy Mnester nevű színésszel és néhány kiválóan gondozott kertre is vágyott a császár felesége, amelyek történetesen a vádlott férfi tulajdonában voltak. Asiaticus végül a császár kegyéből öngyilkosságot követhet el, míg Messalina, a férje tudta nélkül beszéli rá Poppea Sabinát az öngyilkosságra. Annak a római lovagrendűnek is megkellett halnia, aki Mnesternek és Poppeának adta házáat találkozóik lebonyolítására. Tacitus írása azzal folytatódik, hogy Messalina viszonyba kezd Gaius Siliusszal. Ennek az új szerelemnek a következményeként a császárné elűzeti Silius feleségét, azonban Claudius semmit sem tud az ügyről. Silius házasságot javasol Messalinának és Claudius fiát, Britannicust örökbefogadná és biztosítja Messalinának a hatalmát. Amikor Claudius Ostiába megy, Messalina és Silius házasságot kötnek. Tacitus szerint a császár köre megrémült az esetleges államcsíny lehetőségétől. A szabadosok gondoskodtak arról, hogy Claudius megtudja Messalina és Silius házasságát és Tacitus szerint:

„Közismert dolog: Claudius olyan rémület fogta el, hogy ismételtlen kérdezte, ő-e a hatalom birtokosa, és Silius magánszemély-e?” (Tac. ann. 11.31.)⁴

Tacitus narrációja oda-vissza húzódik a férj és a feleség között. Claudius visszatér Rómába, elkerüli a közvetlen konfrontációt Messalinával, visszafelé megerősíti a hadseregnél a helyzetét, meglátogatja Silius házáat, majd levezeti Messalina korábbi szeretőinek tárgyalását. Messalina a maga részéről egy vad ünnepséget szervez, azonban amint megtudják, hogy a princeps közeledik, elmenekülnek. Amikor megérkezik a hír Claudius visszatéréséről, a vendégek szétszóródnak

³ Az egész történetet lásd Tac. ann. XI. 1–3.

⁴ Minden Tacitus szöveghelyet Borzsák István fordításában közlök.

és Messalina túlélés céljából szervezkedni kezd. A történet vége jól ismert, Narcissus által küldött katonák a Lucullus-kertekben meggyilkolják, azelőtt, hogy öngyilkosságot követett volna el.

Problémák a szöveghellyel

Ezekben a Claudius uralkodásáról szóló fejezetekben egy házasságtörő, kapzsi, telhetetlen asszony és a hatalomért sóvárgó felszabadított rabszolgák határozzák meg az eseményeket. A császár nem képes önálló fellépésre, passzív, manipulált és összezavarodott. A senatorok a női vágy egyszerű eszközeinek vagy talpnyalóknak vannak beállítva. A senatori rend ilyen irányú negatív bemutatása nyilván problémákat vet fel Tacitus narrációjával kapcsolatban, azonban ez társadalomtörténetileg megideologizálható. A principátus kialakulásával egy új társadalmi réteg is megerősödött, a *homo novus*oké. Nem patricius származású, új embereket semmilyen hátrány nem érte a császári rezsim eljövételével, ellentétben az arisztokratákkal és a senatorok többségével. Nem kellett szégyellniük alacsonyabb származásukat, hiszen ezek az emberek tudatában voltak annak a lehetőségével, hogy a római társadalom legmagasabb szintjeire juthattak el. Nem fordultak a dicső köztársasági múlt felé, hiszen teljes mértékben elégedettek voltak az új rendszerrel, amelyről komolyan úgy vélték, hogy egy sokkal jobb korszak hajnala. (Noè 1984: 95) Büszkék voltak a birodalomra, amely nagyságának ők is részesei lehetett, tisztességesnek és megfelelőnek tartották. Tacitus sokkal inkább egy olyan réteg felkapaszkodását észlelte, akik igyekeztek közel állni ahhoz, aki a hatalom birtokosa volt. Erre jó példa leírásában Suillius, Vitellius vagy éppen a felszabadított rabszolgák.⁵

Bár más beszámolók szerint Messalinának nem sok része volt Asiaticus bukásában, azonban Siliussal való házassága is problémás⁶, de Tacitus a történetet egy senatori hagyomány keretein belül dolgozza fel. (Martin 1981: 150–151) Egyes szakirodalmak feltételezték, hogy ez az elbeszélés magában foglaló politikai helyzetet a szexuális dezinformációval burkolták, amelyet a megfelelő kritikai érzékkel lefejtethetünk. (Joshel 1995: 60–51) Azonban ezt a másik irányból is megközelíthetjük.

Ha Messalina szavainak, motivációjának és cselekedeteinek értelmezésére teszünk kísérletet, akkor egy általános problémával találjuk szembe magunkat, az ókori művek szereplői a férfi szerzők

⁵ Talán nem túlzás bekapcsolni ezen a ponton az *avaritia*, de különösen az *audacia* fogalmát, amit itt most, terjedelmi korlátok miatt, nem fejthetünk ki bővebben, de a fogalmak magyarázatához, vizsgálatához és ezen definíciók ellentétpárjával való összehasonlítását lásd, (Hegyí W. 2018: 63–72)

⁶ Suetonius Claudius 26.

retorikai stratégiáitól függenek. (Syme 1981: 48) Különösen fontos lehet ez Messalina alakjának értelmezése szempontjából, mivel az ókori források nem feltétlenül megbízhatóak a szexuális magatartás terén. (Joshel 1995: 60–51) A házasságtörés és a szexuális kicsapongás az egyik legalapvetőbb közhely a politikai retorikában. (Edwards 1993: 35–36) A római források következetlenségeit és logikai hibáit a szakirodalom ezektől megszabadulva egy olyan történetet állítanak össze, amely kielégíti a modern tárgyilagos igényeket. Egyes esetekben a szexuális tevékenységeket szó szerint politikai tevékenységgé alakították, mint hogy a szerelemesek politikai szövetségesek is. (Levick 1975: 33) Levick, aki elutasítja Messalina nimfomániás ábrázolását, véleménye szerint az ókori rómaiak a szexet használták fel valakinek a kompromittálásra és a női vágyat a politikai manipuláció eszközeként állították be. (Levick 1990: 56) Ez a folyamat ugyanakkor a modern történészeket összezavarja a narratívák vizsgálatakor, amikor cselekedeteket, szavakat rendelnek olyan történelmi alakokhoz, amelyeket a szexualitás és a hatalom kettőse leng körbe. A római irodalom ilyen jellegű diskurzusai figyelmen kívül hagyják a tényeket és az események rekonstrukciói továbbra is szexuális értelemben működnek, vagyis a nők passzív áldozatokká vagy aktív gonoszokká lesznek. (Levick 1990: 56)⁷ Valójában egy retorikai stratégiáról beszélhetünk, amelyet Tacitus császári hatalom ellen használt fel, hogy így reprezentálja a rendszer negatívumait, ellentmondásait. (Joshel 1995: 56) Messalina lényegében csak egy eszköz, amivel az *auctor* egy gyenge Claudius akar létrehozni és ennek következménye Messalina romlott történelmi bemutatása, alakjának értelmezése.

Feleségének házasságtörése megzavarja azt, hogy Claudius censori teendőit ellássa, így hivatalos feladatai triviálisnak tűnnek, nem vehetőek komolyan egy ilyen történet keretében. (Ryberg 1942: 404) Claudius a *ensor*, a közerkölcs döntője, akinek a *regimen morum* alapján a római polgárok köz- és magánéletének legfőbb őrévé kellett volna válnia, otthoni erkölcsstelenséggel bír, beszél Róma régi erkölcséről, de nem ismeri a saját otthonában zajló ügyeket.⁸

„A tulajdon házasságáról mit sem tudó és censori ténykedéssel elfoglalt Claudius pedig szigorú rendeletekben róttá meg a nép színházi szabadosságát, amiért Publius Pomponius volt consulra (aki színpadi költeményeket írt) s

⁷ Messalina olyan diskurzusban marad, amely vagy saját vágyainak foglyul ejtve ábrázolja, vagy mások vágyait manipulálva. A sztereotípiákról és a női szexualitás ábrázolásának politikájáról lásd: (Rutland 1978: 15–29)

⁸ A terjedelmi korlátok miatt nem vizsgálhatjuk kimerítően a *regimen morum* és a *ensor* erkölcsi ítélkezését. Bővebben lásd: (Hegyvi W. 2018: 89–107)

előkelő asszonyokra gyalázkodó szavakat szórt; és törvénnyel fékezte meg az uzsorások kíméletlenségét: szülői fennhatóság alá tartozó fiataloknak ne adhassanak kamatra olyan kölcsönt, amely a szülők halálakor fizetendő meg...” (Tac. ann. XI. 13.)

Tacitus azt akarja bizonyítani, hogy Claudius egy uralkodásra alkalmatlan ember, akit a felesége és a szabadosai irányítanak, így sokszor értelmetlen és valószínűtlen elemek kerülnek Messalina jellemzésébe. (Levick 1990: 61–67) Ha megvizsgáljuk a Valerius Asiaticus megbuktatására irányuló vádakat, akkor láthatjuk, hogy Tacitusnak egy szerteágazó diagrammot kell lerajzolnia, ha ábrázolni akarja azokat, akik szexuális kapcsolatban voltak. Asiaticusnak Poppaea Sabina volt a szeretője, aki Mnester színésszel hált, aki pedig Messalinával állt gyengéd kapcsolatban. Messalina kapzsiságának szemléltetésére Tacitus leírja, hogy meg akarja szerezni azon ápolit kerteket, amelyek Asiaticus tulajdonában vannak. Egy igazán különleges szóképet használ, *hortis inhians*⁹, „száját tátja” a kertekre.¹⁰ Ez a szófordulat megismétlődik később is Tacitus munkájában, még hozzá a princeps következő feleségénél, Agrippinánál, aki Messalinához hasonlóan szintén kertekre áhítozott.¹¹ Syme szerint a *hortis inhians* kifejezést Tacitus megfelelően alkalmazza, mint az asszony kapzsiságának megjelenítését. (Syme 1981: 48) Messalina Siliusszal való házassága annyira hihetetlen, hogy Tacitus maga is mentegetőzik.

„Jól tudom, mesébe illőnek fog látszani már az is, hogy akárki ember fiában ennyi biztonságérzet lakozhatott, - olyan városban, amely mindent tud és semmit el nem hallgat, - hát még hogy a kijelölt consul a császár feleségével, előre bejelentett napon, hiteles tanúk közreműködésével, tulajdonképpen gyermekek világra hozása céljából házassági szerződést köthetett, és az asszony meghallgatta a tanúk ünnepi ígéit, magára öltötte a leplet, áldozott az isteneknek; helyet foglaltak a vendégek társaságában; csókok, ölelések; s

⁹ Tac. ann. XI.1.

¹⁰ Tac. ann. XI.1. ...*nam Valerium Asiaticum, bis consulem, fuisse quondam adulterum eius credidit, pariterque hortis inhians, quos ille a Lucullo cooptos insigni magnificentia extollebat, Suillum accusandis utrisque immittit.* Borzsák István fordításában: ...*minthogy Valerius Asiaticust, a kétszer volt consult, hajdani szeretőjének hitte, egyben pedig a még Lucullustól kezdett és Valeriusztól ragyogó pompával szépítgetett kertekre is sóvárgott, Suilliumt mindkettő bevádolására uszítja.*

¹¹ Tac. ann. XII.59. *At Claudius saevissima quaeque promere adigebatur eiusdem Agrippinae artibus, quae Statilium Taurum opibus inlustrem hortis eius inhians pervertit accusante Tarquutio Prisco.* Borzsák István fordításában: *Claudius viszont kegyetlen intézkedésekre kényszerült ugyancsak Agrippina mesterkedésére, ki a gazdagságáról híres Statilius Taurust - a kertjeire áhítozván - Tarquitius Priscus vádja alapján romlásba taszította.*

végül teljes házastársi szabadságban töltött éj. De semmit sem költöttem az elcsodálkoztatás kedvéért, hanem az öregebbektől hallott s leírt tényeket adom elő.” (Tac. ann. XI. 27.)

Beszámol az állítólagos házasságáról, vad összejövételről, elmondja saját elbeszélő eszközeinek hatásait és olyan bizonyítékokat terjeszt elő, amelyet más szöveghelyén kritikusan kezel.¹²

Tacitus Messalinájának szexualitása vezet oda, hogy a szerelmesek/összeesküvők Claudius uralmát akarják megdönteni és helyére Siliust akarják princepsse tenni, bizonyos verziókban Britannicus régensévé. (Levick 1990: 64–67) Bár Tacitus elbeszélésében a császárné az, aki kezdeményezi a kapcsolatot, motivációja szexuális jellegű. A narratívának ez a felépítése ellentmondásos Siliust eredményez, passzív és lemondott szeretőként láthatjuk, aki eleinte fél attól, hogy kiderül a titkos kapcsolat, később mégis aktív alakítója lesz a cselekménynek azzal, hogy házasságot javasol. Ugyanakkor, ha jobban megnézzük Tacitus leírását, az úgynevezett összeesküvők nem túl felkészültek és nem is aggodalmaskodnak tettük következményei miatt. Ehelyett Tacitus egy bacchanalia jellegű eseményt ír le, amellyel próbálta elmélyíteni, a császárné amúgy is elég rossz hírnevét. Levick szerint Tacitus narratívájában a házasság a korlátozott célokat szolgáló politikai trükk. (Levick 1990: 66–67) Azt sugallja, hogy a császári udvaron belüli küzdelem arra készítette Messalinát, hogy kapcsolatot keressen a senatori renddel, akik együttesen arra törekedtek, hogy visszanyerjék az irányítást a szabadosoktól Claudius felett. Ebben az olvasatban a szertartás csak egy imitálás volt, amely bizonyította Messalina elkötelezettségét Silius által vezetett senatoroknak. De ugyanakkor fel kell tennünk a kérdést, hogy mi a baj a Silius és Messalina által vezetett felkeléssel? Miért nem mártírokként ír róluk Tacitus? Az egyik legfőbb oka az összeesküvők célja volt, az egyeduralom megszerzése. Két kapzsi, hatalomhajhász embernek, mint ahogy ábrázolja őket a szerző, nem lehetett célja a köztársaság visszaállítása, hiszen ez kontraproduktív is lehetett volna, mivel visszahatna a *res publica* eszményére. A másik probléma Gaius Silius származása és politikai szereplése. Az előbbiről szinte semmit sem tudunk, mondhatni homályba vész. Biztosan csak apját tudjuk azonosítani, az idősebb Gaius Siliust és Syme valószínűsíti, hogy nagyapja, talán, Publius Silius Nerva, a Kr. e. 20. év consulja. (Syme 1939: 362) Azonban ennél tovább nincs, nem tudunk ősi patrícius felmenőket, a család által végrehajtott dicső tetteket felsorolni. Feltételezhető, hogy Publius Silius Nerva *homo novus*ként felemelkedett Augustus uralma idején és ez meg is

¹² Tac. ann. I.76., III.16., IV.10-11. XIV.58.

magyarázná Tacitus ellenszenvét. A legnagyobb gond azonban Messalina személye, hiszen ő egyértelmű haszonélvezője a princepsi hatalomnak, sőt vissza is él a saját nem hivatalos hatalmával. Az, hogy befolyásol és hatalmat gyakorol, nem fér bele a római képbe, hiszen egy asszony akkor sem rendelkezhetett valós politikai hatalommal, ha a princeps felesége volt. Az pedig, hogy ezáltal férfiakat buktat meg és férfiak hatalmát kívánja megdönteni, egyszerűen feldolgozhatatlan volt Tacitus számára, így mindenképpen meg kellett halnia.

Noha Levick alaposan feltárja Tacitus beszámolóját és annak következetlenségeit, azt feltételezi, hogy Tacitus szexuális kapcsolatokról szóló elbeszélésében vannak politikai tényezők és a politikai problémákat Silius és Messalina kapcsolatával akarják megoldani. Módszere implicit módon Messalinát mint aktív politikai tényezőt hozza létre, akinek racionális politikai számításai vannak. Ugyanakkor Sharpe rámutat, hogy Tacitus történelemírása nem képes befogadni a női hatalmat és vágyat, másrészt a nemi korlátozásokkal és a szexuális alárendeltséggel dolgozik. (Sharpe 1993: 11)

Tacitus Messalina-konstrukciója

Mint bármelyik a princepssekkel, vagy azok családtagjaival kapcsolatos reprezentáció kulcsa a mértéktelenség. Messalinának a mértéktelen vágya, amely leginkább a saját szeretőinek hosszú számával és házasságtöréseivel foghatunk meg.¹³

„Messalina már megcsömörlött a könnyű házasságtörésektől és addig ismeretlen kéjekbe süllyedt, mikor Silius is a titkolózás megszakítását kezdte sürgetni, vészes esztelenségében, vagy mert a fenyegető veszedelmek orvosszerének éppen a veszedelmeket vélte: csak nem jutottak odáig, hogy a princeps kivénhedésére kelljen várniuk?” (Tac. ann. XI. 26.)

Tacitus bekapcsolja az érvelésébe az *infamia* római jogi fogalmát. Bizonyos bűncselekmények vagy foglalkozások, mint a színészek, gladiátorok és a prostituáltak esetében jelenik meg ez a fogalom. (Joshel 1995: 56) A felsorolt dolgok, ha egy római polgár nevével egy kalapba kerültek, egyértelműen rontották annak az embernek a megítélését és státuszát. A házasságtörés miatt elítélt nőnek törvényes büntetésként kellett *infamiát* elszenvednie és pont ezt akarja elkerülni Messalina a házassági ajánlat elfogadásával. (Gardner 1991: 129) Tacitus ábrázolásában Messalinát a szexuális

¹³ Messalina mérhetetlen vágyához lásd: Plin. Nat. Hist. X.172; Juv. VI.115-32; Cassius Dio 60.8.5. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Tacitus a római moralizáló retorikára támaszkodik, amelynek egyik témája a megzabolázatlan női szexualitás és társadalmi zűrzavar, hűtlen feleségek és gyengekezű férjeik, a luxus és az örömök hajhászása, a személyes erkölcsök lazulása. Bővebben lásd: (Edwards 1993: 60)

kicsapongásai törvényen kívülé tették. Látszólag csak a tiltott kapcsolatok örömét élvezi, ellentétben a szatirikus női sztereotípiákkal, ez a házasságtörő feleség nem színész vagy gladiátor, hanem egy prostituált, ahogyan azt Iuvenalis, Cassius Dio és Plinius is leírja.¹⁴ Ez pedig a társadalmi és az episztemikus kategóriák összeomlását jelenti, hiszen a társadalom teteje alul lesz, és a tiltott vágy tárgya összekapcsolódik a következményeivel, hatásaival. A zűrzavar megfertőzi az értékrendet, szimbólumokat, családokat és a nőkről kialakított római képet. A római erkölcsi retorika az ellenőrizetlen női szexualitást a káoszhoz társítja, Tacitus házasságtörő feleséget hoz létre, akinek vágya zavart okoz a családban, az udvarban és a társadalmi hierarchiában. (Edwards 1993: 43) Messalina vágya megkerüli a háztartásának és családjának határait. Elhagyja férje otthonát és gyakran megy Silius házába háza népével együtt, ahol ajándékokkal halmozta, mintha a princeps hatalma már a férfié lett volna.¹⁵ Később, amikor Narcissus kinyitatta Silius házát, bemutatta a Drususok és Nerok családi tárgyait, Claudius családjának örökségeit, amelyeket áthordtak oda.¹⁶ Claudius családi szimbólumait egy másik család otthonába vitte, ezért azokat meg kellett semmisíteni, mivel bemocskolták őket. (Joshel 1995: 60)

Az ábrázolásból az is kivehető, hogy Messalina vágyai kaotikusak, hiszen az ellenszenvé és a vágya igen hamar válthatják egymást.¹⁷ Tacitus Messalinájának történetében egy olyan momentum sincs, amit az erényes, tisztességes szóval, (*honestum*) jellemezhetnénk. – *De ebben az élvezetektől megrontott lélekben semmi tisztesség nem volt.* – mondja Tacitus.¹⁸ Tacitus egy olyan képet használ, ami nevetségesnek tűnhet, hiszen a társadalmi és családi határokat átlépő asszony eljut egy szállítóeszközhöz, ami az egyetlen jármű volt, amire felszállhatott, egy kocsi, amellyel kerti hulladékot hordtak.¹⁹ Ez egy metonímia. Az a nő, aki a császári javakat és szimbólumokat egy magánháztartásba és férje családjának képeit egy másik család otthonába vitte, most az eldobott tárgyak helyét foglalja el.

¹⁴ Juv. VI.115 32; Cassius Dio 61.31.1; Plin, Nat. Hist. X.172

¹⁵ Tac. ann. XI. 12.

¹⁶ Tac. ann. XI.35.

¹⁷ (Joshel 1995: 60) a következő példát hozza: Tac. ann. XI.36. Ez az értékelés (*paribus lasciviis ad cupidinem et fastidia*) Traulus Montanussal kapcsolatban hangzott el, aki Messalina egyik szeretője volt, de nem váhatott be, mivel egyetlen éjszaka után elbocsájtották. Tacitusnál Messalina vágyának egyetlen eleme a jó megjelenés Tac. ann. XI.12. és Tac. ann. 11.36.

¹⁸ Tac. ann. XI.37.

¹⁹ Tac. ann. XI.36.

Tacitus Messalina vágyát az erőszakkal is társítja, jó példa erre, amikor dühöngő cédának nevezik a princeps feleségét.²⁰ Ezt tovább erősíti az a tény, hogy az Asiaticus afférban három férfi és egy nő veszíti életét, köszönhetően Messalina romlottságának.²¹

Tacitus Messalina Silius után való vágyakozását így fejezi ki:

„a mindig gyűlölködő és akkor még ingerültebb ellenséget csak új és őrzöngéssel határos szerelme tartotta vissza attól, hogy vádakát és feljelentőket sorakoztasson ellene. Mert oly lángoló szerelemre lobbant Gaius Silius, a legszebb római ifjú iránt, hogy Iunia Silanát, hírneves származású feleségét elzavarta mellőle, és szabaddá tett szeretőjét birtokába vette.”
(Tac. ann. XI. 12)

Másik szeretője, Mnester a színész, Messalina szerelmének nyomait magán is viselte, korbácsütések behegedt sebeként. Egy kivételtől eltekintve a Tacitus narratívájában szereplő férfi szereplők egyike sem érzett hasonlóan Messalina iránt. Mnester sebei azt bizonyíthatják, hogy alá kellett vetnie magát a császári asszony akaratának. Silius pedig Messalinát mint nőt nem feltétlen kívánja, sokkal inkább politikai sikereket és a hatalom elérését társítja a viszonyhoz és azzal is tisztában van, hogy ha elutasítja őt, akkor azzal semmiképpen sem jár jól. Sem a színész, sem a *consul* nem kerülheti ki Messalina figyelmét.

Claudius, az egyetlen olyan férfit, aki valóban szeretheti Messalinát, ha csak képletesen is, de megfosztották férfiasságától, túlságosan is. Claudius, mint olvashatjuk, nem igazán cselekvőképes és egyfajta bénultság lett úrrá rajta, amelyet szabadosai feleségével fennálló kapcsolatának és az iránta táplált érzelmeknek tulajdonítanak. Tacitus állítása szerint Claudius bénultsága valójában nemcsak a hatalomba való kapaszkodása, hanem a felesége iránt érzett harag, és a házasságának emlékei, valamint gyermekei miatt alakult ki.²² Miután az összeesküvők egy részét kivégzik, Claudius, bortól részegülten meghallgatást biztosít Messalinának. Az *auctor* leírása szerint Claudius Messalina iránti szeretete kezdett visszatérni. Narcissus attól tartott, hogy ha Claudius haragja enyhül, az gátolja a büntetés végrehajtását. Ezért a felszabadított közbelépett és elrendelte Messalina kivégzését.

Claudius cselekvőképtelensége Messalina nyeresége, azonban ez ellentmondásos a császárnő működése szempontjából. A szabadosok számára Claudius gyengesége és az asszonyhoz való kötődése

²⁰ Tac. ann. XIII. 43 *saevienti impudicae*,

²¹ Leírások az általános erőszakosságáról Tac. ann. XI.28.2; XI.32.6. és Cassius Dio LX.8.5.

²² Tac. ann. XI.31. és Tac. ann. XI.34.

számos, Messalina parancsára elkövetett gyilkossághoz kapcsolódik.²³ Ezeknek a gyilkosságoknak a következményei, hogy Messalina befolyással és hatalommal bír. Mivel nem a megfelelő eszközökkel szerezte meg ezt az *auctoritast*, Tacitus a legitim hatalom pejoratív szinonimájaként használja. (Syme 1958: 413) Messalina *potentiája* biztosítja azt, hogy a férfiakat szexuális vágyainak tárgyaként kezelje. Amint azt fentebb megjegyeztük, a házasság ösztönzője Silius, nem pedig a női fél, és nem is Messalina az, aki körvonalazza az esetleges politikai következményeit. Tacitus elbeszélésének végén a földön fekvő passzív, tehetetlen, könnyes asszony összeomlása utal arra, hogy hatalom törékeny. A férjétől függ, aki szereti és vonzódik hozzá, de Claudiust szabadosai befolyásolják. Ugyanakkor a társadalom alakítja Tacitus történetét, hiszen a valóságban csak férfiak gyakorolhatják az *auctoritast*.

A leírásokból látható, hogy Messalina beszéde útján befolyásolja a férfiakat. Claudius szabadosai is tisztában vannak ezzel, és tartanak is tőle különösen, ha ez együtt jár a császárné fizikai jelenlétével. Az asszony elhallgattatása kulcsfontosságú az ügy elsimításához, ezért a császár elől el kellett zárni. A férj és a feleség közötti konfrontációra a Rómába vezető úton kerülne sor, azonban Narcissus beavatkozik. Tacitus elbeszélése azonban ingadozik, hiszen narratív szempontból szüksége van az erős női hangra, ugyanakkor vonakodik leírni vagy idézni. Tacitus története viszont nem működhet anélkül, hogy Messalina hangjának hatalmát megmutatná, szükség van a társadalmi kasztrálás ábrázolására, a tehetetlen és uralkodásra alkalmatlan Claudius bemutatására és így magának a principátus rendszerének negatív megjelenítésére. Ennek ellenére az elbeszélés minimálisra csökkenti a női beszédet és annak hatásait. Asiaticus bukásakor Messalina hangja más férfiakon keresztül működik, akiknek beszédével, politikai kérdésekben, eléri azt, amit akar, kapzsiságának kielégítését és szexuális féltékenységének kicsapongását. Publius Suillius Asiaticus vádlója és Sosibius az, aki körvonalazza azt, hogy Asiaticus milyen fenyegetést jelent az uralkodóra. És amikor Asiaticus saját védelmében mondott szavai meglágyítják Claudiust, Messalina Vitelliushoz fordul segítségért, hogy elsimítsa a hirtelen támadt problémát. A női vágy, a férfi beszéd és az erőszak közötti kapcsolat igencsak elnyúlik az elbeszélésben, de ez közvetlen kapcsolat. A császár jogosult parancsokat adni erőszakos cselekedetek végrehajtására. Asiaticus beszéde ugyan meghatja őt, de Messalina pedig vágyódásának tárgya és a nőnek Vitelliuson keresztül sikerül elérnie célját.

²³ Tac. ann. XI. 28. *multasque mortis iussu Messalinae patratas*

Befejezés

Tacitus, mint korának kiváló államférfija és nagy tudású történetírója, pontosan tisztában volt azzal, hogy Augustus a principátus korai szakaszában igen nagy hangsúlyt fektetett a római erkölcsök megregulálására.²⁴ Azzal is tisztában volt, hogy a rendelkezéseket igyekezett betartatni, ami az utódairól nem igazán volt elmondható, amelyet az *auctor* szívesen hangoztatott is. A principátus rendszerének egyik sarokpillére volt a már-már közhelynek számító régi római erkölcs. Ennek kiváló ellentéte volt Messalina, aki céltábla volt a republikánus ellenzékieknek, hiszen mindent megtestesített, ami miatt gyűlölték a princepsket és mindent, ami hozzájuk volt köthető. Hiszen autoriter személyiség volt, visszaélt hatalmával és emellett erkölcsileg is feslett volt. A Messalinában túltengő vágyat Tacitus arra használja fel, hogy megjelenítse a múlt és a jelen közötti különbséget, ezáltal ábrázolva a társadalom romlottságát, amelynek legfőbb indikátora egyértelműen a principátus rendszere, ami megsemmisítette a *res publicát* és annak morális rendszerét. A vad és szexuálisan túlfűtött Messalina lehetővé teszi számára, hogy leírja a korrump principátust, amelyben egy nő magához ragadhatja a hatalmat és arra is rá tud mutatni, hogy mennyire autoriter is ez a hatalomgyakorlás. Ugyanakkor a szerző egy társadalmi problémára is felhívja a figyelmet, ez pedig a *homo novus*ok esete, akik Tacitus interpretációjában nem ismernek elveket, morált, erkölcsöt és csakis a hatalom megszerzésére koncentrálnak minden eszközzel és ezért kell elbukniuk.

Tacitus műveiben többször megjelenik az erényes feleségek ábrázolása, jó példa erre, hogy a germán asszonyokat, a *Germania* című művében jó feleségekként mutatja be, így mutatva tükröt a római asszonyoknak. (Boatwright 1991: 540) Messalina eszközként szolgál, hogy kommentálja a principátust és annak hatalmát. Bár Tacitus egy konkrét nőt mutat be, az ábrázolása valami másra vonatkozik, nem egy adott nőre vagy akár kulturálisan meghatározott nőiességre. Claudius uralkodásának bemutatásakor Messalina vágyainak elszabadulása korrupcióhoz és halálhoz vezetnek. A császári hatalom vizsgálatában Messalina a császári udvar, a város és a princeps hatalmának rákfenejeként funkcionál.

Bibliográfia

Boatwright, M. T.: The Imperial Women of the Early Second Century A.C. *American Journal of Philology* 1991. 112(4) 513.

²⁴ *Lex Julia de adulteriis. Lex Papia Poppea, Lex Julia de maritandis ordinibus*

- Edwards, C.: *The Politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge. 1993.
- Gardner, J. F.: *Women in Roman Law and Society*. Bloomington. 1991.
- Hegyí, W. Gy.: *Mos és res publica, Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*. Budapest. 2018.
- Joshel, S. R.: Female Desire and the Discourse of Empire: Tacitus's Messalina. *Signs*. 1995/1 21.
- Levick, B.: *Claudius*. New Haven. 1990.
- Martin, R.: *Tacitus*. Berkeley and Los Angeles. 1981.
- Millar, F.: *The Emperor in the Roman World*. Ithaca. 1992.
- Noè, E.: *Storiografia imperiale pretacitiana: Linee di svolgimento*. Firenze. 1984.
- Rutland, L. W.: Women as Makers of Kings in Tacitus' Annals. *Classical World*. 1978. 72:15-29.
- Ryberg, I. S.: Tacitus' Art of Innuendo. *Transactions of the American Philological Association*. 1942. 73:38
- Sharpe, J.: *Allegories of Empire: The Figure of Woman in the Colonial Text*. Minneapolis. 1993.
- Syme, R.: Princesses and Others in Tacitus. *Greece and Rome*. 1981. 28:40-52
- Syme, R.: *Tacitus*. Oxford. 1958.
- Syme, R.: *The Roman Revolution*. London. 1939.

Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

Nagy Richárd

SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék, MA 2. évfolyam

Bevezetés

Magyarország II. világháborús szerepvállalásával tengernyi szakirodalom foglalkozik, a háborús veszteség témaköre azonban kevésbé feldolgozott – kiváltképpen igaz ez egy-egy településre vagy konkrét térségre, közigazgatási egységre lebontva. Tanulmányom célja tehát elsősorban egyfajta hiánypótlás; a dolgozat a 2. magyar hadsereg keleti hadszíntérre való kiszállításától egészen a történelmi Hajdú vármegye hadszíntérré válásáig kívánja a vármegye hősi halottjait és polgári áldozatait konkrét eseteken keresztül bemutatni az olvasónak.¹

Fontos azonban még a dolgozat ezen szakaszában tisztáznom azt, hogy kutatásaim egyelőre Hajdúszoboszlóra, Püspökladányra, valamint Nádudvar nagyközségre, részben pedig Debrecen vármegyeszékhelyre korlátozódnak, ebből kifolyólag csupán ezen településekre lebontva rendelkezem bizonyos ismeretekkel a vármegye veszteségeit illetően.

Tanulmányom másodlagos célkitűzése a veszteségkutatás eszközeinek bemutatása. Mivel szinte kizárólag az alább részletezendő forrásokkal dolgozom kutatásaim során, így ezeknek a bemutatására ugyanakkora hangsúlyt fektetek, mint a történelmi háttér és az adott háborús helyzet prezentálására.

A háborús frontokon meghalt katonaszemélyek és polgári áldozatok kutatásának eszközei

A kutató szemszögéből szerencsésnek mondható, hogy a háborús frontokon hősi halált halt katonaszemélyek és polgári áldozatok kutatásának több eszköze is ismert. Eszközök lehetnek adatbázisok, levéltári források, anyakönyvek és sajtóorgánumok, de akár sírok, emlékjелеk is. Kutatásaim során ezek közül a polgári halotti anyakönyvek bizonyulnak a legkézenfekvőbb forrásoknak. A polgári halotti anyakönyvek előnyei, mindazonáltal hátrányai is abban

¹ A terjedelmi kritériumok miatt tanulmányomban csupán a doni hídfőcsaták és a doni katasztrófa, valamint az 1. magyar hadsereg kárpátaljai és galíciai harcai során hősi halált halt katonaszemélyek bemutatására vállalkozok, míg dolgozatom végén az alföldi páncéloscsata vonatkozó szakaszának kifejtésével egyidejűleg elsősorban a polgári áldozatokat prezentálok, másodsorban – egyfajta kitekintés gyanánt – egy itt hősi halált halt katonaszemélyt és 23 leventét szeretnék bemutatni az olvasónak.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

rejlének, hogy ezen dokumentumok hivatalos iratnak számítanak: ami a halotti anyakönyvben bejegyzésre került, az hivatalosan úgy is történt. Jogosan merülhet fel azonban az olvasóban az alábbi kérdés: melyek azok az árulkodó jelek egy ilyen hivatalos iratban, amelyekből kiindulva biztosan kijelenthető, hogy az adott személy II. világháborús hősi halott katona vagy polgári áldozat volt?

A kérdés megválaszolása érdekében szükségesnek vélem bemutatni magukat a korabeli polgári halotti anyakönyveket. Az említett forrásokban az elhalálozott személy személyes adatain kívül bejegyzésre került a halál oka, helye és időpontja is. Jelen tanulmány szempontjából ez utóbbiak, tehát a halál tényére vonatkozó adatok a relevánsak.

Kutatásaim során szintén lényeges forrásoknak számítanak a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) őrzésében lévő korabeli veszteségi nyilvántartások.² Ezen dokumentumok a személyes adatokon – azaz a hősi halott nevén, a születés helyén és idején, a szüleinek és ha volt, házastársának nevén – kívül az elhalt rendfokozatát, csapattestét, halálának helyét, idejét és okát, valamint a temetés helyét egyaránt tartalmazzák. Ezek az információk – kiváltképpen a csapattestre és a rendfokozatra vonatkozó adatok, valamint a személyes adatok – a hősi halált halt katonaszemélyek beazonosításában alapvetően a segítségemre voltak az eddigiekben.

Bár hangsúlyosságát tekintve nem mérhető össze a korabeli veszteségi nyilvántartásokkal, mégis alapvető forrásnak bizonyultak számomra a Honvédségi Közlöny 1942 és 1944 között megjelent számai is. A Honvédségi Közlöny ezen időintervallum alatt közzétett példányai csupán azon hősi halott katonaszemélyek adatait tartalmazzák, akik hősi halálukat követően valamilyen kitüntetést kaptak. A Honvédségi Közlönyben csupán egy-egy katona születési helye, születési éve, anyja neve és rendfokozata került feltüntetésre, így a hősi halottak beazonosítása során érdemes a fentebb részletezett forrásokra támaszkodni.

Szintén fontos forrástípus a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltárának (a továbbiakban: MNL HBML) őrzésében lévő úgynevezett hadigondozási iratok. A hadigondozási iratokkal kapcsolatban fontos tisztázni azt, hogy elsősorban a hősi halált halt katonaszemélyek közvetlen hozzátartozói, rokonai fordultak kérvénnyel

² Adatgyűjtéseim alkalmával az eredeti dokumentumokat nem volt alkalmam a kezembe venni, helyette az ezeket a veszteségi nyilvántartásokat digitalizált formában tartalmazó, a HM HIM munkatársai által készített internetes adatbázist vettem igénybe (internetes elérhetősége: <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto>).

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

a hadigondozó bizottsághoz. A rokonok ezeket a dokumentumokat beadva hadigondozó segélyek és nevelési pótlékok folyósítását próbálták kieszközölni saját részükre, több-kevesebb sikerrel. A kutatás szempontjából azonban lényeges, hogy a fronton, háborús cselekmény következtében elhalálozott katonaszemélyek személyes adatait is fel kellett tüntetniük a hozzátartozóknak, a csapattest vagy éppen a rendfokozat, esetlegesen a halál helye, ideje és oka azonban ritka esetekben szerepel a beadványokban. A hadigondozási iratok érdekessége, egyúttal előnye, hogy a kutató a hősi halott katonaszemélyek családi hátterével, a hozzátartozók általában elkeserítő egzisztenciális hátterével is megismerkedhet.

Kutatásaim során, mintegy megerősítő, ellenőrző jelleggel a régi Hajdú vármegye területén levő temetők sírjait és emlékjeleit is használtam. Bár az elsődleges céloom valóban a fentebb részletezett forrástípusokból kinyert adatok alapján történő temetőfeljárás volt, másodlagos célítúzként a számomra addig ismeretlen hősi halált halt katonaszemélyek és civil áldozatok sírjainak és emlékjeleinek feltérképezése lebegett a szemeim előtt.

A 2. magyar hadsereg keleti frontra történő kiszállításától a doni hídfőcsaták végéig tartó időszak vesztesége

Kronológiai szempontból elsőként az 1942. júniusától 1942. októberéig tartó időszak harci cselekményeit vélem célszerűnek bemutatni. A keleti hadszíntérre való kiszállítás – az 1942. január 22-i, írásba nem foglalt döntés értelmében (Szabó – Számvéber 2002: 68) – 1942. áprilisa és júliusa között zajlott. A seregtestek esetében kivétel nélkül a Donhoz való kijutás volt a cél, a Don folyót a 2. magyar hadsereg egy része harcok árán, másik része pedig 1000-1200 kilométeres gyalogmenet teljesítése után érte el 1942. júliusa és augusztusa között, ezt követően a hadsereg védelmi állásokat foglalt (Szabó – Számvéber 2002: 65–66).

A doni védelmi állások kialakítását követően a fő feladat a folyó jobb partján hídfőállást képző szovjet csapatok visszaverése volt. A legnagyobb és legveszélyesebb szovjet hídfőállás a Don-kanyarban létesült; ennek leküzdése többszöri, 1942. július vége és 1942. szeptember közepe között zajlott próbálkozásra sem sikerült (Szabó – Számvéber 2002: 67–68).

A doni hídfőcsaták során, 1942. szeptember 3-án Kirnitschi közelében a püspökladányi illetőségű Bihari Imre, az 54/II. zászlóalj tartalékos honvédja is elesett. Halálának oka fejlövés volt, bajtársai halálának napján helyezték végső nyugalomra Sirotovkánál. Halála után címzetes őrzetetővé léptették elő, post mortem pedig a Magyar

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

Bronz Vitézségi Érmet is kiérdemelte; erről a Honvédségi Közlöny 1943. február 24-i száma tudósít.

A m. kir. VII. hadtest parancsnoka a Kormányzó Úr Ö Főméltósága által reá átruházott hatáskörben, a Szovjet elleni hadműveletek alkalmából, a Legfelsőbb Hadúr nevében **adományozta:**

a Magyar Bronz Vitézségi Érmet:

az ellenség előtt tanúsított vitéz és önfeláldozó magatartásukért:

a hősi halált halt:

**Burom János (1919. Tarnabod — Benedek Erzsébet) őrvezetőknék,
Cséll József (1920. Szegvár — Rozs Julianna) honvéd, c. őrvezetőknék,
Bihari Imre (1915. Püspökladány — Szabó Zsófia) tart. honvéd, c. őrvezetőknék,
Köré Mihály (1920. Halmihely — Pál Erzsébet) honvéd, c. őrvezetőknék,**

1. kép: Bihari Imre említése a Honvédségi Közlöny 1943. február 24-i számában.

2. kép: Bihari Imre veszteségi kartonja a HM HIM adatbázisából.

A régi Hajdú vármegye területén lévő temetőekben több olyan emlékjelel is található, melyeken a vizsgált időszakban hősi halált halt katonaszemélyek nevei olvashatóak. Ilyen a Debreceni Köztemető IX. táblájában található családi sírhely, a Balássy-család sírhelye is. A sírhely két alacsony, szürke műkőből készült síremlékből, valamint egy ezek között elhelyezett kopjafából áll. A kopjafán a következő olvasható: „Mocsary István emlékére, Don 1942.”

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

Mocsáry Istvánról számtalan információ áll rendelkezésre. Kőszegen született 1901. október 7-én, a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémián végzett 1921-ben, az év augusztus 20-án avatták hadnaggyá (HK 1921: 556). Gyalogosként végzett, de később a repülő fegyvernemhez került. 1939–1940 fordulóján a veszprémi 4. bombázórepülő-ezred Tapolcán állomásozó 4/I. osztályának parancsnoka lett, ekkor századosi rendfokozatban szolgált (Hangodi 2003: 155). Észak-Erdély és Székelyföld, valamint a Délvidék visszacsatolásánál is jelen volt; a kolozsvári díszszemlén osztálya egy háromgépes kötelékkel vett részt, míg a Jugoszlávia elleni intervenció során a támadó csapatok légi támogatásából vette ki a részét a 4/I. osztály (Hangodi 2003: 155).

Mocsáry százados 1941. október 7-én került Debrecenbe, az újonnan megalakuló 4. bombázórepülő-osztály – „Boszorkány” bombázóosztály – parancsnoka lett, majd 1942. március 30-i ranggal őrnaggyá léptették elő (Varga 2006: 31). Egysége – mely 8 darab Caproni Ca-135 olasz bombázóból és 3 darab Bücker Bü-131 „Jungmann” futárgépből állt – 1942. június 23-án indult Debrecenből a keleti frontra (Szabó 1985: 828–830).

Mocsáry őrnagy 1942. augusztus 14-én veszítette életét az urivi szovjet hídfő ellen intézett rajszintű támadás során. Haláláról – csakúgy, mint katonai pályájáról – több forrásban is részletesen olvashatunk; Németh János vezérkari (a továbbiakban: vk.) alezredes, a doni 1. repülőcsoport vezérkari főnöke (Szabó 2019: 574), valamint Orbán György főhadnagy, Mocsáry őrnagy segédtisztje is visszaemlékezett a tragikus kimenetelű bevetésre. Visszaemlékezéseik a Magyar Szárnyak 1942. szeptemberi–októberi számaiban olvashatóak.

Németh vk. alezredes és Orbán főhadnagy beszámolói alapján a B.549 lajstromszámú, Caproni Ca-135 típusú vezérgépen 5 fős személyzet – Mocsáry István őrnagy, Németh János vk. alezredes, Orbán György főhadnagy, megfigyelőként, Nagy Zoltán őrmester szerelőlövész, valamint Piri Imre szakaszvezető rádiótávírász foglalt helyet. A gépet maga Mocsáry őrnagy vezette. Az urivi kanyart elérve a bombázók kioldották terheiket, a szovjetek földi elhárítása azonban erős volt, a vezérgépet telitalálat érte; a jobbszárny és a jobboldali motor kapott találatot, ami a motor azonnali kigyulladását eredményezte (MSz 1942: 19).

Orbán főhadnagy így emlékezett vissza az eseményekre:

„Pillanatok alatt történt mindez, [...] egyszerre csak azt éreztem, hogy erős léghuzat szorít be a gép belseje felé, ugyanis előttem vált le a megfigyelőfülke eleje. Hátranéztem a gépbe. Akkor már füst és láng volt minden. Annyit láttam,

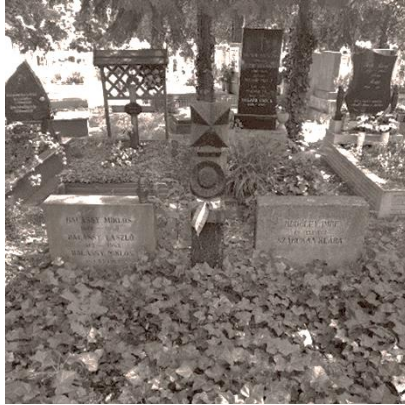
Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

hogy Németh alezredes úr kiugrik, az ejtőernyője nyílt is már. Mocsáry őrnagy úr tovább vezette a gépet saját első vonalaink felé azzal a szándékkal, hogy aki tud, még kiugorjon a gépből. Sajnos, ekkor a gép hátulja már csupa láng volt. A két ember, a szerelő és a rádiótávírász már nem tudott kiugrani. A gép közben balfelé fordult és lassú körözéssel ereszkedett lefelé, égve, lángolva. Éppen a Don felett voltunk. Megint hátranéztem. Láttam, hogy Mocsáry őrnagy úr felnyul a tetőablak kioldójához... Azt hittem, ugrik ő is... Előrehajoltam és már zuhantam is a mélybe... [...] Ahogy kinyílt az ejtőernyő, felnéztem. Fent csak egy ejtőernyőt láttam, Németh alezredes úrét. A második volt az enyém. A harmadik ejtőernyőt azonban nem láttam. A gép akkor is forgott a »bal-dugóban«, és lángolva közeledett a földhöz. [...] Tragikus, hogy parancsnokom, Mocsáry őrnagy úr és a gép két személyzete életét veszítette...” (MSz 1942: 19–20)

A bombázóosztály a frontvonal mögött fehér nyírfából egy kettőskeresztet és egy faragott kopjafát készített, a hős osztályparancsnokra és a másik két hősi halottra emlékezve (MSz 1942: 20), mivel Mocsáry őrnagy, valamint Nagy Zoltán őrmester és Piri Imre szakaszvezető földi maradványait esélyük sem volt méltó módon végső nyugalomra helyezni, ugyanis a repülőgép a szovjetek ellenőrzése alatt álló területre zuhant.

Mivel egy jól dokumentált eseményről van szó Mocsáry őrnagy és beosztottjai hősi halálával kapcsolatban, így a B.549 lajstromjelű bombázó felkutatására a Magyar Roncskutató Egyesület, az MH 86. Szolnok Helikopter Bázis és az orosz Don Hazafias Hadtörténeli Kutató Csoport 2012 januárja és 2015 szeptembere között több sikeres expedíciót is indított. A helyszíni feltárások és az exhumálások során többek között egy, a Magyar Királyi Honvéd Légierőben rendszeresített őrnagyi rendfokozati jelzés paszományának darabja is előkerült. A feltárásokról és az exhumálásokról 2017-ben dokumentumfilm készült „Hová tűnt Mocsáry őrnagy” címmel (MRE 2015). Sírja jelenleg a Fiumei úti Sírkert 52-es hősi parcellájában található.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

3. kép: A Balássy-család sírhelye a Debreceni Köztemetőben.

4. kép: Mocsáry István őrnagy portréja.

5. kép: A Boszorkányok B.505 lajstromszámú, Caproni Ca-135 típusú, olasz gyártmányú bombázó repülőgépe. Mocsáry István őrnagy egy ilyen típusú gép fedélzetén vesztette életét.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

6. kép: Mocsáry István említése a Honvédségi Közlöny 1921. augusztus 20-i számában. Az említés arról tanúskodik, hogy a később őrnagyi rendfokozatig jutó Mocsáry a Magyar Királyi Ludovika Akadémián végzett, az 1921. évfolyam tagja volt.

380 27. számú Honvédségi Közlöny 1941. június 18.

LEGFELSŐBB ELHATÁROZÁSOK:

A Kormányzó Úr Ő Főméltósága 1941. évi június hó 16-án kelt legfelsőbb elhatározásával a Délvidék visszafoglalása alkalmával az alább felsoroltak részére a megjelölt hadikitüntetéseket adományozni méltóztatott:

Elrendelni méltóztatott, hogy

Dícsérő Elismerése a hadiszalag és a kardok egyidejű adományozása mellett tudtul adassék:

az ellenség előtt tanusított vitéz magatartásukért és osztályuknak eredményes vezetéséért:

Furagó László I. fő. II. oszt. törzskapitánynak és
Mocsáry István századosnak.

7. kép: Mocsáry István említése a Honvédségi Közlöny 1941. június 18-i számában; a Délvidék visszafoglalása alkalmából kapott ekkor kitüntetést.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDELMI MINISZTERI RENDELETEK

SZOLGÁLATI JEI ÉS DÍSZÉREM ODAITÉLÉSE:

Odaítélem:

a III. osztályú tiszti katonai szolgálati jelet

1941. évi augusztus hó 20-ával:

Szlassy Károly,
nemes felsőecőri Cseresnyés Géza,
Tanító Árpád,
Edvy Tibor,
Brenner Miksa,
Gábosy László,
Kostyal Tibor,
Szász Oszkár II.,
Mártonffy István,
Czebe Elemér,
Dánielffy Tibor,
vitéz Markóczy-Magyar János,
Szatmáry Géza,
Takáts Gyula,
Guthy Tibor,
Hajdu Gábor,
vitéz belényesi Heppes Miklós,
Buza-Kiss József,

Mocsáry István,
Szekvály László,
Batáry Pál,
Vargha Tivadar,
Wagner János,
Csik Teofil,
Kotányi Béla,
Szörényi Károly,
Tarján Lajos,
Szatmáry-Király Frigyes,
Szenttamási Alajos,
nemes nagyeszeseányi és muthnai Vladár
Lőrinc,
dr. Bognár Elemér,
Rochfalvai Viktor,
Imrik Endre és
Ludányi Ernő szíjazadosoknak;

8. kép: Mocsáry István említése a Honvédségi Közlöny 1941. július 22-i számában.

A Kormányzó Úr Ő Főméltósága az 1942. évi október hó 1. napján, Budapesten kelt legfelsőbb elhatározásával, a Szovjet elleni hadműveletek alkalmából adományozni méltóztatott:

a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét hadidíszítménnyel és kardokkal:

vitéz nemes adorjánházi Molnár László ezredesnek, ezredének az ellenség előtt való eredményes vezetéséért;

a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét hadiszalagon a kardokkal:

a hősi halált halt Mocsáry István őrnagynak, az ellenség előtt tanúsított kiválóan vitéz és önfeláldozó magatartásáért,
Náday János és

9. kép: Mocsáry őrnagy említése a Honvédségi Közlöny 1942. október 20-i számában. A Magyar Érdemrend Lovagkeresztjét post mortem érdemelte ki.

A Kormányzó Úr Ő Főméltósága 1943. évi január hó 25. napján, Budapesten kelt legfelsőbb elhatározásával az alább felsoroltak részére, a világháborút követő forradalmak és ellenforradalmak, valamint az ország elszakított területeinek visszaszerzése körül életüket veszélyeztető önfeláldozással véghezvitt hazafias cselekedeteik elismeréseként

a Nemzetvédelmi Keresztet

adományozni méltóztatott:

dr. Losonezy István ny. á. hadbíró-őrnagynak,
Ambrus Gyula ny. á. gazdasági-őrnagynak,
Figedy Sándor ny. á. zenetügyi-aligazgatónak,
néhai Balogh Imre és
néhai Mocsáry István őrnagyoknak,
vitéz Király Aurél ny. á. százados c. őrnagynak,
Bédy Aurél ny. á. mérnök-százados c. mérnök-őrnagynak,

10. kép: Mocsáry őrnagy említése a Honvédségi Közlöny 1943. február 11-i számában. A Nemzetvédelmi Keresztet post mortem érdemelte ki.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

A Kormányzó Úr Ő Főméltósága az 1943. évi február hó 15. napján Budapesten kelt legfelsőbb elhatározásával, a Szovjet elleni hadműveletek alkalmából adományozni méltóztatott:

a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét hadidíszítménnyel és kardokkal:

a hősi halált-halt:

Mocsáry István őrnagynak és

Laborczy László századosnak, az ellenség előtt tanúsított kiválóan vitéz és önfeláldozó magatartásukért;

11. kép: Mocsáry őrnagy említése a Honvédségi Közlöny 1943. február 24-i számában. A Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét post mortem érdemelte ki.

Család név: <i>Mocsáry István</i>		Keresztneve: <i>István</i>		Születési hely: <i>Debrecen</i>		Születési idő: <i>1902. VII. 14.</i>		Házassági állapota: <i>házas</i>		Házastársa neve: <i>Laborczy László</i>	
Katonai állomány: <i>2442. sz. zászlóalj</i>		Rangja: <i>őrnagy</i>		Küldetés: <i>29/2. d. - 632. 427/22. 946.</i>		Küldetés kezdete: <i>1942. VII. 14.</i>		Küldetés vége: <i>1943. I. 15.</i>		Küldetés helye: <i>Magyarország</i>	
Emlékeztető: <i>1942. VII. 14.</i>		Emlékeztető: <i>1943. I. 15.</i>		Emlékeztető: <i>1943. I. 15.</i>		Emlékeztető: <i>1943. I. 15.</i>		Emlékeztető: <i>1943. I. 15.</i>		Emlékeztető: <i>1943. I. 15.</i>	

Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	
Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>		Emlékeztető: <i>24670/22-043</i>	

12. kép: Mocsáry István kartonja a HM HIM adatbázisából.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

1. Család nevének:	Piri Imre		2. Családnév:	A. Bontóné	3. Születési hely:	38. szék.
4. Születési idő:	1917. 08. 19.		5. Állampolgárság:	Magyar	6. Születési idő:	1917. 08. 19.
7. Születési hely:	Pápa		8. Születési hely:	Jakabfalva	9. Születési idő:	1917. 08. 19.
10. Születési hely:	Pápa		11. Születési hely:	Jakabfalva	12. Születési idő:	1917. 08. 19.
13. Születési hely:	Pápa		14. Születési hely:	Jakabfalva	15. Születési idő:	1917. 08. 19.
16. Születési hely:	Pápa		17. Születési hely:	Jakabfalva	18. Születési idő:	1917. 08. 19.
19. Születési hely:	Pápa		20. Születési hely:	Jakabfalva	21. Születési idő:	1917. 08. 19.
22. Születési hely:	Pápa		23. Születési hely:	Jakabfalva	24. Születési idő:	1917. 08. 19.
25. Születési hely:	Pápa		26. Születési hely:	Jakabfalva	27. Születési idő:	1917. 08. 19.
28. Születési hely:	Pápa		29. Születési hely:	Jakabfalva	30. Születési idő:	1917. 08. 19.
31. Születési hely:	Pápa		32. Születési hely:	Jakabfalva	33. Születési idő:	1917. 08. 19.
34. Születési hely:	Pápa		35. Születési hely:	Jakabfalva	36. Születési idő:	1917. 08. 19.
37. Születési hely:	Pápa		38. Születési hely:	Jakabfalva	39. Születési idő:	1917. 08. 19.
40. Születési hely:	Pápa		41. Születési hely:	Jakabfalva	42. Születési idő:	1917. 08. 19.
43. Születési hely:	Pápa		44. Születési hely:	Jakabfalva	45. Születési idő:	1917. 08. 19.
46. Születési hely:	Pápa		47. Születési hely:	Jakabfalva	48. Születési idő:	1917. 08. 19.
49. Születési hely:	Pápa		50. Születési hely:	Jakabfalva	51. Születési idő:	1917. 08. 19.
52. Születési hely:	Pápa		53. Születési hely:	Jakabfalva	54. Születési idő:	1917. 08. 19.
55. Születési hely:	Pápa		56. Születési hely:	Jakabfalva	57. Születési idő:	1917. 08. 19.
58. Születési hely:	Pápa		59. Születési hely:	Jakabfalva	60. Születési idő:	1917. 08. 19.
61. Születési hely:	Pápa		62. Születési hely:	Jakabfalva	63. Születési idő:	1917. 08. 19.
64. Születési hely:	Pápa		65. Születési hely:	Jakabfalva	66. Születési idő:	1917. 08. 19.
67. Születési hely:	Pápa		68. Születési hely:	Jakabfalva	69. Születési idő:	1917. 08. 19.
70. Születési hely:	Pápa		71. Születési hely:	Jakabfalva	72. Születési idő:	1917. 08. 19.
73. Születési hely:	Pápa		74. Születési hely:	Jakabfalva	75. Születési idő:	1917. 08. 19.
76. Születési hely:	Pápa		77. Születési hely:	Jakabfalva	78. Születési idő:	1917. 08. 19.
79. Születési hely:	Pápa		80. Születési hely:	Jakabfalva	81. Születési idő:	1917. 08. 19.
82. Születési hely:	Pápa		83. Születési hely:	Jakabfalva	84. Születési idő:	1917. 08. 19.
85. Születési hely:	Pápa		86. Születési hely:	Jakabfalva	87. Születési idő:	1917. 08. 19.
88. Születési hely:	Pápa		89. Születési hely:	Jakabfalva	90. Születési idő:	1917. 08. 19.
91. Születési hely:	Pápa		92. Születési hely:	Jakabfalva	93. Születési idő:	1917. 08. 19.
94. Születési hely:	Pápa		95. Születési hely:	Jakabfalva	96. Születési idő:	1917. 08. 19.
97. Születési hely:	Pápa		98. Születési hely:	Jakabfalva	99. Születési idő:	1917. 08. 19.
100. Születési hely:	Pápa		101. Születési hely:	Jakabfalva	102. Születési idő:	1917. 08. 19.

1. Születési hely:	Pápa		2. Születési idő:	1917. 08. 19.
3. Születési hely:	Pápa		4. Születési idő:	1917. 08. 19.
5. Születési hely:	Pápa		6. Születési idő:	1917. 08. 19.
7. Születési hely:	Pápa		8. Születési idő:	1917. 08. 19.
9. Születési hely:	Pápa		10. Születési idő:	1917. 08. 19.
11. Születési hely:	Pápa		12. Születési idő:	1917. 08. 19.
13. Születési hely:	Pápa		14. Születési idő:	1917. 08. 19.
15. Születési hely:	Pápa		16. Születési idő:	1917. 08. 19.
17. Születési hely:	Pápa		18. Születési idő:	1917. 08. 19.
19. Születési hely:	Pápa		20. Születési idő:	1917. 08. 19.
21. Születési hely:	Pápa		22. Születési idő:	1917. 08. 19.
23. Születési hely:	Pápa		24. Születési idő:	1917. 08. 19.
25. Születési hely:	Pápa		26. Születési idő:	1917. 08. 19.
27. Születési hely:	Pápa		28. Születési idő:	1917. 08. 19.
29. Születési hely:	Pápa		30. Születési idő:	1917. 08. 19.
31. Születési hely:	Pápa		32. Születési idő:	1917. 08. 19.
33. Születési hely:	Pápa		34. Születési idő:	1917. 08. 19.
35. Születési hely:	Pápa		36. Születési idő:	1917. 08. 19.
37. Születési hely:	Pápa		38. Születési idő:	1917. 08. 19.
39. Születési hely:	Pápa		40. Születési idő:	1917. 08. 19.
41. Születési hely:	Pápa		42. Születési idő:	1917. 08. 19.
43. Születési hely:	Pápa		44. Születési idő:	1917. 08. 19.
45. Születési hely:	Pápa		46. Születési idő:	1917. 08. 19.
47. Születési hely:	Pápa		48. Születési idő:	1917. 08. 19.
49. Születési hely:	Pápa		50. Születési idő:	1917. 08. 19.
51. Születési hely:	Pápa		52. Születési idő:	1917. 08. 19.
53. Születési hely:	Pápa		54. Születési idő:	1917. 08. 19.
55. Születési hely:	Pápa		56. Születési idő:	1917. 08. 19.
57. Születési hely:	Pápa		58. Születési idő:	1917. 08. 19.
59. Születési hely:	Pápa		60. Születési idő:	1917. 08. 19.
61. Születési hely:	Pápa		62. Születési idő:	1917. 08. 19.
63. Születési hely:	Pápa		64. Születési idő:	1917. 08. 19.
65. Születési hely:	Pápa		66. Születési idő:	1917. 08. 19.
67. Születési hely:	Pápa		68. Születési idő:	1917. 08. 19.
69. Születési hely:	Pápa		70. Születési idő:	1917. 08. 19.
71. Születési hely:	Pápa		72. Születési idő:	1917. 08. 19.
73. Születési hely:	Pápa		74. Születési idő:	1917. 08. 19.
75. Születési hely:	Pápa		76. Születési idő:	1917. 08. 19.
77. Születési hely:	Pápa		78. Születési idő:	1917. 08. 19.
79. Születési hely:	Pápa		80. Születési idő:	1917. 08. 19.
81. Születési hely:	Pápa		82. Születési idő:	1917. 08. 19.
83. Születési hely:	Pápa		84. Születési idő:	1917. 08. 19.
85. Születési hely:	Pápa		86. Születési idő:	1917. 08. 19.
87. Születési hely:	Pápa		88. Születési idő:	1917. 08. 19.
89. Születési hely:	Pápa		90. Születési idő:	1917. 08. 19.
91. Születési hely:	Pápa		92. Születési idő:	1917. 08. 19.
93. Születési hely:	Pápa		94. Születési idő:	1917. 08. 19.
95. Születési hely:	Pápa		96. Születési idő:	1917. 08. 19.
97. Születési hely:	Pápa		98. Születési idő:	1917. 08. 19.
99. Születési hely:	Pápa		100. Születési idő:	1917. 08. 19.

13. kép: Piri Imre szakaszvezetőnek, a B.549 lajstromjelű bombázó rádiótávírárszának a veszteségi kartonja a HM HIM adattárából.

A m. kir. 2. honvéd hadsereg parancsnoka a Kormányzó Úr Ö Főméltósága által reá átruházott hatáskörben, a Legfelsőbb Hadúr nevében, a Szovjet elleni hadműveletek alkalmával az alábbi kitüntetéseket adományozta:

I. a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmert:

Az ellenség előtt tanusított vitéz magatartásáért:

- Vida József tart. szakaszvezetőnek (1912. Abda — Szanyi Teréz).
- Németh Dezső szakaszvezetőnek (1914. Agyagos — Acs Anna),
- Piri Imre ht. szakaszvezetőnek,**
- Szűcs Dániel tsz. szakaszvezetőnek (1919. Földes — Sarkadi Zsófia),
- Danniczky Ernő tsz. szakaszvezetőnek (1921. Székesfehérvár — Papp Mária).

14. kép: Piri Imre szakaszvezető említése a Honvédségi Közlöny 1942. november 17-i számában. Halála után ítélték oda neki a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmert.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

17. kép: Németh János vk. alezredes visszaemlékezése, mely a Magyar Szárnyak 1942. szeptember 1-jei számában olvasható. A cikk propagandisztikus hatással is bír; érdemes például külön megvizsgálni magát a címet.

18. kép: A Boszorkányok emléktáblája, mely a Taszár községben (Somogy megye) lévő repülőparkban található. Mocsári őrnagy, Nagy őrmester és Piri szakaszvezető neve is olvasható az emléktáblán.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

19. kép: A Boszorkányok hősi halált halt parancsnokának emléktáblája. A tábla szintén a taszári repülőparkban található, a park egyik fája alatt lett elhelyezve.

A doni katasztrófa hősi halott Hajdú vármegyei katonaszemélyei

Mint közismert, a doni katasztrófa Magyarország legnagyobb II. világháborús vereségének számít. A vizsgált időszakban – azaz 1943. január 12-e és április 24-e között – a 2. magyar hadsereg teljes vesztesége 125-128 ezer fő közé tehető, melyből 49-50 ezer katonaszemély halt hősi halált (Szabó – Számvéber 2002: 70).

Az urivi áttörés után, 1943. január 15-én, haslövés következtében halt hősi halált Kocsatovkánál a nádudvari illetőségű Pálinkás István honvéd, címzetes őrvezető. Pálinkás István neve szerepel a Honvédségi Közlöny 1943. július 7-i számában, mivel kiérdemelte a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmét, érdekesség azonban, hogy a Honvédségi Közlöny ezen száma nem a hősi halált halt katonaszemélyek között említi őt, valamint a rendfokozat is eltér a HM HIM adatbázisában olvasható rendfokozattól. Ami azonban biztos vele kapcsolatban, hogy a komáromi székhelyű 22. gyalogezred II. zászlóaljában szolgált; ezen zászlóalj a gróf Stomm Marcell altábornagy parancsnoksága alatt álló doni III. hadtest hadsereg tartalékát képezte. A szovjet csapatok 1943. január 14-én megközelítették a települést, 15-én pedig már heves harcok zajlottak itt (Deák 2004: 67–75); ekkor vesztette életét Pálinkás István is. Testvére, Pálinkás Sándor szintén

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

a III. hadtest kötelékében, a doni harcok során veszítette életét szűk két héttel később, 1943. január 27-én.

20. kép: Bevonuló nádudvari katonák, 1941. A felső sorban balról a negyedik Pálincás István.

1.	Család név: <i>Pálincás István</i>	2.	Család név: <i>Pálincás István</i>	3.	1944.	4.	1944.	5.	1944.
6.	1944.	7.	1944.	8.	1944.	9.	1944.	10.	1944.
11.	1944.	12.	1944.	13.	1944.	14.	1944.	15.	1944.
16.	1944.	17.	1944.	18.	1944.	19.	1944.	20.	1944.
21.	1944.	22.	1944.	23.	1944.	24.	1944.	25.	1944.
26.	1944.	27.	1944.	28.	1944.	29.	1944.	30.	1944.
31.	1944.	32.	1944.	33.	1944.	34.	1944.	35.	1944.
36.	1944.	37.	1944.	38.	1944.	39.	1944.	40.	1944.
41.	1944.	42.	1944.	43.	1944.	44.	1944.	45.	1944.
46.	1944.	47.	1944.	48.	1944.	49.	1944.	50.	1944.
51.	1944.	52.	1944.	53.	1944.	54.	1944.	55.	1944.
56.	1944.	57.	1944.	58.	1944.	59.	1944.	60.	1944.
61.	1944.	62.	1944.	63.	1944.	64.	1944.	65.	1944.
66.	1944.	67.	1944.	68.	1944.	69.	1944.	70.	1944.
71.	1944.	72.	1944.	73.	1944.	74.	1944.	75.	1944.
76.	1944.	77.	1944.	78.	1944.	79.	1944.	80.	1944.
81.	1944.	82.	1944.	83.	1944.	84.	1944.	85.	1944.
86.	1944.	87.	1944.	88.	1944.	89.	1944.	90.	1944.
91.	1944.	92.	1944.	93.	1944.	94.	1944.	95.	1944.
96.	1944.	97.	1944.	98.	1944.	99.	1944.	100.	1944.

1.	1944.	2.	1944.	3.	1944.	4.	1944.	5.	1944.
6.	1944.	7.	1944.	8.	1944.	9.	1944.	10.	1944.
11.	1944.	12.	1944.	13.	1944.	14.	1944.	15.	1944.
16.	1944.	17.	1944.	18.	1944.	19.	1944.	20.	1944.
21.	1944.	22.	1944.	23.	1944.	24.	1944.	25.	1944.
26.	1944.	27.	1944.	28.	1944.	29.	1944.	30.	1944.
31.	1944.	32.	1944.	33.	1944.	34.	1944.	35.	1944.
36.	1944.	37.	1944.	38.	1944.	39.	1944.	40.	1944.
41.	1944.	42.	1944.	43.	1944.	44.	1944.	45.	1944.
46.	1944.	47.	1944.	48.	1944.	49.	1944.	50.	1944.
51.	1944.	52.	1944.	53.	1944.	54.	1944.	55.	1944.
56.	1944.	57.	1944.	58.	1944.	59.	1944.	60.	1944.
61.	1944.	62.	1944.	63.	1944.	64.	1944.	65.	1944.
66.	1944.	67.	1944.	68.	1944.	69.	1944.	70.	1944.
71.	1944.	72.	1944.	73.	1944.	74.	1944.	75.	1944.
76.	1944.	77.	1944.	78.	1944.	79.	1944.	80.	1944.
81.	1944.	82.	1944.	83.	1944.	84.	1944.	85.	1944.
86.	1944.	87.	1944.	88.	1944.	89.	1944.	90.	1944.
91.	1944.	92.	1944.	93.	1944.	94.	1944.	95.	1944.
96.	1944.	97.	1944.	98.	1944.	99.	1944.	100.	1944.

21. kép: Pálincás István veszteségi kártonja a HM HIM adatbázisából.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

**MAGYAR KIR. HONVÉDELMI MINISZTERI RENDELETEK
KITÜNTETÉSEK ADOMÁNYOZÁSA:**

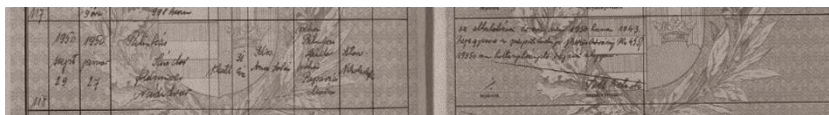
A m. kir. 2. honvéd hadsereg parancsnoka a Kormányzó Úr Ő Főméltósága által reá átruházott hatáskörben, a Szovjet elleni hadműveletek alkalmából, a Legfelsőbb Hadúr nevében, az alábbi kitüntetéseket adományozta:

a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmét:

továbbá az alább felsoroltaknak az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásukért,

Mészáros János (1920. Rójtök — Gulyás Margit),
Kosztó Lajos (1920. Hecsehátzentlak — Stumpf Juhanna) és
Pálinkás István (1919. Nádudvar — Papanics Mária) tizedeseknek,
Sándor Sándor (1918. Veszprém — Fazekas Mária) és
Török Sándor (1918. Heves — Tóth Ester) tart. e. tizedeseknek,

22. kép: Pálinkás István említése a Honvédségi Közlöny 1943. július 7-i számában. A közlőnyben a születési helye, az anyja neve és a rendfokozat is hibásan lett feltüntetve.

23. kép: Pálinkás István testvére, Sándor szintén a Don mellett halt hősi halált.

24. kép: Pálinkás Sándor katonaportréja. A fénykép 1941-ben készült.

Az 1. magyar hadsereg galíciai és kárpátaljai támadó hadműveletei során hősi halált halt katonaszemélyek

A szovjet Vörös Hadsereg közeledése miatt az 1. magyar hadsereg részleges mozgósítása 1944. január 6-án (Ölvedi 1989: 70), teljes mozgósítása pedig a német megszállás után kezdődött el (Ölvedi 1989: 71).

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

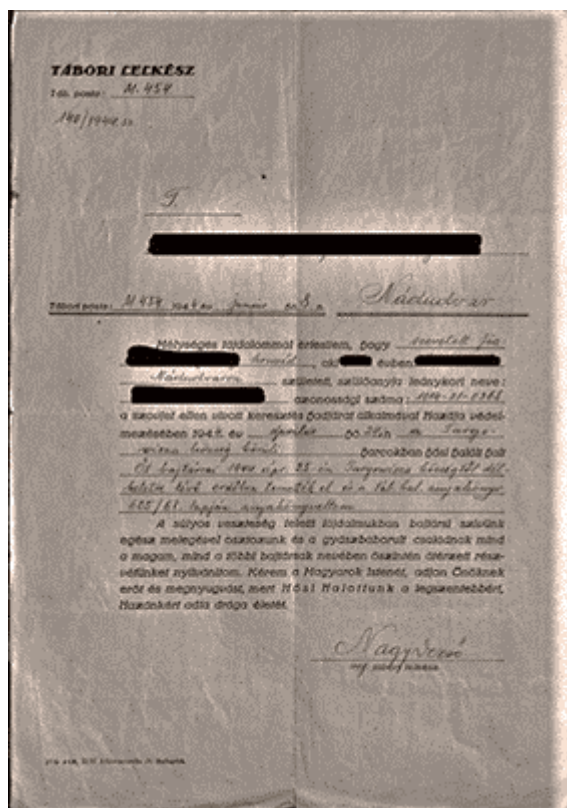
A teljes mozgósítás és a frontra való kiszállítás után az 1. hadsereg 1944. április 17-én – a német Észak-Ukrajna hadseregcsoport alá rendelve – Kolomija általános irányába intézett támadást a Sztanyiszlav–Tatár-hágó terepszakasgról kiindulva. A cél Kolomija bevétele lett volna, azonban a támadás április végén elakadt, ezt követően – a német igényeknek eleget téve – az 1. hadsereg védelemre rendezkedett be.

Márton László debreceni születésű tizedes, a magyar királyi 11. honvéd gyalogezred katonája a fentebb részletezett események során, 1944. április 26-án Targowica község közelében veszítette életét ellenséges géppisztoly találat következtében. Bajtársai Bohorodyczyn községben helyezték végső nyugalomra.

25. kép: Márton László veszteségi kartonja a HM HIM adatbázisából.

26. kép: Márton László születési anyakönyvi bejegyzése. Bár a HM HIM adattárában fellelhető kartonján 1919. június 9-e szerepel, mint születés dátuma, a valós időpont 1919. július 9-e.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

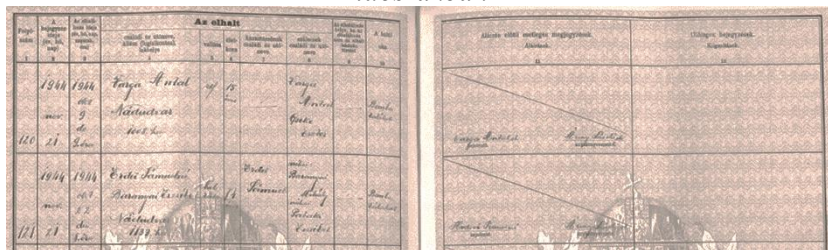
27. kép: A vonatkozó levéltári törvények miatt meg nem nevezett nádudvari illetőségű katonaszemély hősi haláláról tudósító tábori lelkészi értesítő. A meg nem nevezett személy 1944. április 24-én, két nappal Márton László tizedes halála előtt veszítette életét, úgyszintén a Targowica körüli harcok során. Nem kizárt, hogy Márton László és a meg nem nevezett nádudvari honvéd ismerhették is egymást, mivel két nap különbséggel, ugyanott, ugyanannak a gyalogezrednek a katonájaként haltak hősi halált.

A vármegye mint hadszíntér: polgári áldozatok 1944. októberében

1944. szeptemberének végén a szovjet csapatok – és a szovjetek oldalára átállt román hadsereg – sikeresen betörték Magyarország területére. A vármegye október elején vált háborús hadszínterré (Számvéber 2020: 190–410), a heves harcokból kifolyólag a polgári áldozatok száma is magas volt.

A polgári áldozatok kutatása csak és kizárólag a polgári halotti anyakönyvek bejegyzései alapján történik kutatásaim során. Az anyakönyvek tanúságai alapján a leggyakoribb halálok a gránátszilánk okozta sérülés és a bombatalálat volt.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

28. kép: Varga Antal és Erdei Sámuelné Baranyai Erzsébet halotti anyakönyvi bejegyzései.

Kitekintés – Egy Nádudvaron hősi halált halt pilóta hadnagy és 23 magyar levante értelmetlen halála

Nádudvaron halt hősi halált október 9-én, a térségben zajló harcok során Óhegyi Miklós, a mátyásfüldi repülőtéren állomásozó fővezérség közvetlen futárrepülő század hivatásos hadnagya is. Az aznapi eseményekről az alábbiakban Kiss György nádudvari lakos számol be:

„Este felé a község fölött csapott össze 2 orosz és egy német repülőgép, de a német a felhőbe felszökött és elmenekült. Láttuk, amikor a német repülőgépet lelőtték és a pilóta ejtőernyővel elmenekült, de mire földet ért, lelőtték.” (Kiss 2016: 53)

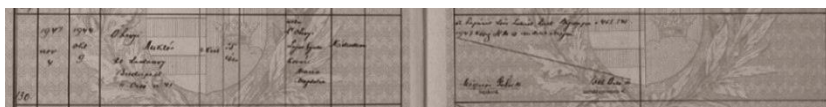
Több ok miatt is lehetséges, hogy a Nádudvar fölött lezajlott légi csata során a lelőtt német repülőgép pilótája Óhegyi Miklós hadnagy volt. Egyrészt azért, mert a HM HIM adattárában elérhető kártonja alapján halálának oka halálra zúzódás volt; ha a szovjet gépek valóban katapultálás után találták el Óhegyi Miklóst – ahogyan Kiss György arról beszámolt –, akkor a hadnagy már nem tudta koordinálni az ejtőernyős zuhanást, így megeshetett, hogy a földet éréskor szerzett halálos sebesüléseket. Másrészt azért is lehetséges az egybeesés, mert kiképzési célokra és futárfeladatok ellátására a Magyar Királyi Honvéd Légierő alapvetően német gyártmányú gépeket használt, a visszaemlékező pedig német repülőgépről ír. 1942 nyara és 1944. március 1-je között a német Luftflotte nem részletezett számú Fieseler Fi-156 „Storch”, Arado Ar-96 és Bücker Bü-131 típusú kiképző-, gyakorló-, futár- és összekötőgépet³ adott át a magyar

³ A Magyar Királyi Honvéd Légierő vegyes célokra használta ezeket a géptípusokat. Az Ar-96-os és a Bü-131-es gépek például eredendően gyakorló-kiképző gépek voltak (Kovács 2012: 22), de a háború során futárfeladatokat is elláttak. Többek között az 1. futárszázad („Futó”) és a 102. hadsereg-futárszázad („Hírnök”) állományában is megtalálhatóak voltak az említett típusok (Bonhardt – Sárhidai – Winkler: 462).

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

egységeknek (Punka – Sárhidai 2007: 48).⁴ Elképzelhető tehát, hogy Óhegyi Miklós ezen a géptípusok valamelyikének a pilótájaként halt hősi halált Nádudvaron.

29. kép: Óhegyi Miklós hivatásos repülő hadnagyi veszteségi kartonja a HM HIM adatbázisából. Óhegyi Miklóst karpaszományos címzetes őrmester volt 1940. november 20-ig; ekkor tartalékos zászlóssá nevezték ki (HK 1940: 477–501), 1942. november 1-jén lépett elő hadnaggyá (HK 1942/I: 1010–1027), 1943. április 5-én, a szovjetek elleni hadművelet alkalmából, az ellenség előtt tanúsított vitéz helyállása miatt Dicséret Elismerésben részesült (HK 1943: 790).

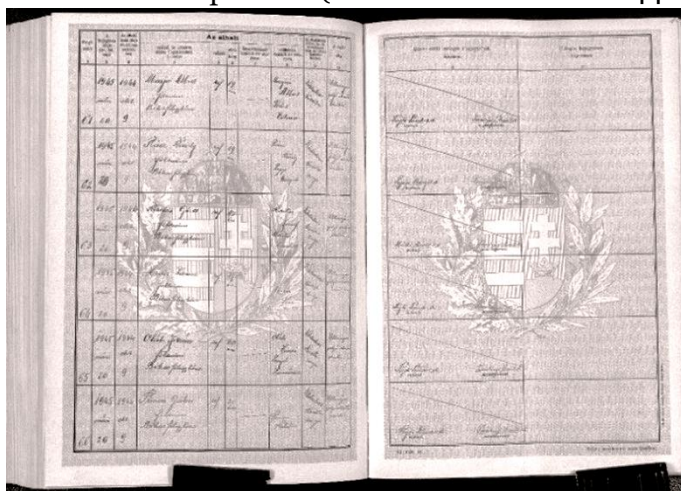

30. kép: Óhegyi Miklós holtta nyilvánító bejegyzése a nádudvari halotti anyakönyvben.

⁴ Az 1930-as évek közepétől vásárolt Németországból Ar-96-os és Bü-131-es gépeket a magyar állam, 1942 nyarán tehát már nem voltak ismeretlenek hazánkban a géptípusok. A Fi-156 beszerzése – szintén vásárlás útján – csupán 1942-ben kezdődött el (Kovács 2012: 22).

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

Nádudvar vonatkozásában érdemes ezen kívül kitérni egy másik október 9-i eseményre is. Aznap ugyanis 50 szovjet lovas katona a Nádudvarhoz tartozó Mihályhalmán 23 fegyvertelen, Abádszalókról hazafelé tartó leventét lőtt agyon. A leventék többsége Biharfélegyházáról származott. Egyedüli megkülönböztető jelük a fejükön viselt leventesapka volt (Bihari-Horváth 2018: 144–145).

31. kép: A meggyilkolt leventék egy részének holtta nyilvánító bejegyzései a nádudvari halotti anyakönyvben.

A kutatás eddigi eredményeiről, valamint becslés a teljes vármegye veszteségeire vonatkozólag

Tanulmányomban kísérletet tettem arra, hogy a II. világháborús veszteség kutatásának eszközeit bemutassam, azokat részletesen ismertessem. A hadi események tömör bemutatását a kontextualizálás szempontjából tartottam fontosnak, mivel a történelmi háttér ismeretében egy-egy személy halálának háttere is ismertté válik az olvasó és a kutató előtt.

Eddigi kutatásaim során közel 250 hősi halott katona, valamint közel 200 polgári áldozat azonosítása történt meg Püspökladány, Nádudvar, Hajdúszoboszló és Debrecen vonatkozásában. A 4 településen az 1941. évi népszámlálás alapján együttesen megközelítőleg 6 ezer fő tartozott abba a korosztályba, akiket aktív katonai szolgálatra behívhattak; az adatgyűjtések során eddig felkutatott 450 fő ennek csupán töredéke. Ettől függetlenül az 1941. évi népszámlálási adatokból kiindulva a vizsgált időszak és harci események során hősi halált halt katonaszemélyek számát előzetesen 3-4 ezer fő közé teszem.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

Bibliográfia

- Bihari-Horváth László: *Nádudvar monográfiája*. Nádudvar: Bihari Szakértő Iroda, 2018.
- Bonhardt Attila, Sárhidai Gyula – Winkler László: *A magyar királyi honvédség fegyverzete*. Budapest: Zrínyi, 1992.
- Hangodi László: Az m. kir. honvéd 4/I. nehézbombázó osztály története, 1936–1942. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évf. (2003) 1. sz. 144–165.
- HK 1921 = *Honvédségi Közlöny*, 1921. augusztus 20.
- HK 1940 = *Honvédségi Közlöny*, 1940. december 2.
- HK 1942/I = *Honvédségi Közlöny*, 1942. november 10.
- HK 1943 = *Honvédségi Közlöny*, 1943. június 2.
- Kiss Antal: Nádudvar. In: Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő I. – A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2016. 52–56.
- Kovács Vilmos: A Magyar Királyi Honvédek által 1922–1945 között használt külföldi eredetű fegyverrendszerek. In: Závodi Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris in Hungaria – A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 13*. Budapest: Hadtörténelmi Múzeum, 2012. 11–42.
- MNL HBML V656 = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Nádudvar nagyközség hadigondozási iratai, 1914–1945.
- MRE 2015 = Magyar Roncskutató Egyesület: „Hová tűnt Mocsáry őrnagy” sajtóanyag. <http://www.roncskutatok.hu/hova-tunt-mocsary-ornagy-sajtoanyag> (Utolsó letöltés: 2022. április 22.)
- MSz 1942 = *Magyar Szárnyak*, 1942. október 1.
- Ölvedi Ignác: *Az 1. magyar hadsereg története 1944. január 6-tól október 17-ig*. Budapest: Zrínyi, 1989.
- Punka György – Sárhidai Gyula: *Magyar Sasok – A Magyar Királyi Honvéd Légierő, 1920–1945*. Budapest: Zrínyi, 2007.
- Szabó Miklós: Az 1. repülőcsoport harcai 1942-ben a magyar források tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. (1985) 4. sz. 826–857.
- Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban*. Budapest: Kossuth, 2019.
- Szabó Péter – Számvéber Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1941–1943*. Debrecen: Pudedlo, 2002.
- Számvéber Norbert: *Az alföldi páncéloscsata – Harcok a Tiszántúlon, 1944. október*. Keszthely: Peko Publishing, 2020.
- Varga György (szerk.): *Délibábok a légtérben. Debrecen és a Hajdúság repüléstörténete*. Debrecen: Debreceni Könnyűrepülő Sportegyesület, 2006.

Képek forrása

1. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1943. február 24. 227–228.
2. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto> (Utolsó letöltés: 2022. április 25.)
3. kép: Farkas Gábor – Nagy Richárd: A Nagyerdei Köztemető katonasírhajai és egy hősi halott magyar pilóta emlékjele Debrecenben.

Nagy Richárd: *Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban*

<http://bocskaikonyvtar.hu/vesztesegkutatas/a-nagyerdei-koztemetokatonasirjai-es-egy-hosi-halott-magyar-pilota-emlekjele-debreceben>
(Utolsó letöltés: 2022. április 22.)

4. kép: Topak Tibor: *Pumák és Boszorkányok*. Budapest: Zrínyi, 1995. 187.
5. kép: Topak Tibor: *Pumák és Boszorkányok*. Budapest: Zrínyi, 1995. 178.
6. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1921. augusztus 20. 557.
7. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1941. június 18. 380–382.
8. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1941. július 22. 421–423.
9. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1942. október 20. 945.
10. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1943. február 11. 159–164.
11. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1943. február 24. 208.
12. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/cms/hadisir-adatbazisok> (Utolsó letöltés: 2022. április 20.)
13. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/cms/hadisir-adatbazisok> (Utolsó letöltés: 2022. április 20.)
14. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1942. november 17. 1100–1104.
15. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/cms/hadisir-adatbazisok> (Utolsó letöltés: 2022. április 20.)
16. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1942. december 22. 1360.
17. kép: *Magyar Szárnyak*, 1942. szeptember 1. 20.
18. kép: Szórád Tamás: *Taszári emléktárlat és emlékpark*. https://airbase.blog.hu/2012/09/22/taszari_emlektarlat (Utolsó letöltés: 2022. április 30.)
19. kép: Szórád Tamás: *Taszári emléktárlat és emlékpark*. https://airbase.blog.hu/2012/09/22/taszari_emlektarlat (Utolsó letöltés: 2022. április 30.)
20. kép: Maczik Erika magángyűjteménye.
21. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/cms/hadisir-adatbazisok> (Utolsó letöltés: 2022. április 20.)
22. kép: *Honvédségi Közlöny*, 1943. július 7. 969–973.
23. kép: Nádudvar nagyközség halotti anyakönyve, 1950. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9B52-9YB?i=72&wc=92QH-DPK%3A40679401%2C52453401%2C49977701&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2022. április 23.)
24. kép: Maczik Erika magángyűjteménye.
25. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/cms/hadisir-adatbazisok> (Utolsó letöltés: 2022. április 20.)
26. kép: Debrecen város születési anyakönyve, 1919. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GP37-PX4?i=194&wc=929P-828%3A40679401%2C41592001%2C40930901&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2022. április 22.)
27. kép: Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Nádudvar nagyközség hadigondozási iratai, 1914–1945. Levéltári jelzete: MNL HBML V656.

Nagy Richárd: Hajdú vármegye II. világháborús hősi halottjai és polgári áldozatai az 1942. júniusi és 1944. októberi főbb hadi események közötti időszakban

28. kép: Nádudvar nagyközség halotti anyakönyve, 1944.
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-899M-BQTX?i=304&wc=92QC-4WL%3A40679401%2C52453401%2C52962001&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2022. április 22.)
29. kép: HM HIM adatbázis. <https://hadisir.militaria.hu/cms/hadisir-adatbazisok> (Utolsó letöltés: 2022. április 20.)
30. kép: Nádudvar nagyközség halotti anyakönyve, 1947.
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-899M-B4Z4?i=388&wc=92QC-4WL%3A40679401%2C52453401%2C52962001&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2022. április 22.)
31. kép: Nádudvar nagyközség halotti anyakönyve, 1945.
<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-899M-BQTF?i=320&wc=92QC-4WL%3A40679401%2C52453401%2C52962001&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2022. április 22.)

A Japán Birodalmi Haditengerészet Washington és London között

Szabó Levente Gábor

SZTE Történelemtudományi Doktori iskola

Fegyverkezés az első világháború alatt

Ahogy az első világháború a végéhez közeledett és a haditermelés sosem látott magasságokba szökött, a későbbi győztes országok sorra fogadták el a hosszú távú katonai beruházásokat. Ezek a beruházások főként fegyvereket és lőszert jelentettek. Annak ellenére, hogy mennyiségben ezek voltak a legjelentősebb beruházások, a háború végével ezeknek könnyen be lehetett szüntetni a termelését. A több éves projektek, azonban egyedi helyzetet jelentettek, ugyanis ezeket a félbehagyni, kifejezetten veszteséges lett volna. A legjelentősebb ilyen beruházások a csatahajók voltak. Ezeknek az építése jobb esetben 3, rosszabb esetben akár 7-8 évig is eltarthatott. A győztesek oldalán álló öt legjelentősebb tengeri hatalom mind komoly tervekkel szeretne volna saját hatalmát megnövelni a háború végét követően. Olaszország és Franciaország igényt tartottak a német flottára, azonban a német Nyílt-tengeri Flottából önelsüllyesztése után csak igen kevés elkobozható hajó maradt. (van der Vat, 2007:164-165) Ez a két ország nagyrészt ki is esett a kialakuló fegyverkezési versenyből, mivel saját gazdasági potenciáljukat, inkább az ország helyreállítására költötték. A megmaradt három nagyhatalom, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Japán azonban, nagymértékű beruházások révén próbálta növelni a tengeri hatalmát.

A fegyverkezési verseny kezdete

A legjelentősebb és leglenyűgözőbb fegyverkezési tervet kétségtelenül az Egyesült Államok szeretne volna végrehajtani, Woodrow Wilson csatahajó¹ programjain keresztül. A kongresszus által már bejelentett tervek, egymást követve léptek volna életbe 1916 és 1919 között. Ezen időszak alatt a végleges terv szerint 50 darab modern csatahajót épített volna az Egyesült Államok, teljesen felborítva ezzel a tengeri status quo-t. (Potter, 1981:232-234) Ezt természetesen nem hagyhatta szó nélkül a legerősebb tengeri hatalom, az Egyesült Királyság sem. A háború miatt az angolok mindössze egy 16 csatahajóból álló flottát terveztek építeni, ami egyértelműen kevés

¹ A szövegben a csatahajók alatt a csatahajókat és a csatacirkálókat egyaránt értem egyszerűség kedvéért csak a csatahajó szót használok.

lett volna, hogy fenntartsák a dominanciájukat a tengereken, különösen az Egyesült Államokkal szemben. (Mariott, 2005:9)

A japán fegyverkezési tervek nem egészen a háború hatására születtek meg, viszont a háború kétségtelenül felgyorsította azokat. Az orosz-japán háború után a japán védelmi minisztérium újrakalkulálta az ország ellen felmerülő fenyegetéseket. Elsősorban ellenségnek megmaradtak az oroszok, viszont megjelent az USA, mint lehetséges második ellenfél Kína előtt. A két ország közötti lényeges erőkülönbség miatt 1907-ben egy jelentős flottabővítési tervet hagyott jóvá a kormány. A terv lényegében 8 csatahajó és 8 páncélozott cirkáló építését jelentette, ezért nyolc-nyolcas flottának is szokták nevezni. Az első hajókat már 1910-ben elkezdték építeni, azonban pénzügyi nehézségek miatt mindössze 1 csatahajót és 4 csatacirkálót építettek meg. A következő 6 évben felépült a nyolc-nyolcas flottából 5 csatahajó és 6 csatacirkáló. Felmerült azonban egy újabb akadály. Az évek során, a korábban felépített hajók, technikailag jóval elmaradottabbak voltak az újaknál és lényegében használhatatlanok lettek volna tényleges csatahajó funkcióban. Az 1919-es amerikai bővítést látva újakezdték a számlálást és 4-4 új hajó építését tűzték ki célul. (Evans–Peattie, 1997:174-182)

A kialakuló helyzet japán gazdaságát kétségtelenül a csőd szélére sodorta volna, ugyanakkor az Egyesült Királyságnak sem voltak meg a megfelelő forrásai, hogy a saját tervüket végrehajtsák. Egyedül az Egyesült Államok tudta volna problémamentesen végrehajtani az 50 hajós tervet, azonban a háború végeztével megszűnt az hadi tervek támogatottsága, így kétséges, hogy megfelelően finanszírozni tudták volna a projekteket. Érezhető volt, hogy az egyre nagyobb és grandiózusabb tervek egymás lenyűgözésére voltak szánva és nem tükrözték az országok tényleges lehetőségeit. Ez a feszült helyzet azt eredményezte, hogy minden ország belátta, hogy a kölcsönös egymásra licitálás helyett, egy kölcsönös limitációs megegyezés mindenkinek nagyobb hasznára válna.

A washingtoni haditengerészeti konferencia

Warren G. Harding amerikai elnök indítványozására Washington D.C.-ben tartották a tárgyalásokat, melyek a világ első fegyverzetellenőrzési szerződéséhez vezettek. A konferencia 1921. november 12.-től 1922. február 6.-ig tartott. Kilenc meghívott ország volt jelen: Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Japán, Olaszország, Franciaország, Kína, Belgium, Hollandia és Portugália. A találkozó eredménye a Négyhatalmi szerződés, az Öthatalmi szerződés és a Kilenchatalmi szerződés volt egy sor kisebb szerződés mellett. (Mariott, 2005:10)

A Négyhatalmi szerződés a csendes-óceáni helyzetre vonatkozott. Az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország és Japán megegyeztek, hogy a status quo megmarad a csendes-óceáni területeken, továbbá egy, az amerikaiak számára sarkalatos szerződést, az angol-japán szövetséget semmissé tette. A Kilenchatalmi egyezmény rögzítette a kínai helyzetet miszerint minden aláíró ország számára a nyitott kapuk elve érvényesül. Mind a Négyhatalmi szerződést, mind a Kilenchatalmi egyezményt lehet az 1917-ben megkötött Lanshing-Ishii megállapodás folytatásának tekinteni.

A legjelentősebb szerződést azonban az Öthatalmi szerződés más néven a Washingtoni haditengerészeti szerződés jelentette. A szerződés jelentőségét nem lehet alábecsülni. Egyrészt kimagasló hatása volt a három legerősebb haditengerészetre. Másrészt, mint a világ első fegyverzetellenőrzési szerződése, azóta rengeteg diplomáciatörténeti elemzés készült a tárgyalásokról.

A szerződés főbb pontjai a következők voltak:

I. fejezet III. cikkely: [...] az aláíró országok beszüntetik a csatahajó építési programjaikat, valamint nem fejlesztenek, illetve nem vásárolnak több csatahajót. [...]

I. fejezet IV. cikkely: Az aláíró országok csatahajóinak összítőmege vízkiszorításban nem haladhatja meg: az Egyesült Államok részéről az 525000 tonnát; az Egyesült Királyság számára az 525000 tonnát; Franciaország részére a 175000 tonnát; Olaszországnak a 175000 tonnát; valamint Japán részére a 315,000 tonnát.

I. fejezet V. cikkely: Az aláíró országok nem gyárthatnak, vásárolhatnak, fejleszhetnek vagy bérelhetnek olyan csatahajót, melynek a vízkiszorítása meghaladja a 35000 tonnát.

I. fejezet VI. cikkely: Az aláíró országok csatahajói közül egynek sem lehet 406 mm-nél nagyobb kaliberű ágyúja.

I. fejezet XI. cikkely: Az aláíró országok nem gyárthatnak, vásárolhatnak, fejleszhetnek vagy bérelhetnek olyan hadihajót, melynek vízkiszorítása nagyobb 10000 tonnánál², kivételek ez a szabály alól a csatahajók és az anyahajók. [...]

² A tonna minden esetben amerikai tonnát jelent (short ton) nagyjából 907 kg-nak felel meg.

I. fejezet XII. cikkely: Az aláíró országok hajói közül egynek sem lehet 203 mm³-nél nagyobb kaliberű ágyúja, kivételek a szabály alól a csatahajók.⁴

A pontok alapján megállapíthatjuk, hogy a haditengerészeti szerződés lényegében meghatározta a csatahajók minimumát és maximumát, mind tömegben mind kaliberben. Az V. és VI. cikkely megszabta a maximumát egy csatahajónak 35000 tonna vízkiszorításban és 406 mm-es ágyúban. Ugyanakkor látszólag a XI. és XII. pont megszabta az egyéb hadihajók maximumát, ugyanakkor a valóságban megszabta a csatahajók minimumát 10000 tonnában és 203 mm-es ágyúban. További korlátozás csak repülőgép-hordozókkal kapcsolatban volt a szerződésben, ezek azonban nem jelentettek a korban akkora érvégést mint a csatahajók, így azok korlátozásairól nem beszélek részletesen.

A szerződés hatása Japánra

A korban igencsak megoszlottak a vélemények a szerződéssel kapcsolatban. Egyrészt egyértelmű volt, hogy Japán nem lesz képes felvenni a versenyt az Egyesült Államokkal, ha ténylegesen megépítik az 50 csatahajóból álló flottát, másrészt azonban igen nagymértékben korlátozta Japán nagyhatalmi törekvéseit. *Takarabe Takeshi*⁵ vezetésével a „szerződés pártiak” végül domináns szerephez jutottak és képesek voltak kordában tartani a haditengerészet radikálisabb tagjait.

A szerződés értelmében Japánnak 315000 tonna maximális vízkiszorítás jutott csatahajók terén. Fontos megemlíteni, hogy a szerződés csak a csatahajók össztömegét korlátozta. A szerződés egy implicit arányt hozott létre az országok között, de ez pusztán vízkiszorításban volt jelen, nem darabszámban. Tehát a sokszor emlegetett 5:3 arány igen félreérthető lehet. Japán számára a 315000 tonna 10 csatahajó üzemeltetésére volt elég, mely összesen 301320 tonna vízkiszorítást jelentett. Ha ezt össze akarjuk hasonlítani Japán fő riválisával az Egyesült Államokkal, akinek a teljes csatahajó vízkiszorítása 525000 tonnában volt maximalizálva, akkor az USA a maga 18 csatahajójával 500650 tonna vízkiszorítást ért el. Láthatjuk,

³ 203 mm-es és 406 mm-es ágyúk az eredeti szövegben 8 illetve 16 hüvelykes kalibereként vannak megjelölve, az egyszerűség kedvéért ezeket a számokat átírtam minden esetben.

⁴ Saját fordítások eredeti forrás: Limitation of naval armament (Five-Power Treaty or Washington Treaty) U.S. Library of Congress. <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-usto00002-0351.pdf> mentve 2019.04.15

⁵ A japán vezetéknev rendszernek megfelelően van feltüntetve minden japán név, tehát vezetéknev, majd keresztnév, illetve az angol Romanji átírási szabály szerint van átírva minden japán név.

hogy hajószámban az Egyesült Államoknak csaknem kétszer annyi csatahajója volt, viszont azt is megfigyelhetjük, hogy a hajók átlagos tömege sokkal alacsonyabb volt. Egy japán csatahajó tömege átlagosan 30132 tonna, az Egyesült Államoknak pedig 27813 tonna. Ez a szám azt mutatja meg, hogy az amerikaiaknak sokkal több régebbi, könnyebb csatahajója volt a japánokhoz képest, továbbá azt is, hogy átlagosan nagyobb kaliberű fegyverzettel voltak ellátva a japán hajók.⁶

Bár a japán flotta modernebb és erősebb volt arányában az amerikaihoz képest a limitáció mégis mélységesen zavarta a japán hadvezetést. Az orosz-japán háború után, amikor az Egyesült Államok lett az elsődleges potenciális ellenfél, a hadvezetés arra jutott, hogy nagyjából 70% arányban kell a japán flottát felépíteni az amerikaihoz képest. Ez a szám úgy jött ki, hogy feltételezték, hogy az Egyesült Államok két egyenlő részre osztja a flottáit: 50% a Csendes-óceánon, 50% az Atlanti-óceánon. Ahhoz, hogy sikeresen legyőzzék a japánok az amerikai csendes-óceáni flottát 1:1 arány megfelelő lett volna Japánnak, viszont az elkerülhetetlen veszteségek miatt később vereséget szenvedhetnének az atlanti-óceáni flottától. Így a veszteségeket is belekalkulálva a 70%-os arányban állapították meg a szükséges minimumot. A washingtoni szerződés azonban ezt az egész számítást keresztül húzta. 60%-ban lett maximalizálva Japán csatahajó aránya az USA-hoz képest, ami nem volt elég ahhoz, hogy legyőzzék mindkét amerikai flottát. Azért, hogy megkerüljék ezt a korlátozást kénytelenek voltak megszegni a szerződést. (Evans–Peattie, 1997:199-220)

A szerződés megszegése

Mivel újabb csatahajókat szinte lehetetlen lett volna építeni anélkül, hogy az feltűnt volna valamely országnak, ezért Japán ott próbálta megkerülni a szerződést, ahol lehetőséget látott, ez a szerződés által nem meghatározott hajóosztályok területét jelentette. A cirkálók mérete és fegyverzete csak úgy volt megszabva, hogy ha 10000 tonna vízkiszorításnál nagyobb és 203 mm-nél nagyobb kaliberű fegyver van rajta, akkor csatahajó. Viszont, ha mindkét kategóriában a megengedett maximumot célozzák meg, akkor egy igen erős cirkálót hozhatnak létre, ami a korban nem volt jellemző.

A cirkáló egy érdekes kategóriájú hajó a tengerészetben. Lényegében mindent, ami a csatahajó és a romboló között van, annak hívünk. Az 1920-as évek előtt a cirkálók lényegében 4000 – 5000 tonna vízkiszorítás között mozogtak. Az Egyesült Királyság különösen nagy

⁶ A szerződésben névszerint tömeggel együtt fel van tüntetve minden hajó. Az Egyesült Államoknak 4 csatahajója is 20,000 tonna körül mozog ez miatt csökken az átlag súly.

előszeretettel használta őket a Brit Birodalom egybentartásához. A *Town* osztályú cirkálók 4800 – 5400 tonna között voltak, fő fegyverzetük 2db 152 mm-es és 10db 101 mm-es ágyú volt. (Whitley, 1999:15) Az amerikai *Omaha* osztályú cirkáló 7400 tonna vízkiszorítással és 12db 152 mm-es ágyújával az egyik legnagyobb cirkáló volt a világon. (Whitley, 1999:26)

Japán mérnökök kifejlesztettek egy új, 203 mm-es ágyút, mely képes volt akár 25 km-es távolságba ellőni, a csatahajókon lévő 406 mm-es ágyúk 38 km-es maximum lőtávolaéhoz képest ez nyilván elenyésző volt, viszont, ha belekalkuláljuk, hogy a 152 mm-es ágyúk mindössze 15 km-es távolságba tudtak ellőni, láthatunk egy igen nagy ugrást a kettő között. A japánok látva, hogy csatahajókban nem lesznek képesek felvenni a versenyt az amerikaiakkal, úgy döntöttek, hogy terveznek egy olyan hajót, mely hivatalosan csak cirkáló lesz, de fegyverzetileg képes lesz felvenni a harcot egy régebbi csatahajóval is. (Lacroix–Wells, 1997:808-809) Ez a hajó lett a *Myoko*.

A *Myoko* fegyverzete 10db 203 mm-es ágyú lett, amivel minden kétséget kizáróan minden cirkálónál nagyobb volt a tűzereje, sőt néhány régebbi csatahajóval is képes volt felvenni a versenyt. Ez önmagában még nem volt szerződészegés, azonban ahhoz, hogy ezt a mennyiségű tüzert egy hajóra elhelyezzék, a maximális cirkáló vízkiszorítás korlátozást át kellett hágni. A *Myoko* osztály hivatalos vízkiszorítása 10500 tonna lett, viszont a nem japán mérnökök gyorsan felfigyeltek rá, hogy ez a tömeg az ágyúk nélkül volt lemérve. A végleges vízkiszorítása a hajónak 13500 tonna lett, amivel lényegében a korábbi legerősebb cirkálót tömegben kétszer felülmúlták. (Jentsura, 1976:81)

Ez a hatalmas különbség nem maradt reakció nélkül az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság részéről. Mivel őket is zavarta - különböző szinten - a csatahajó limitáció, így elkezdtek megépíteni saját cirkálóikat, melyek hasonlóan fel voltak fegyverezve, mint a *Myoko*. Ez természetesen egy újabb fegyverkezési versenyt indított el, továbbá megmutatta, hogy hatalmas igény lenne a cirkálók és egyéb hajók pontos szabályozása.

1928-ban az angolok megépítették az első cirkálójukat, melyet a *Myoko*hoz lehetett hasonlítani. Ez a *County* osztályú cirkáló lett, melynek 10400 tonna volt a vízkiszorítása és 8 db 203 mm-es ágyúval rendelkezett. (Mariott, 2005:130) Az amerikaiak válasza pedig az 1929-es *Pensacola* osztályú cirkáló volt a maga 9200 tonna vízkiszorításával, viszont annál erősebb 10db 203 mm-es ágyúval. (Silverstone, 1965:46) Mind az angolok mind az amerikaiak tucatjával tervezték a hajók gyártását, viszont a kibontakozó verseny

ismételten arra készítette a hatalmakat, hogy tárgyalás útján oldják meg ellentéteiket.

A londoni haditengerészeti konferencia

London előtt volt még egy konferencia Genfben 1927-ben, de az eredménytelenül zárult, mivel alapvető ellentétbe ütköztek az amerikaiak és az angolok. A Brit Birodalom egybentartásához az angoloknak nagy számú „könnyű” cirkálóra volt szükségük, ezzel szemben az Egyesült Államoknak a növekvő japán tüzérvél szemben „nehéz” cirkálókra volt szüksége. Ez az alapvető darabszám-tömeg ellentét megghiúsította bármilyen limitáció elfogadását. Japán, mint a nevető harmadik kimaradt a vitából, mivel nem akarta nyilvánosan az amerikai oldalt támogatni. Franciaország és Olaszország, mint a nagy ötös tagjai, el sem fogadták a meghívást. (Evans–Peattie, 1997:234)

Az 1930-as londoni konferencián azonban sikerült megegyeznie a hatalmaknak, de ezúttal nem Japán volt a nevető fél. A nagyhatalmaknak sikerült véglegesíteni egy szabályzatrendszer, mely már nem csak a csatahajók és anyahajók méretét limitálta, hanem minden egyéb hajótípust is. Továbbá létrehozott két egyedi osztályt: a könnyű cirkálót és a nehéz cirkálót. Hasonlóképp, mint a washingtoni szerződés csatahajók terén, ez a szerződés is vízkiszorításban szabta meg a maximumot, hogy mennyi lehet egy országnak mindkét új hajó osztályból.

A cirkálókat 10,000 tonna maximális vízkiszorítással limitálták, azonban a fő különbséget kivételesen nem a súly adta a két osztály között, hanem a fegyverzet. A nehéz cirkálókon 155 mm-es kaliberű ágyúnál nagyobb fegyverzet volt, ezzel szemben a könnyű cirkálókon 155 mm-es kaliberű ágyúknál kisebbek lehettek csak.

Az Egyesült Királyság számára 147000 tonna teljes vízkiszorítás biztosítottak nehéz cirkálókra, ami 15 hajóra volt elég, továbbá 192000 tonna teljes vízkiszorítást könnyű cirkálókra. Az Egyesült Államok 180000 tonna teljes vízkiszorítást kapott nehéz cirkálókra, ez 18 hajóra volt elegendő, továbbá 143500 tonnát könnyű cirkálókra. Ezekből az adatokból láthatjuk, hogy az amerikaiak és angolok megegyeztek, hogy kinek melyik típusból van szüksége többre. Az USA-nak nehéz cirkálóból járt több, az angoloknak a könnyű cirkálóból. Japán pedig a szerződés értelmében 108,000 tonnát kapott nehéz cirkálókra, ami hivatalosan 12 hajóra volt elég továbbá 100450 tonnát könnyű cirkálókra.⁷

⁷ Limitation and Reduction of Naval Armament (London Naval Treaty) U.S. Library of Congress <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-1055.pdf> mentve 2019.04.15

Ha feloldjuk a számokat, láthatjuk, hogy az Egyesült Államokhoz képest Japánnak megmaradt az ominózus 60%-os arány nehéz cirkálók terén is, ami önmagában már súlyos érvágást jelentett nekik. Azonban ami még nagyobb problémát jelentett, hogy Japán már megépítette a 12 nehéz cirkálóját még Amerikának csak 6 nehéz cirkálója volt és további 12 darabot probléma mentesen megépíthetett. Ez a hatalmas katasztrófa ismételten sokkolta a tengerészeti vezetést, valamint a szélesebb társadalmat is. A szerződés párti tábor elvesztette szinte minden támogatóját így teljesen meggyengült. Japánban ezt a szerződést is megpróbálták kijátszani. Nehéz cirkáló vázra könnyű cirkáló fegyverzetet raktak az új *Mogami* osztályban, viszont egyértelművé vált, hogy a következő szerződésben Japán nem fog részt venni. (Lacroix–Wells, 1997:434-435) Az Egyesült Államok sejtette, hogy Japánnak nem fog tetszeni az új korlátozás, ezért hajlandóak voltak engedni könnyű cirkáló arányban. Tudva, hogy ez az osztály teljes mértékben kiesik a japán stratégiai szükségletek szférájából, bátran támogatták a 70%-os arányszámot.

A második londoni szerződésig 5 év telt el, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem lehet korlátozni Japánt és ezért a többi ország sem fogja betartani teljesen a szerződés szabályait. A második londoni szerződést már Japán és Olaszország nem írta alá és Japán szempontjából egy éven belül ki is tört a háború (1937-7-7).

Láthatjuk tehát, hogy annak ellenére, hogy egy hatalmas fegyverkezési versenyt akadályozott meg a washingtoni szerződés. Egy ilyen fegyverkezési szabályozással teljes mértékben lehetetlen volt eltüntetni a stratégiai ellentéteket és a háborút lényegében csak elodázták húsz évvel.

Bibliográfia

Evans, David–Peattie, Mark. *Kaigun. Strategy, Tactics and Technology in the Imperial Japanese Navy, 1887–1941*. Annapolis: Naval Institute Press, 1997.

Jentsura, Hansgeorg. *Warships of the Imperial Japanese Navy, 1869-1945*. Annapolis: Naval Institute Press, 1976.

Lacroix, E.; Wells L. *Japanese Cruisers of the Pacific War*. Annapolis: Naval Institute Press, 1997.

Limitation and Reduction of Naval Armament (London Naval Treaty) U.S. Library of Congress <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-1055.pdf> mentve 2019.04.15

Limitation of naval armament (Five-Power Treaty or Washington Treaty) U.S. Library of Congress. <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0351.pdf> mentve 2019.04.15

Marriott, Leo. *Treaty Cruisers. The First International Warship Building Competition*. Barnsley: Pen & Sword, 2005.

Szabó Levente Gábor: A Japán Birodalmi Haditengerészet Washington és London között

Potter, E. B. *Sea Power. A Naval History (2nd ed.)*. Annapolis: Naval Institute Press, 1981.

Silverstone, Paul H. *US Warships of World War II*. Annapolis: Naval Institute Press, 1965.

van der Vat, Dan. *The Grand Scuttle. The Sinking of the German Fleet at Scapa Flow in 1919*. Edinburgh: Birlinn Ltd., 2007.

Whitley, M. J. *Cruisers of World War Two. An International Encyclopedia*. London: Brockhampton Press, 1999

A Khoshtaria koncesszió és az Angol-Perzsa Olajvállalat¹

Vác István Dávid

ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék

Bevezetés

Irán modernkori történelmének legmeghatározóbb lehetősége és problémája az olaj, amely miatt egyrészt folyamatos geopolitikai játszmák színteréül szolgált, másrészt az olajügyek az iráni kormányzati fejlődésre is nagy hatást gyakoroltak (Nia 2013: 164). Az állam a 19. században az orosz terjeszkedés miatt került a Brit Birodalom fókuszába, majd jelentősége a 20. században tovább nőtt szénhidrogénvagyonának köszönhetően. Ennek következtében a modern Irán folyamatosan a nagyhatalmi játszmák színtere volt. Ezek aktív szereplője volt Nagy-Britannia, amely számos módon vett részt ezekben a küzdelmekben. A játszmák egyik legfontosabb geopolitikai aktora az 1901-es D’Arcy koncesszióból kinőtt, 1909-ban megalakult Angol-Perzsa Olajvállalat (APOC) volt, amely a Perzsia déli részén kitermelt olajnak, továbbá az ügyes menedzsmentpolitikájának köszönhetően a következő két évtized alatt a világ egyik legnagyobb olajvállalatává vált (Millsbaugh 1933: 521). Az APOC és a brit érdekek expanziós lehetőségeiben az első világháború vége új lehetőséget teremtett, immár az ország északi részére szóló jogokat is meg kívánták szerezni. Ezen koncessziót azonban 1916-ban egy, a cári udvarhoz közeli georgiai vállalkozó, Akaki Khoshtaria kapta meg.

Kutatásom során a szakirodalomban röviden és szűkszavúan előforduló témát, az 1916-os Khoshtaria koncessziót, annak geopolitikai jelentőségeit szeretném komplexen bemutatni. Tanulmányomban az eredeti koncesszió megkötésének körülményeire, geopolitikai és gazdasági jelentőségére szeretnék kitérni, majd pedig az 1920-as eladása utáni geopolitikai következményeket szeretném elemezni, kiemelten az Angol-Perzsa Olajvállalat érdekeinek szempontjából. Kutatásom igyekszik továbbá feltárni, hogy az APOC hogyan vett részt a koncesszióval kapcsolatos geopolitikai diskurzus alakításában.

A tanulmány megírásához számos elsődleges forrást és angol, valamint perzsa nyelvű szakirodalmat felhasználtam. A levéltári anyagok közül mindenképpen ki kell emelni a *„File 1010/1917 ‘PERSIA: CONCESSIONS – Khostaria concession; Leach concession;*

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Toumaniantz concession” című gyűjteményt, amelynek anyaga alapvető fontosságú volt a dolgozat elkészítéséhez.

A brit geopolitikai diskurzus, az APOC és Perzsia

Irán a 19. század során a két rivális nagyhatalom, a Brit és az Orosz Birodalom vetélkedésének egyik legfontosabb helyszínévé vált. Az ország jelentősége folyamatosan nőtt a brit geopolitikai diskurzusban. Az egyik fő cél – amelyet leginkább a befolyásos Lord Curzon fogalmazott meg – egy pufferállamokból álló rendszer kiépítése volt, aminek egyik kulcsterülete Irán volt (Filmer 1937: 338). Perzsia jelentőségét a britek szemében jól mutatta diplomáciai-gazdasági szereplőik száma, mérete és tevékenysége, pl. nagyméretű és jelentős nagykövetségük Teheránban, amely számos európainál jelentőségteljesebb volt. (World Bank 1952: 5). Lord Curzon – aki klasszikus geopolitikai szemléletben folytatta tevékenységét – egyenesen világhatalmi jelentőségűnek tartotta az Irán fölötti befolyás megszerzését: „... *Perzsia számomra.... egy sakktábla mezője, amelyen eldől a világ dominálása feletti játszma*”¹ (Filmer 1937: 338). Különös jelentőségre tett szert a perzsa nyersanyagvagyron megszerzése, amely már a 19. század végétől jelen volt a stratégiai gondolkodásban, de a 20. századtól elejétől kezdve vált elsődlegessé. Az ásványkincsek jelentőségének említése a korszak diplomatáinak irataiban, például Wolff, de a sajtótermékekben is hangsúlyosan jelen volt (Wolff 1908: 337; *The Glasgow Herald* 1907.02.16: 7). Ezek közül vált kiemelt stratégiai céllá a britek számára a kőolaj, főképp abból az okból, hogy nekik riválisaikkal ellentétben nem voltak nagy hazai olajmezők ekkor (Rezun 1986: 330–331; Axworthy 2008: 211–212). A brit geopolitikai diskurzusban ebből fakadóan meghatározó volt, valamint a korábbi stratégiai és kereskedelmi érdekekre ráépült a Dél-Perzsia feletti befolyás kiépítése, amit többek között Brit-India, katonai jelentések, illetve prominens személyek is hangsúlyoztak (Lowe and Dockrill 1972: 442; QDL File 3839/1916 Pt 1.: 405r; Balfour 1922: 117-118). Az 1907-es angol-orosz megegyezés után a D’Arcy koncesszió, majd az 1909-ban létrejövő Angol-Perzsa Olajvállalat még nagyobb jelentőségre tett szert, mivel hivatalosan a semleges zónában tevékenykedett (Jones 1981: 131; Committee of Imperial Defense 1928: 11). Az 1912-es katonai jelentés már az egyik legfontosabb érdeknek nevezte meg az olajtársaságot, továbbá ezt követően az első világháború végére globális súlyra tett szert, a brit geopolitikában immáron nem csak Perzsia, hanem a Közel-Kelet

¹ Eredetileg: *Persia, to me.... they are the pieces of a chessboard upon which is being played out a game for the dominion of the world*”

szempontjából is a legfontosabb érdekérvényesítő eszközzé vált (Army Headquarters India 1912: 170).

Az Angol-Perzsa Olajvállalat történetének főbb állomásai

A perzsa nyersanyagvagyonért, így az olajért a harc a korszak és a modern kor szereplői szerint is az 1872-es, végül meg nem valósult Reuter koncesszióval kezdődött, ez volt az első alkalom amikor a Brit Birodalom megpróbálta megszerezni az ország természeti kincseit (Cadman 1927: 431; Sadeqian 2011: 11). Kalandos módon, de végül sikerrel járt D'Arcy 1901-es vállalkozása, aki 60 évre szóló olajkoncessziót kapott, ami öt északi tartomány kivételével Perzsia területének nagy részét érintette, továbbá a kőolajhoz kapcsolódó jogok mellett kizárólagos csővezetéképítési monopóliummal is rendelkezett (Issawi 1971: 317). Utóbbi azért került bele a szerződésbe, mivel a britek tartottak az oroszok vezetékeképítési terveitől, ezért elérték, hogy ez a jog az állam nagy részén kizárólagosan náluk legyen (Navabi 1998: 41; Wolff 1908: 329). A koncesszióval szemben azonban meglehetősen szkeptikusak voltak a britek, hiszen korábban számos hasonló vállalkozásuk kudarcra végződött. A *London Economist* 1909-es cikke szerint a D'Arcy koncesszió „*egy naiv dokumentum, amely azt feltételezte, hogy az iráni olajat a világgpiacra lehet juttatni*”² (World Bank 1952: 2). Végül megannyi megpróbáltatás és nehézség után a koncessziót életben tartó geopolitikai aktorok sikerrel jártak, és olajat találtak, amelynek következtében megalakult 1909-ben az Angol-Perzsa Olajvállalat (Issawi 1971: 319). A következő mérföldkő 1914-ben történt, amikor az Admirális többségi tulajdonos lett a vállalatban, ami mindkét félnek igen jövedelmezőnek bizonyult, ugyanakkor a brit geopolitikai modell szerint az APOC nem került direkt irányítás alá, hanem szabadon működhetett (Issawi 1971: 322; Jones 1981: 171). A világháború alatt a cég nem tétlenkedett, lényegében egy vertikális integrációt hajtott végre, számos másik ipari szereplőt magába olvasztva (Jones 1981: 181). Emellett minden fenyegetést elhárított, sikeresen formálta a brit diskurzust, és elérte, hogy a diplomácia a vállalat totális megerősítése mellett döntsön minden más alternatívával szemben (Jones 1981: 202).

Lehetőségek és kihívások I. – A Khoshtaria koncesszió megkötése és az APOC

Az orosz-brit geopolitikai játszmákat egyfajta paritás és egyensúlyozás jellemezte, vagyis ha az egyik fél megszerzett egy jogot, akkor a másik is hasonlót követelt a perzsa kormánytól. Tehát ezen logika mentén

² Eredetileg: „*a naive document in light of the place Iranian oil was to take in the world market*”

a britek déli koncessziójáért az oroszok egy olajkoncessziós jogot követelhettek volna, azonban ekkor inkább a pénzügyi szférában adtak ellenválaszt, annak ellenére, hogy az észak-perzsa olajmezők a bakui zónának a meghosszabbításai lettek volna (Issawi 1971: 331; Powell 1923: 283). Bár Oroszország geopolitikai diskurzusában veszélyesnek találták a perzsa kőolajvagyon kihasználását, a bakuiak riválist láttak benne, végül az első világháború alatt 1916-ban folyamodtak koncesszióért Khoshtaria személyén keresztül, vagyis ekkor döntöttek arról, hogy kompenzálást eszközölnek a D'Arcy koncesszió miatt, tehát meg kívánják szerezni az állam északi részében lévő szénhidrogénvagyon (Amirahmadi 2012: 164; Issawi 1971: 327; Balfour 1922: 278). A szerződést az 1915-ös brit-orosz megegyezés tette lehetővé, amely kibővítette az angol érdekszférát immár a semleges zónával is, az oroszok pedig szabad kezet kaptak északon (Toynbee 1925: 534). A jogok kiadása nem volt iráni érdek, hanem orosz nyomásra történt (Yekta 1382).

Egy egyszerű koncesszióról azonban a források alapján és a legtöbb szakirodalommal ellentétben nem beszélhetünk. Észak-Perzsiában az olajkoncessziót először még Naser al-Din sah alatt 1896-ban Sepahsalar Azam kapta meg, aki egy orosz befolyás alatt lévő perzsa volt. Ezt ruházták át 1916.01.27.-én Khoshtariára, majd márciusban Gilan, Mazanderan és Astrabádra provinciában kapta meg a vállalkozó a jogokat, tehát ez egy másik szerződés volt. A források szerint 1917 januárjában egy kiegészítő dokumentumban egyesítették őket, és kiterjesztették Ardabilre is (QDL File 1010/1917 15r-17r; Yekta 1382; Ghani 2001: 105). A kutatás azt állapította meg, hogy a legtöbb szakirodalom a második szerződést említi Khoshtaria koncesszió néven, ugyanakkor fontos látni ennek komplexitását, mert a későbbi viták során fontossá váltak a keletkezési körülmények. A szerződések megkötéséről az APOC és a britek értesültek, de egyelőre még nem tettek semmilyen ellenlépést (Ferrier 1982: 570).

A második koncesszió értelmében – amely a három északi provincia jogait tartalmazza – a georgiai származású vállalkozó 70 évre kapta meg a komplex olajkitermeléshez és értékesítéshez szükséges jogokat (QDL File 1010/1917 217r-218r). A létrehozandó vállalatnak, amennyiben olajat talál, 100 ezer rubelt és 100 ezer részvényt kellett volna fizetnie a perzsa kormánzatnak, valamint 16% járadékot a nettó profitból. Emellett a perzsa kormánzatnak betekintési joga volt a vállalat könyvelésébe, továbbá a cégnek irániakat kellett alkalmaznia, kivéve a magasabb kvalifikációt igénylő állásokban. A koncesszió lejáratára esetén pedig minden ingóság az iráni államra szállt volna – ezek a D'Arcy koncesszióval szinte teljesen megegyező feltételek voltak (QDL File 1010/1917 219r-220r).

Az Angol-Perzsa Olajvállalatot és a brit geopolitikai diskurzus szereplőit a koncesszióval kapcsolatban két dolog zavarta. Az egyik, hogy nem esett szó benne az olajvezetésekről, márpedig az az öt tartomány kivételével az APOC-nak monopóliuma volt. Ezért a Foreign Office (FO) arra utasította az Iránban lévő minisztert, Marlingot, hogy emlékeztesse erre a perzsa kormányt (QDL File 1010/1917 196r). Az APOC számára a csővezetéképítési jog az idő haladtával egyre inkább felértékelődött, mivel a velük való megegyezés nélkül lehetetlenné tette más olajtársaságok működését az országban. A vállalat élénken figyelte a Khoshtaria koncesszió körüli levelezéseket, végig szoros kapcsolatban volt – ahogy működése során végig – a brit helyi és birodalmi diplomáciával, hozzájárulva a diskurzus formálódásához. Elnöke, Greenway végül a külügynek küldött levelében tisztázta, hogy megerősítést kapott az irániaktól a vezetéképítési joguk fenntartására (QDL File 1010/1917 167r). A második ügy a szénhidrogének kívüli további ásványkincsekhez kapcsolódott, mivel Khoshtaria ezen jogokat is megkapta, ellenben az APOC-nak nem voltak ilyen jogkörei (QDL File 1010/1917 201r). Emiatt a britek a paritásnak megfelelően ugyanilyet szerettek volna kiharcolni a saját olajvállalatuknak (QDL File 1010/1917 190r).

A harmadik eset a koncesszió fennállásának hosszúságával, a 70 éves időtartattal kapcsolatos. Az APOC számára ez nemcsak fenyegetést, hanem lehetőséget, egyfajta hivatkozási alapot is jelentett. A társaság elnöke, Greenway erőteljesen presszionálta a FO-t annak érdekében, hogy helyezzen nyomást a perzsa kormányra, hogy hosszabbítsák meg a D'Arcy koncessziót – amelyet „csak” 60 évre kaptak –, és erre a Khoshtariára való hivatkozás jó alapot adott (QDL File 1010/1917 195r). Ez azért nagyon fontos, mivel már ekkor megjelent a brit geopolitikai diskurzusban a szerződés meghosszabbításának igénye, és nem pedig később, az 1920-as években alakult ki. A szakirodalomban ez nem jelenik meg. Ez az információ amiatt is fontos, mert ezek szerint az 1933-as angol-perzsa konfliktusban megjelenő folyamatok a Khoshtaria koncesszió kiadásával kezdődtek. 1917-ben azonban nem mindenki támogatta a tárgyalások megkezdését. Marling arra figyelmeztetett, hogy a meglévő viták – az APOC a háborúra és az infrastruktúrájában esett károokra hivatkozva nem fizette az éves járadékot – rendezése előtt nem célszerű felhozni ezt a tervet (QDL File 1010/1917 381r). Az APOC ezzel nem értett egyet. Érveléseikben kifejtették, hogy egyrészt minél tovább húzzák a kérdést, annál kevésbé használható fel a Khoshtaria koncessziója ürügyként, továbbá az agresszívan terjeszkedő menedzsment jelentős profitnövekedéssel számolt a jövőben, ami

szerintük szintén rontott volna tárgyalási pozícióikon, hiszen ebben az esetben később többet kérhettek volna a perzsák (QDL File 1010/1917 179r-180r). A kutatás során a levéltári anyag azt támasztotta alá, hogy az 1920-as évek tárgyalásai és az 1933-as konfliktusban létrejövő brit tervezet főbb pontjai már ekkor kialakulnak. A koncesszió meghosszabbításáért cserébe az APOC már 1917-ben kidolgozott egy tervet, amelynek számos eleme jelen volt, mint például a mennyiségi alapú járadék, a vitás kérdések egy összegben való rendezése, az irániak kizárása a nem az államban megtermelt profitból (QDL File 1010/1917 162r-164r). A FO mindenben támogatta a vállalatot, helyzetük stabilizálását a Közel-Keletre vonatkozó terveik szempontjából prioritásként kezelték (QDL File 1010/1917 158r-159r).

Ezen problémák egy része megoldódott az Orosz Birodalom 1917-es összeomlásával, amelynek következtében Perzsia felbontotta minden koncessziójukat. Ezt később a szovjetek is aláírták 1921-ben ideológiai okokból, ugyanakkor a megkötött megállapodás kerete szerint nem adhatták át harmadik félnek a jogokat a beleegyezésük nélkül (Ferrier 1982: 570; Fischer 1923: 215).

Lehetőségek és kihívások II. - Küzdelem a koncesszióért

Az orosz forradalom, továbbá az első világháború utáni turbulens időszak számtalan lehetőséggel és kihívással járt a Brit Birodalom, valamint az APOC számára is. A cárság összeomlását és a polgárháború kitörését követően a britek egy rövid időre rivális nélkül találták magukat Perzsiában. Curzon ekkor régen áhított célját, az Irán feletti teljes kontrollt kívánta megvalósítani, ezzel létrehozva egy Indiáig tartó pufferzónát (Filmer 1937: 338). Emellett a háború után a britek meg kívánták erősíteni pozícióikat globálisan, elsősorban a pénzügyek, illetve az olajmezők tekintetében (Qasemi 2016: 3; Toprani 2017: 61). Ezzel párhuzamosan a perzsa államban a legfontosabb geopolitikai eszközzé Curzon kezében az Imperial Bank of Persia, továbbá az Angol-Perzsa Olajvállalat vált, mivel ezen intézmények segítségével tudta ellehetetleníteni, vagy éppen támogatni a központi kormányzatot annak érdekében, hogy elfogadtassa az 1919-ben propagált angol-perzsa megállapodást (Sabahi 1990: 25). Az olajvállalat szintén terjeszkedni kívánt, a közel-keleti kőolajmezők megszerzése vált elsődleges céllá, továbbá a rivális amerikai cégekkel szembeni fellépés (World Bank 1952: 8; Sadeqian 2011: 15). A FO támogatta az APOC-ot törekvéseiben, így folytatva a háború alatt elkezdett stratégiát, vagyis a vállalat megerősítését (Jones 1981: 202).

A társaság előtt Perzsiában is nyílt expanziós opció, mivel Khoshtaria el kívánta adni koncesszióját a bolsevik hatalomátvétellel

következtében (Fischer 1923: 213). Az APOC számára ez lehetőséget, de óriási kihívást is jelentett, emiatt mindent megtett a koncesszió érvénytelenítéséért, majd pedig megszerzéséért (Kayal 2002: 57). A geopolitikai diskurzus szereplői, összhangban az olajvállalat félelmeivel és szándékával végül a koncesszió megvásárlásáról döntöttek 1920-ban, mindössze 200 ezer fontért, melyből 100 ezret fizettek ki (Fischer 1923: 213; Ghani 2001: 105). A vételnek az oka a riválisok belépésének megakadályozása volt, amely veszély két formában öltött testet, egyrészt az amerikai cégek, másrészt a térségbe immáron Szovjet-Oroszországgént visszatérni kívánó birodalom képében (Kayal 2002: 57; QDL File 1010/1917 122r). A megvett jogokkal együtt megalapították a North Persia Oil Limited nevű céget hárommillió fontos tőkével (Ferrier 1982: 571). A vétel azonban további kihívásokkal járt, mivel az érvényességéhez el kellett ismertetni az iráni vezetéssel. Ennek eléréséhez az APOC mögé felsorakozott a brit diplomácia és prioritásként kezelte azt (QDL File 1010/1917 120r; Ferrier 1982: 571). A vállalatot nemcsak az olaj, hanem a többi ásványi nyersanyaggal kapcsolatos jogok tekintetében is aktívan támogatták (QDL File 1010/1917 90r, 92r).

A perzsa kormányok azonban nem kívánták elismerni a szerződés hitelességét. Az APOC rendkívül népszerűtlen volt, mivel kiszolgálta a brit geopolitikai érdekeket, valamint az éves járadékot sem fizette. Az irániak ezek miatt a Kelet-indiai Társasághoz hasonlították, vagyis egy gyarmatosító cégnek látták, továbbá a déli törzseknek és Khazal sejknek nyújtott támogatása miatt – jogosan – tevékenységét, erejét veszélyesnek érzékelték az állam integritására (World Bank 1952: 6). Érveléseikben a koncesszió illegitim voltát azzal támasztották alá, hogy a Majles nem ratifikálta, már pedig csak úgy lehetett ilyen szerződéseket kötni, azonban ez 1916-ban nem történt meg (QDL File 1010/1917 88r). Az APOC-nak a külföldi riválisok betörése mellett az érvénytelen koncesszió állapota azért is problémás volt, mert tartottak attól, hogy precedensként szolgál és előbb-utóbb ilyen könnyedén majd a D'Arcy által megkötött megállapodást is felrúgják az irániak (Paine and Schoenberger 1975: 12). Ennek következtében az APOC a legitim státusz fenntartása mellett érvelt. Ekkor kerültek középpontba a koncesszió keletkezési körülményei, pontos jogi státusza. Ennek értelmében az olajtársaság szerint az első kiadott jogokkal kapcsolatban nem állhatnak fent a perzsák állításai, hiszen az még 1896-ban, az alkotmány (1906) kiadása előtt történt, a második, illetve az egyesítő koncessziót pedig szerintük a Majles felelős tagjai írták alá, tehát érvényes volt (QDL File 1010/1917 49r-50r).

Az irániak amellet, hogy nem akarták a briteknek adni a koncesszió jogát, csökkenteni akarták befolyásukat, emiatt párhuzamosan

arra használták fel, hogy amerikai befektetőket csábítsanak az országba, így bevonva őket az államuk ügyeibe, gazdaságuk fejlesztésébe (Committee of Imperial Defence 1928: 33; Foreign relations of the United States. 921/V.2. 634-635). Az USA a nemzetközi presztízse, illetve antikolonialista attitűdje miatt volt vonzó számukra (Kayal 2002: 58). Az amerikaiaknak is kapóra jött a perzsa invitálás, mivel az olaj iránti megugró kereslet miatt az Egyesült Államok attól tartott, hogy a hazai termelés nem lesz képes azt kielégíteni, ezért új lelőhelyeket keresett, amelyeket a britek szintén meg kívántak szerezni, így verseny alakult ki a két világhatalom között a Közel-Keleten (Toprani 2017: 63; Cadman 1920: 584). Diplomáciájuk ideálisnak tartotta az időt, továbbá a volt Khoshtaria koncessziót a perzsa olajpiacra való belépésre, az értékes nyersanyag fölötti befolyás kialakítására (US. Dept. of State 921/V.2. 633-634). Ez ütközött a britek és az APOC érdekeivel, akik az USA megélenkülő érdeklődése mögött a Standard Olajtársaságot vélték felfedezni (Sabahi 1990: 135; Kavoshi 2018: 144). Az Egyesült Államok egy széleskörű és komplex programmal igyekezett belépni Iránba, amelynek a pénzügyi tanácsadók – például Arthur Millspaugh – mellett a két fő eleme a Khoshtaria koncesszió átvétele, továbbá hitel biztosítása volt, vagyis a két leglényegesebb és legérzékenyebb területen csökkentették volna az angol befolyást, a pénzügyek és az olaj területén (QDL File 1010/1917 91r, 97r). Bár kooperatív attitűddel léptek fel, csak az ország déli részére koncentráltak, valamint nem akartak radikális váltást, a brit jelenlétet és hálózatok meglétét szükségesnek ítélték, de így is alapvetően sértették terveik az angol geopolitika két legfontosabb vállalati szereplőjének, az IBP-nek és az APOC-nak is az érdekeit (Sadeqian 1989: 16; Sabahi 1990: 142).

A perzsa kormány végül nagy reményekkel a Standardnak adta 50 évre szólóan a koncessziót, azzal a megkötéssel, hogy semelyik más külföldi cégnek nem lehet azt átadni (QDL File 1010/1917 42r-45r). Ezellen természetesen mind az oroszok, mind pedig Nagy-Britannia, élen az APOC-cal tiltakozott (QDL File 1010/1917 42r-43r). Előbbiek arra hivatkoztak, hogy a megkötött megállapodásuk értelmében az engedélyük nélkül a koncesszió nem transzferálható át, utóbbiak pedig hangsúlyozták, hogy az APOC törvényesen megvette a legitim koncessziót, vagyis minden jogot fenntartanak (QDL File 1010/1917 40r; Fischer 1923: 215). A brit teheráni miniszter, Loraine a koncesszió körül kialakult ügyet mérgezőnek találta, hiszen amíg ez a patthelyzet fennállt, addig más ügyben sem lehetett az iráni vezetéssel tárgyalni. Hasonlóképp látta a szerződés hatását hazája és az USA kapcsolatára nézve, ahol ezért osztozkodást javasolt (QDL File 1010/1917 21r-22r). Az amerikai olajüggekben járatos szakértő,

az 1922-től Perzsia pénzügyi főigazgatójaként tevékenykedő Millspaugh is hasonlóan vélekedett (Toprani 2017: 59, 67). A megegyezés háttérben részben az állt, hogy a brit külügy tartott a Standard erejétől, illetve a Perzsiában kialakult helyzetűtől, így ezt a két törekvést egyszerre, a Standard-APOC kiegyezéssel kívánta kezelni, a fenyegetéseket egy lépésben elhárítani (Kavoshi 2018: 147; Sabahi 1990: 134-135). Ráadásul az amerikaiakat a diskurzus számos fontos szereplője pozitívabban látta, és előnyben részesítette a szovjetekkel szemben (Hogan 1974: 197; Balfour 1922: 278-279). A Standard is reálisan állt a koncesszióhoz, mivel egyrészt az APOC-nak csővezetéképítési monopóliuma volt, másrészt a déli infrastruktúrájára mindenképpen szükség volt a kitermelendő szénhidrogén elszállításához, ezért a vele való megegyezés nélkül a vállalkozás kudarcra volt ítélve (Paine and Schoenberger 1975: 12). Ugyanakkor a Khoshtaria koncesszió kérdése nemcsak vitát generált, hanem a kooperáció lehetőségét is biztosított arra, hogy a számos egyéb konfliktussal (ír kérdés, a háborús jóvátételek) terhelt viszonyt az egyik legfontosabb területen, az olajvitáknál enyhítsék (Sabahi 1990: 136). Az iráni rendezés ráadásul mintául szolgált a mezopotámiai olajkérdésekhez is (Toprani 2017: 73-74; Ferrier 1982: 575).

A Standard-APOC kiegyezéshez vezető úton fontos szereplők voltak az angol társaság vezetői, Greenway és Cadman is. Utóbbi többször mint a vállalat technikai szakértője utazott az Egyesült Államokban, ugyanakkor ezen utakon valójában diplomáciai missziót is teljesített, sikerrel. Tető alá hozta végül a kért megállapodást, mely szerint az észak-iráni koncesszión 50-50%-ban osztozott a két vállalat, cserébe az amerikai Mezopotámiában is részesedést kaptak (Fischer 1923: 221-222). Ezen egyezség összhangba hozta volna a két angolszász hatalom olajérdekeit a Közel-Keleten. Ennek fényében is látható, hogy a Khoshtaria koncesszió messze túlmutatott önmaga amúgy sem csekély jelentőségén. A kiegyezést az iráni elit a brit jelenlét miatt azonban nem tudta elfogadni, így végül ebből az üzletből nem lett semmi (Foreign relations of the United States. 923/V.2. 713-714.) Külső tényezőként a szovjetek is ellene voltak, mivel annyira messze akarták tudni a bakui olajmezőktől az idegen érdekeket, amennyire csak lehetséges volt (Fischer 1923: 228-229).

Ezután egy másik olajtársaság, a szintén amerikai Sinclair próbálkozott a koncesszió megszerzésével, amely 1923-ban sikerrel is járt, de végül a kitörő hazai és iráni megvesztegetési botrány, a szovjetek, továbbá az APOC ellenállása megbuktatta ezt a kísérletet is (Ferrier 1982: 579; Millspaugh 1924: 290-293; Majd and Amiri (2009), 58-59). 1925-ben Khoshtaria megpróbálta visszaszerezni a

koncesszióját, de ez a próbálkozás is kudarccal végződött, és az északi olaj ügye csak 1946-ban került rendezésre (Navabi 1998: 46; Ghani 2001: 106).

Konklúzió

Kutatásom be kívánta mutatni a szakirodalomban eddig kevésbé feltárt Khoshtaria koncesszió és az Angol-Perzsa Olajvállalat kapcsolatát, utóbbi szerepét a róla kialakult brit geopolitikai diskurzusban. Ez alapján a tanulmány megállapította, hogy a koncesszió megkötését követően a vállalat számára egyrészt ez orosz kihívást, másrészt saját szerződésének meghosszabbítása érdekében ürügyet is jelentett. Ennek megfelelően a diplomácia szereplőivel szorosan együttműködve igyekezett célját elérni, azonban Oroszország bukása és az Egyesült Államok megjelenése új kihívások elé állította, a korábbi tervek pedig egy időre lekerültek a napirendről. A második szakaszban a vállalat terjeszkedni kívánt a brit geopolitikai érdekekkel összhangban. Ennek érdekében, továbbá a riválisok kizárása miatt megszerezte a koncessziót, ugyanakkor kooperációra kényszerült a Standard Olajvállalattal. Ez azonban a britek számára lehetőséget kínált az USA-val való kapcsolatok javítására. Tehát az APOC fontos közvetítő is volt a két nagyhatalom között a „közös ügyüknek”, a koncessziónak köszönhetően. Az olajvállalat mellett, hogy tevékenysége az egyik legfontosabb brit geopolitikai érdek volt, aktív szereplője is volt a Khoshtaria koncesszióról szóló diskurzus formálódásának.

Bibliográfia

Amirahmadi, Hooshang. *The Political Economy of Iran Under the Qajars: Society, Politics, Economics and Foreign Relations 1796-1926*. I. B. Tauris, 2012.

Army Headquarters India. *Military Report on Persia*. British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/MIL/17/15/5, in Qatar Digital Library, 1912. <https://tinyurl.com/kkz8dm3r>

Axworthy, Michael. *A History of Iran: Empire of the Mind*. New York, 2008.

Balfour, James Moncreiff. *Recent happenings in Persia*. London: William Blackwood and Sons, 1922.

Cadman, John. "The Development of the Petroleum Industry in Persia." *Journal of the Royal Society of Arts* 75, no. 3878 (1927): 430–35. <http://www.jstor.org/stable/41357463>

Cadman, John. "The Oil Resource of the British Empire". *Journal of the Royal Society of Arts* 68, no. 3532 (1920): 584–600. <http://www.jstor.org/stable/41355231>

Committee of Imperial Defence. *Historical Summary of Events in Territories of the Ottoman Empire, Persia and Arabia affecting the British Position in the Persian Gulf, 1907-1928*. British Library: India Office

Vác István Dávid: *A Khoshtaria koncesszió és az Angol-Perzsa
Olajvállalat*

- Records and Private Papers, IOR/R/15/1/730. 1928.
<https://tinyurl.hu/5k85/>
- Ferrier, Ronald W. *The history of the British Petroleum Company. Vol I.* Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1982.
- Filmer, Henry. *The Pageant Of Persia.* London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd, 1937.
- Fischer, Louis. *Oil Imperialism.* New York: International Publishers, 1923.
- Foreign relations of the United States. 921/V.2. United States. Department of State., University of Wisconsin--Madison. Libraries. (1861). [Departmental ed.] Washington: U.S. Govt. Print. Off.
<https://tinyurl.hu/f25M/>
- Ghani, Cyrus. *Iran and the Rise of the Reza Shah From Qajar Collapse to Pahlavi Power.* I. B. Tauris, 2001.
- Hogan, Michael J. "Informal Entente: Public Policy and Private Management in Anglo-American Petroleum Affairs, 1918–1924." *Business History Review* 48, no. 2 (1974): 187–205.
<https://doi.org/10.2307/3112841>
- Issawi, Charles. *The Economic History of Iran, 1800-1914.* Chicago: University of Chicago Press, 1971.
- Jones, Geoffrey. *The State and the Emergence of the British Oil Industry.* Palgrave Macmillan, 1981.
- Kavoshi, Hossein. „Motale-e Ravand Nofuz-e Amrika be Sahne-ye Siyasi-ye Iran az 1262 ta 1320” *Matalat-e Tarikhi* 16, no. 62 (2018): 122-159.
<https://tinyurl.hu/pap7/>
- Kayal, Alawi D. *The Control of Oil: East-West rivalry in the Persian Gulf.* London: Kegan Paul, 2002.
- Lowe, C. J. and Dockrill, M.L. *The Mirage of Power. Vol III: the documents.* London: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Majd, Mohammad G. and Amiri, Mustafa. „Milspu va Mostesharan-e Maliye Amrikayi dar Iran 1922-1927” *Motaleat-e Tarikhi* 6, no. 27 (2009): 31-79. <https://tinyurl.hu/kbee/>
- Millspaugh, Arthur C. *The American Task in Persia.* London: T. Werner Laurie, 1924.
- Millspaugh, Arthur C. „The Persian-British Oil Dispute.” *Foreign Affairs* 11, no. 3 (1933): 521-525.
<https://doi.org/10.2307/20030533>
- Navabi, Hesamedin. *Iranian Politics and the Origins of the Anglo-Iranian oil dispute of 1950-1951.* Durham: Durham theses, Durham University, 1998.
- Nia, Mohammad Hassan. „Monasebat-e Iran asr-e Qajarie ba Sherkat-e Naft-e Iran va Englis ba Takid bar Asnad.” *Payam Baharastan* 5, no. 20 (2013): 159-199.
<https://tinyurl.com/5d9bbj2p>
- Paine, Chris and Schoenberger, Erica (1975), „Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954.” *MERIP Reports* 37, (1975): 3-28.
<https://tinyurl.hu/U2Jn/>

Vác István Dávid: *A Khoshtaria koncesszió és az Angol-Perzsa Olajvállalat*

- Powell, E. Alexander. *By Camel and Car to the Peacock Throne*. New York; London: D. Appleton-Century, 1923.
- Qasemi, Behzad. „Karbast-e Siyasat-e Kelasik-e Englisihá dar Faraz o Forud-e Reza Sah Pahlavi” *Tarikh-e Nusazi*, no. 13 (2016). (<https://tinyurl.hu/Rhl4/> – 2020.10.10.)
- QDL. File 1010/1917 ‘PERSIA: CONCESSIONS – Khostaria concession; Leach concession; Toumaniantz concession’, British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/668. <https://tinyurl.com/2p96wk42>
- QDL. File 3839/1916 Pt 1 'Persia: - Incidence of expenditure in - question of revising the agreement of 1900', British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/L/PS/10/626. <https://tinyurl.hu/BPka/>
- Rezun, Miron. „The Great Game Revisited.” *International Journal* 41, no. 2 (1986): 324–341. <https://doi.org/10.2307/40202372>
- Sabahi, Houshang. *British Policy in Persia, 1918-1925*. Frank Cass, 1990.
- Sadeqian, Nad-e Ali. „Taamoli-ye Tarkihí va Hoquqí bar Qarardadha-ye Naft-e Iran dar Asr-e Qajar.” *Ganjineh-ye Asnad*, no. 79 (2011): 4-21. <https://tinyurl.com/3kpf84un>
- The Glasgow Herald. „Situation in Persia.” 125, no. 41 (1907.02.16.) <https://tinyurl.com/yc6x5dt7>
- Toprani Anand. „An Anglo-American “Petroleum Entente”?: The First Attempt to Reach an Anglo-American Oil Agreement, 1921”. *The Historian* 79, no. 1 (2017): 56-79. <https://doi.org/10.1111/hisn.12421>
- Toynbee, Arnod; Ross, Denison and Cox, Percy. „The Modernisation of the Middle East.” *Journal of the Royal Institute of International Affairs* 8, no. 4 (1929): 344–366. <https://doi.org/10.2307/3014804>
- Wolff, Henry Drummond, Sir. *Rambling Recollections. II*. London: MacMillan and Co. Limited, 1908.
- World Bank. *Nationalization of the Iranian Oil Industry*. WBG Archives, 1952.
- Yekta, Hassan. „Razha, emtiazha! Emtiaz-e Naft-e Shomal-e Iran va Raqabat-e se Qodrat Rusie, Englestan va Amrika”. *Zamaneh*, no. 9 (2003). <https://tinyurl.com/4446cwc3>

„bordélyüzletet szándékozom nyitni”
Bordélytulajdonosok és törvényes bordélynyitás a
századfordulós Budapesten

Völgyi Réka

ELTE BTK Történelemtudományi DI Társadalom- és
Gazdaságtörténi Doktori Program

A prostitúciókutatás a nőtörténet egyik sajátos ága, melynek rengeteg szerteágazó eleme van, kezdve a jogi szabályzástól a szociológiai és kriminológiai szempontokig. Jelen kutatásban nem a prostituáltakkal és az ő helyzetükkel, hanem azokkal a személyekkel foglalkozunk, akik arra adták a magukat, hogy bordélyházat nyisannak, és ebből tartásuk fenn magukat. A tanulmányban egy rövid jogi bevezető után, melyben a bordélyházakkal kapcsolatos szabályozással foglalkozunk, olyan kérdéseket járunk körbe, minthogy mi is az a bordély, milyen feltételekkel és milyen bürokrácia folyamat során lehetett törvényes úton legális bordélyházat nyitni, kik voltak azok a madamok vagy bordélytulajdonosok és miket sikerült kideríteni az ő helyzetükről a kutatás során. Végezetül pedig bemutatjuk, hogy a szállásadónők miben tértek el a bordélyosoktól és ők hogyan kérelmezték a szállásadást prostituáltak számára.

A kutatás alapját egy, a Budapest Főváros Levéltár őrizetében lévő Iratminta gyűjtemény iratanyag (HU BFL VI. 15. f. 3.) adta. Az anyag öt doboz terjedelmű, típusát tekintve teljesen vegyes, de minden irat valamilyen módon a prostitúcióra vonatkozik. Ebben prostitúcióval kapcsolatos, főleg jogi és rendőrségi – többek között bordélynyitási és bezárási kérelmek, bárcák, feljelentések, prostituáltak által elkövetett vétségekért történő előállítások, ezekkel kapcsolatos jegyzőkönyvek, rendeletek, illetve kéjnőkről készült kimutatások – található az 1870-es évektől az 1890-es évek végéig. Mivel hivatalos, rendészeti anyag, a benne található ügyek és információk nagy valószínűséggel hitelesnek tekinthetőek. Ugyanezen okból legtöbbször csak a bordéllyal és prostitúcióval kapcsolatos ügyek negatív oldalát ismerhetjük meg belőle. Azonban az iratanyagban található iratokat sajnos nemigen tudjuk mihez viszonyítani, ráadásul az anyag maga is bizonyos helyeken hiányos, így egy-egy ügy lefutását nem mindig tudjuk végigkövetni, mindazonáltal rendkívül értékes forrás, és hasznos információkat lehet belőle kinyerni.

A prostitúcióra vonatkozó jogszabályok

A budapesti – pesti – prostitúció szabályozására több rendeletet hoztak az évek folyamán. Pest és Buda első prostitúciószabályozását 1850-ben alkották meg (Szécsényi 2017: 27–28). Azonban az első fontosabb ilyen rendelet a kiegyezés évében, 1867-ben született *Szabályok a kéjtelgés-, bordélyházak- és kéjhölgyekről* címmel – még csak Pest városára vonatkozott –, ezután 1884-ben hoztak újabb szabályozást *Szabályrendelet a bordélyügyről* (837/1884) címen. A fővárosi közgyűlés legközelebb két évtizeddel később, 1907. júniusában foglalkozott a kérdéssel és alkotott újabb rendeletet (1907/881-1008. sz. főv. rendelet: *Rendelet a kéjtelgésügy szabályozására*). A fővárosi rendőrkapitány, Rudnay Béla 1900-ban hozott egy rendeletet (9.465/1900. *Rendelet a kéjtelgésügy szabályozására*), melyet az 1884-es kiegészítésének szántak, de ezt a belügyminiszter hatálytalanította. A bordélyházak megszüntetését a 1927. évi 160.100/1926. számú belügyminiszteri körrendelet (*A prostitúció szabályozásáról*) életbelépéstől számíthatjuk: ez kimondta, hogy újabb bordélyrendelet nem adható ki, a meglévő engedélyeket pedig 1928. május 1-ig vissza kellett vonni. Ez volt az első, az egész ország területére hatályos prostitúció- és bordélyügyi rendelet.

Részletesen itt most nem szeretnénk foglalkozni ezekkel, csak néhány fontosabb pontot kiemelni, ugyanis a téma szempontjából nem relevánsak. Mindhárom rendelet egyetértett abban, hogy bordélyházat csak 30 évét betöltött, büntetlen előéletű nő nyithat. Férfi elviekben nem nyithatott nyilvánosházat, de az iratanyagban találtunk erre vonatkozó utalást, azonban lehetséges, hogy a feleségével együtt vezethette azt. Erre engedélyt csak a főkapitány adhatott a városi tanáccsal egyetértésben. Egyedül az 1867-es rendeletben szabályozták a fővárosban nyitható bordélyházak számát, ezt 40-ben maximalizálták, illetve azt is meghatározták, hogy arányosan kell elosztani őket a városon belül. A későbbiekben csak azt tiltották meg, hogy olyan utcákban létesítsenek nyilvánosházat, ahol iskola vagy templomban található, de ezt az 1907-es rendelet még tovább lazította: minimum 200 méterre kellett lennie az előbbi intézményektől, de csak kis forgalmú utcákban. Ezeken kívül meghatározták például nemcsak azt, hogy számszerűleg mennyi kéjnő lehet alkalmazásban a bordélyban, hanem azt is, hogy a kik élhetnek a tulajdonos mellett a bordélyházban, milyen szolgáltatókat lehet alkalmazni. Egy különösen fontos rész, hogy a rendelték hogyan védik a kéjnőket a bordélytulajdonostól, illetve miként szabályozzák a közöttük lévő üzleti kapcsolatot: mennyi kölcsönt adnak a tulajdonos a hölgyeknek, és például milyen ruházattal kell őket ellátnia kilépésük esetén. Az

1909-es rendelet kijelentette, hogy „A kéjnőt személyes szabadságában bármiképp korlátozni, őt bántalmazni, megfenyegetni, vele durva, embertelen módon bánni szigorúan tilos.” A szabályok be nem tartásáért a bordélytulajdonos volt felelősségre vonható és büntethető.

Mi a bordélyház?

„[...] vannak a híres kéjbarlangok. Ezeket könnyen lehet felismerni, mert a legundokabb külsővel birnak és ablakai nappal mindig be vannak függönyözve, mivel ez éjji madarak nappal alszanak, a midőn a becsületes ember a napvilágánál dolgozik.” (Brichta 1891:7)

Elsőként is tisztázzuk a bordély fogalmát: egy bordély helyet biztosít az üzleti alapon folytatott szexuális tevékenységnek, ahol a tulajdonos ebből pénzügyi hasznot termel. A házat a madam (vagy „manager”) irányítja: fogadja a vendégek, időpontot ad nekik, átvilágítja őket, mielőtt belépnek a házba. A bordélyok pontos időbeosztás és az évek során kialakított rutin alapján működtek (Ditmore 2006: 69).

A bordélyok által nyújtott szolgáltatások házról házra változtak: a „normál” örömszerzéstől, az extrém, akár szadomazo kategóriáig terjedhettek. A házak általában egy tipikus, erre a célra átalakított családi házban, esetleg lakásban (néha több épületben) voltak találhatóak (Ditmore 2006: 69-70). Ez a szótári leírás egy abszolút ideális állapotot mutat, a luxus bordélyok valószínűleg így működhettek, de az olcsóbbak már korántsem biztos, hogy ennyire törekedtek a biztonságra. A nyújtott szolgáltatásokkal pedig csúnyán fogalmazva a piaci igényeket elégitették ki, üzletei alapon.

Magyarországon már a középkorban elvétve előfordult ugyan néhány hatósági bordélyház, azonban titkos nyilvánosházakról csak a 1840-es vagy 1850-es évektől beszélhetünk igazán. „Türt házakra” engedélyt csak a szabadságharc leverése után adtak ki először, méghozzá az itt állomásozó cseh-osztrák rendőrség szervei (Bíró 1933: 26). Siklóssy szerint vidéken előbb jelent meg a bordélyház intézménye. Véleménye szerint a mai értelemben vett bordélyra engedély kiadása már valamikor az 1830-as 1840-es években kezdődhetett (Siklóssy 1972: 130). Ugyanakkor ő maga erre nem talált bizonyítékot, és nekünk sincsnek információink arról, hogy 1867 előtt szükségeltetett-e engedély nyilvánosház nyitására. A kéjnök rendszeres orvosi vizsgálata is ekkor alakult ki (Siklóssy 1972: 132, 136).

Budapesten – és vidéken is – bordélyházak előzményei a fogadóknak, kocsmákban fedezhetők fel, ugyanis leleményesebb fogadósok felfedezték, hogy a betérőknek más igényei is lehetnek, ezért tulajdonos vagy az ott dolgozó lányt alkalmazta plusz tevékenyégekre, vagy a

külön erre a célra felfogadott egy lányt. Erre vonatkozóan már 1763-ban hoztak szabályozást, miszerint egy kocsmában egy szolgálólányt lehet csak tartani, de valószínű, hogy ez egy sokkal régebb óta fennálló probléma megoldására tett kísérlet (Siklóssy 1972: 106-107). A középkorban, sőt később a koraújkorban és az újkorban a fürdők is a prostitúció népszerű helyszínei voltak. A 18. században a prostitúció az akkori külvárosban, a városfalak mentén valósult meg, körülfogta a várost. Ez az elhelyezkedés a későbbiekben is megmaradt, azonban a város bővülésével ugyanúgy megtelepedtek a mindenkori külvárosokban is (Siklóssy 1972: 104-105). Híres-hírheft hely volt már a 18. századtól kezdve Buda Tabán nevezetű városrésze, mely a prostitúció egyik fő helyszíne volt. A Gellérthegy aljában a Sáros és Rudas fürdő között húzódott a prostitúció fő útvonala (Siklóssy 1972: 112). Egyenesen 19. századi Pest-Buda legerkölcstelenebb részének nevezték, fénykorának a Lánchíd megépítése vetett véget.

A reglementált bordélyrendszert az újkorban kifejezetten a prostitúció ellenőrzése és vele együtt a szifilisz megfékezése céljából hozták létre. A prostitúciót tehát szifilisz középkori megjelenése tette veszélyessé, így az akkor létező bordélyok és a későbbi bordélyházak között lényegi különbség van ebből a szempontból.

Továbbá az sem volt utolsó közerkölcsi szempont, hogy egyúttal az el akarták tüntetni szem elől az utcákról az örömlányokat. Az eltüntetés azonban nem ért célt, hiszen a bordélyrendszer létrehozásával a prostituáltakat valóban házakba zárták volna, és nem az utcán kellett volna kuncsaftra vadászniuk, azonban a magánkéjnői státusz létrehozásával nem lett kevesebb az utcanő – sőt a számuk nőtt és többszöröse volt a bordélyházban dolgozóknak –, ők pedig továbbra is az utcán vagy vendéglátóhelyeken kellett, hogy ügyfeleket találjanak. Így úgy tűnik, hogy a hatóságok saját maguknak mondtak ellent, vagy rájöttek, hogy ez a rendszer egyszerűen nem megfelelő.

A bordélyok szalonnal rendelkező helyek voltak, egy-egy esetben minden luxussal berendezett házak, ahova a társadalom legfelsőbb rétege járt. A fővárosban csak néhány ilyen tudott eltartani. Egy híres ilyen bordély volt Pilisy Rózáé, ami a Magyar utca 20. szám alatt, Grünfeld Terézé, ami a Hímző utcában vagy Maison Fridáé, ami ugyancsak a Magyar utca 29. szám alatt volt fellelhető.

De hogy is nézhetett ki egy ilyen bordély? Korabeli beszámolók szerint, melyeket azért illik némi kritikával kezelni, a luxus bordélyokban kezdetnek is van egy magas belépődíj, melyet a kuncsaftnak meg kell fizetni. A betérőt általában egy portás fogadja – aki a magas árnak és a luxusnak megfelelően magasabb társadalmi és vagyoni státusszal rendelkezik –, a madam bevezeti az urat a

szalonba, ahol a lányok – szám szerint 15-20 – lenge ruhában várják a kuncsaftokat. Itt ellátják az urat minden földi jóval, étellel, itallal, zenével szórakoztatják, és ha sikerült elcsábítani, akkor az emelten lévő egyik szépen berendezett szobák egyikébe vezetik. Az Ó utcai bordélyban – ez valószínűleg Marinovics Jolán, az Jella asszony „kakasos háza” lehetett – a néma portás megmutatta a házban dolgozó örömlányok arcképeit, és akinél épp vendég volt, annak a fényképe le volt takarva (Ádor [é.n.]: 176). Valószínűleg jobban is vigyáztak a lányokra, mint az egyszerű bordélytulajdonosok, hiszen a nívós ügyfélkörnek kijárt a nívós hölgy és szolgáltatás.

Azonban a prostituáltak nagyrésze olyan bérházakban lakott, ahol sokszor több ilyen foglalkozású nő élt, de nem szolgáltak fel ételt, nem volt zenés–táncos műsor, legjobb esetben is csak egy ízlésesen berendezett szoba, ahol a nők a kuncsaftjaikat fogadták, tehát inkább nevezhetjük „kéjnéptelepnek”, esetleg garniszállónak (Szécsényi 1998). A vendégek köre pedig a szegényebb munkások, közkatonák, iparosok közegeből került ki (Szécsényi 1993), és persze az árak is ehhez igazodtak.

A bordélytulajdonos és a madam

Nézzük meg, hogy pontosan mit is értünk a bordélytulajdonos vagy madam fogalma alatt. A madam a bordélyház vezetője. A szó a hétköznapi nyelvhasználatból került a bordélyok világába: olyan idősebb, tapasztalt, tisztelettel övezett nőt jelentett, aki vezette a házat, a matriachális rendszer tetején állt, irányította a lányokat, és adott esetben kitanította őket az örömszerzés különböző módjaira (Ditmore 2006: 266). Ideális esetben egy anya szerepét töltötte be. A viktoriánus korban a madamoknak is létezett egy sztereotip képe: okos, ügyesen kezeli a vagyonát, a bevételeit jól fekteti be (itt gondolhatunk akár a megfelelő lányok kiválasztására is), és kényelmes életbe vonulhat vissza (Best 1982: 597).

Az általunk kutatott BFL rendőrségi iratanyagban mindig a hivatalos bordélytulajdonos vagy bordélyosnő kifejezést használják, a madam szóval nem talákoztunk még korabeli sajtóforrásokban sem, inkább az irodalmi szövegekben fedezhető fel ennek használata. Személy szerint különbséget tennénk a bordélytulajdonos és a madam között, ez utóbbit inkább a luxus bordélyok vezetőire használnánk.

A bordélytulajdonosok – a kliensek mellett – az egyik legkevésbé kutatott terület a prostitúción belül, a hazai kutatás egyáltalán nem foglalkozott velük. Az engedélykéresekből nem derül ki a kérelmezők társadalmi hovatartozása, azonban feltételezhető, hogy az alsóbb, kispolgári és munkás társadalmi csoportokból kerültek ki, hiszen egy felsőbb társadalmi kategóriába tartozó nagypolgári, esetleg nemesi

származású nőnek nem volt szüksége arra, hogy eltartsa magát, illetve, ha mégis rákényszerült, más, „tisztességes” munkalehetőségek közül választhatott. Az Osztrák–Magyar Monarchia más részein, így például Prágában vagy Triesztben a bordélytulajdonosok legtöbb esetben izraelita vallásúak voltak, és bordélyok a zsidó negyedekben voltak találhatóak (Winkfield 2017: 12). Egy, az Egyesült Államokban, Minnesota államban található városban, Saint Paulban történt kutatás szerint – melyet a rendőrségi letartóztatások alapján végzett a szerző – a madamok és a bordélyban lakó prostituáltak között demográfiai hasonlóság fedezhető fel. A sztereotip középkorú madam képével ellentétben ezek a nők viszonylag fiatalok volt, a 20–40 éves korosztályba tartoztak, átlagban 26 évvel (Best 1982: 603). Brüsszelben egy meglehetősen atipikus esettel találkozunk: a „madamok” nagy része, a 140 fő mintegy 55%-a férfi volt. Ilyenre máshol nemigen van példa, ugyanis a legtöbb városban – köztük Magyarországon is – bordélyt csak nő nyithatott. A kutatás szerint a brüsszeli férfi bordélyvezetők jelenségének oka abban keresendő, hogy az alacsonyabb kategóriájú bordélyok egyúttal kocsmák is voltak, többnyire férfi tulajdonossal, akik bordélynyitás engedélyezéséért is folyamodtak (de Schaepdrijver 1986: 76).

A madamok stabilabb karriert tudhattak maguknak, mint a prostituáltak, hosszabb távon tudtak jobb és biztosabb megélhetést biztosítani maguknak. Volt, aki több évtizedig üzemeltette a nyilvánosházát.

A tulajdonviszonyok sem voltak stabilak, habár a vizsgált iratanyagban csak néhány bordélytulajdonos-váltásra vonatkozó iratot találtunk, és ebből nehéz következtetéseket levonni arra vonatkozólag, hogy egy bordély esetlegesen milyen gyakran cserélt tulajdonost. Saint Paul tulajdonviszonyai között vizsgálódva például azt találták, hogy a bordélyok legtöbbször egy madammal működött éveken keresztül, de olyan extrém eset is előfordult, mikor 10 év alatt 8 madam váltotta egymást (Best 1982: 604).

Nincsen arra sem bizonyítékunk, sem forrásunk – a híres, luxus bordélyt üzemeltető hölgyeken kívül, mint Pilisy Róza –, hogy a tulajdonosok a ház megnyitása előtt magán- vagy bordélyházi prostituáltaként szolgáltak volna. Saint Paulban 40 madamból legalább 13 (Best 1982: 614), Brüsszelben 41%-uk volt bizonyíthatóan az (de Schaepdrijver 1986: 78). Tehát közel sem bizonyítható, és nem is volt szükségszerű az, hogy egy bordélytulajdonos korábban prostituáltaként működjön.

A bordélynyitás menete

Kezdjük a bordélynyitási folyamat elején, az engedélykérésnél. A kérelmet a budapesti rendőrfőkapitánysághoz kellett benyújtani, onnan küldték tovább a városi tanácsnak. Mint előbbiekben említettük, bordélyt minden szabályozás szerint csak a 30. életévét betöltött, büntetlen előéletű nő nyithatott. Abban az esetben, ha a ház vagy a lakás nem a kérelmező tulajdona volt, csak bérelte, akkor az ingatlan tulajdonosától is beleegyező nyilatkozatot kellett kérnie, és azt beküldenie az illetékes hatóságnak. Kimutatták, hogy ingatlantulajdonosok jóval több bérleti díjat fiztettek a bordélytulajdonokkal, mint más bérlőkkel (Forrai 2008: 423), hiszen bármennyire is legális volt munkájuk, mindenképpen valamilyen kétes, kockázatos és nem tisztességes tevékenységet jelentett, mellyel rengeteg esetleges törvénysértés, botrány és valószínűleg társadalmi nemtetszés, megvetés járhatott együtt, és ezt a magas árral próbálták kompenzálni.

A bordélynyitási kérelmekből több is fennmaradt (HU BFL VI.15.f.3).

„ Nagyságos Főkapitány Úr! Mély tisztelettel alulírott A és B szerint helybéli illetőségű adófizető polgárnő vagyok s a VIII. kerület Stahlí (?) utca 1. sz. a. bordélyüzletet szándékozom nyitni az iránt esedezem tehát Nagyságod előtt! Kegyeskedjék részemre az üzleti engedélyt megadni és kiadást elrendelni!

Alázatos szolgája:

Márkus szül: Burián Terézia” (1879)

Azért is kifejezetten érdekes forrástípus, mert kiolvasható belőle, hogy a kérelmezők milyen stílusban és milyen indokkal támasztották alá, vagy próbálták erősíteni a kérvényüket. A kérelmet igénylő nők – ide tartoznak az újranyitást kérelmezők is – sokszor az alábbi indokokkal kívántak bordélyt nyitni: a családját csak így képes eltartani; valamilyen más üzlet csődbe ment, és így próbálna újra talpra állni; idős, beteg és mozgásképtelen, ezért nincsen más lehetősége jövedelemhez jutni. Ilyen például Schönberger Fáni, aki azt kérelmezi, hogy a 20 évig vezetett bordélyházát újra kinyithassa, mert 74 éves, beteg, béna és más jövedelemforrása nincsen. Knotz Anna azért kérelmez engedélyt, mert a családját anyagilag tönkrement egy vendéglő nyitásával, a férje pedig beteg, és nélkülöznek (HU BFL VI.15.f.3).

Az igényléseket jogi és erkölcsi érvekkel próbálták megalapozni. Ezek között gyakran leírták, a nyitandó bordély közelében nincsen sem iskola, sem közintézmény vagy templom, ők maguk nem kerültek soha letartóztatásra, nem volt törvénybe ütköző cselekedetük,

a jellemük kifogástalan. Kortárs meglátások szerint azok, akik bordélyház nyitására adták a fejüket, maguk is társadalom legalsóbb rétegéből kerültek ki, erkölcsileg romlottak, tisztességes munkára nem voltak alkalmasak (Miklóssy 1989: 130), hasonlóan azokhoz a nőkhöz, akik önként kéjnének álltak. Tehát azt, aki nyilvánosházat nyitott, a társadalom ugyanúgy elítélte, mint azokat a nőket, akik ott dolgoztak.

Ebből véleményünk szerint az látszik, hogy a bordélynyitás – ugyanúgy, mint a prostitúció – olyan vállalkozási formát jelenthetett ezeknek a nőknek, ami alternatív kereseti lehetőségként kínálkozott, valamint könnyebb és biztosabb pénzforrást biztosíthatott, hiszen a szexuális szolgáltatások árusítása mindig és mindenkor megtalálta a vevőkörét. Az, hogy esetleg ezek a nők ezt megelőzően prostituáltként dolgoztak volna akár egy bordélyban, akár magánúton, nem nyert bizonyítást az iratanyagból, a kérelmekben nem találtuk nyomát ilyen indoklásnak, mivel a hatóságok számára ez a kérdés a vizsgálatok szempontjából érdektelen volt, és a rendeletekben sincsen erre vonatkozó utalás.

A szállásadónők

A bordélytulajdonosoktól élesen meg kell különböztetnünk a szállásadónőket. Az iratanyagban több példa is van, melyekben a szállásadónők az engedélyük meghosszabbítását kérik. Ezek a nők abban különböztek a bordélyosnőktől, hogy ők nem váltottak ki bordélyengedélyt, hanem csak arra rendelkeztek felhatalmazással, hogy náluk magánkéjnök éljenek. A rendőrségi iratanyagban olyan kérelmeket találtunk, amelyekben három fő lakhatását kérik, így nem is feltételeznénk ennél több lakót, hiszen ennél több nő már nagyobb, több szobás ingatlant kívánt volna. Hozzá kell tennünk, hogy egyik prostitúcióügyi rendelet sem említi őket, ami egy kisebb hézag a törvényi szabályozásban, de ezen kategória létezése és megkülönböztetése a bordélytulajdonosoktól bizonyított. Nem tudjuk, hogy milyen viszonyban álltak, esetleg milyen szerződéses kapcsolatnak kellett létrejönni a szállásadónő és lakói között, ha egyáltalán volt ilyen.

Arra, hogy a szállásadónőknek pontosan milyen szabályoknak kellett feltételezhetően megfelelniük, egy fennmaradt engedélyből következtethetünk.

„Tekintetes Főkapitányi Hivatal!

Tisztelettel alulírott lakásomon | : Budapest VII. ker. Aggteleki utca 17, sz alatt :| kéjhölgyek számára eddigile szállást adási engedélyvel bírván ·/· a. igazolt ügyvédem által a szállás adási engedély megújítása iránt esedezem.

Az előírt kellékeknek következőkben felelek meg.

Fentjelölt házban önálló lakosztályllyal bírok.

A lakás akkép van berendezve, hogy a látogatók senki által nem láthatók.

A 30 évet túlhaladtam, amit a ·/· alattival igazolok. (házassági anyakönyvi kivonat)

A fentjelölt lakásban kiskorúak vagy családtagok egyáltalán nincsenek.

Megjegyzem, hogy magam viselte kifogás alá nem esett, büntetve sohasem voltam s hogy 2 éve folytatom ezt az üzletet.

Tisztelettel kérem méltóztassék türelmi bárczával ellátott 3 kéjhölgy tartásában részemre a szállásadási engedélyt megadni.

Teljes tisztelettel a tekintetes főkapitányi hivatal alázatos szolgája

Lichtenfeld Fáni” (1884)

A szállásadási engedélyének meghosszabbítását kérő nő beadványában hangsúlyozza, hogy már elmúlt 30 éves, büntetve nem volt, családtagok, kiskorúak nem élnek a lakásban, és a kuncsaftokat diszkréten kezeli, senki nem láthatja őket. Ebben az esetben a lakás fenntartása kevesebb költséggel járhatott a nő számára, a bordélyengedélyt sem kellett kiváltania – nem tudjuk, hogy ezért a bordélytulajdonosokhoz hasonlóan pénzt, vagy későbbiekben adót kellett-e fizetniük –, mégis legálisan működhetett, a prostituáltak mintegy bérlőként lakhattak nála, feltehetően huzamosabb ideig és ellátással. Mindez állandóságot és nagyobb biztonságot jelenthetett nekik, mint egyedül élni és dolgozni. Így a magánkéjnékre más szabályok voltak érvényesek, mint a bordélytulajdonos-kéjné kapcsolatra. Ez tulajdonképpen egy kéjnételepnek tekinthető.

Előfordultak azonban olyan esetek is, amikor egy szállásadónő bordélyházzá alakítását kérelmezte a rendőrségnél. Például Szabó Dorottya kérelmezte, hogy magánkéjné-tartóból bordélyossá válhasson. Indokként azt hozta fel, hogy a magánkéjnék ellen naponta merülnek fel panaszok, és folytonos zaklatásnak vannak kitéve (HU BFL VI.15.f.3). Úgy tűnik, mintha a nála lakó nők védelmében kérte volna a váltást, azonban nem derül ki, hogy miféle reklamációk merülhettek fel a magánkéjnék ellen.

Összegzés

Elmondható tehát, hogy a bordélytulajdonosok társadalmi hovatartozásáról egyelőre nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok, de a fennmaradt kérelmek alapján bemutatásra került az a folyamat, mely során bordélynyitási engedélyért folyamodtak, illetve kiderült az is, hogy kérelmüket milyen indokokkal támasztották alá a hatóság felé. A bordélytulajdonosoktól eltérően a szállásadónők

csak szobát adtak ki a náluk élő magánkéjnőknek. Róluk ugyan nem találtunk konkrét szabályozást, de a fennmaradt kérelmeikből következtethetünk arra, hogy hasonló kívánalmaknak kellett megfelelniük, mint egy bordélytulajdonosnőnek.

Bibliográfia

- Áldor Viktor és dr. Kurt Moreck: *A titkos prostitúció és a félvilág (Vita Sexualis V.)* Budapest, Sándor József és Társa, [é.n.]
- Best, Joel: Careers in Brothel Prostitution: St. Paul, 1865–1883. *Journal of Interdisciplinary History*, XXII.4 (Spring 1982.) 597–619. p.
- Bíró Béla: *A prostitúció*. A M. Kir. Rendőrség Országos Szaktanfolyamainak Kiadványa 1933.
- Brichta Kálmán: *Budapestnek vesznie kell*. Heisler J., Budapest, 1891.
- Ditmore, Melissa Hope (szerk.): *Encyclopedia of Prostitution and Sex Work, Volumes 1&2*. Westport, Connecticut, London, 2006.
- Forrai Judit: Szép lányok csúnya betegsége, avagy szemelvények a bűnös szex és a szifilisz történetéből. *Orvosi Hetilap*, 149 (2008) 40. sz. 1897–1904. p.
- Miklóssy János: *A budapesti prostitúció története*. Budapest, 1989.
- Siklóssy László: *A régi Budapest erkölcse*. Corvina, 1972.
- de Schaepdrijver, Sophie: Regulated Prostitution in Brussels, 1844–1877. A Policy and its Implementations. *IAHCCJ Newsletter*, No. 10. (November 1986) 70–89. p.
- Szécsényi Mihály: A bordélyrendszer Budapesten. *Rubicon*, 4 (1993) 8–9. sz. 58–63. p.
- Szécsényi Mihály: Garniszállók és kéjnötelepek. *Rubicon*, 9 (1998) 6. sz. 48–50. p.
- Szécsényi Mihály: Rosszéletű nőszemélyektől a bordélyházakig. A prostitúció első szabályozása/reglementációja Pesten és Budán 1850-ben. in.: *Sic itur ad Astra* (2017). - Deviancia
- Wingfield, Nancy M.: *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*. Oxford University Press, 2017.

Levéltári források

- HU BFL Budapest Főváros Levéltára
VI.15.f.3. Budapesti Rendőr-főkapitányság Rendészeti Szervek iratai. Igazgatásrendészeti iratok. Iratminta gyűjtemények
XV.19.d.1 Fotótári gyűjtemény. Digitális fotók. Klösz György digitális felvételek

